

ODESA **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 20. Issue 4 (38). 2015 **Том 20. Випуск 4 (38). 2015**
SERIES PSYCHOLOGY ***СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ***

ISSN 2304-1609

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 20. Issue 4 (38). 2015

Odesa
«Astroprint»
2015

ISSN 2304–1609

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 20. Випуск 4 (38). 2015

Одеса
«Астропринт»
2015

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **В. О. Іваниця**, д-р біол. наук (*заступник головного редактора*), **С. М. Андрієвський**, д-р фіз.-мат. наук, **Ю. Ф. Ваксман**, д-р фіз.-мат. наук, **В. В. Глебов**, канд. іст. наук, **Л. М. Голубенко**, канд. філол. наук, **Л. М. Дунаєва**, д-р політ. наук, **В. В. Заморов**, канд. біол. наук, **О. В. Запорожченко**, канд. біол. наук, **О. А. Іванова**, д-р наук із соц. комунікацій, **В. С. Круглов**, канд. фіз.-мат. наук, **В. Г. Кушнір**, д-р іст. наук, **В. В. Менчук**, канд. хім. наук, **М. О. Подрезова**, директор Наукової бібліотеки, **Л. М. Солдаткіна**, канд. хім. наук, **В. І. Труба**, канд. юрид. наук, **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук, **О. В. Чайковський**, канд. філос. наук, **Є. А. Черкез**, д-р геол.-мінерал. наук, **Є. М. Черноіваненко**, д-р філол. наук

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова — д-р психол. наук (*науковий редактор*), **В. І. Подшивалкіна** — д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*), **З. О. Кіреєва** — д-р психол. наук, **Т. П. Чернявська** — д-р психол. наук, **Н. В. Родіна** — д-р психол. наук, **Ж. П. Вірна** — д-р психол. наук, **Л. В. Засєкіна** — д-р психол. наук, **В. Й. Боцелюк** — д-р психол. наук

Відповідальний редактор **Кононенко Оксана Іванівна** — канд. психол. наук, доцент

Editorial board of the journal:

I. M. Koval, DrSc (Politology) (*Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia**, DrSc (Biology) (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andriievskiy**, DrSc (Physico-mathematical Sciences), **Yu. F. Vaksman**, DrSc (Physico-mathematical Sciences), **V. V. Hliebov**, CandSc (History), **L. M. Holubenko**, CandSc (Philology), **L. M. Dunaieva**, DrSc (Politology), **V. V. Zamorov**, CandSc (Biology), **O. V. Zaporozhchenko**, CandSc (Biology), **O. A. Ivanova**, DrSc (Social Communications), **V. Ye. Kruhlov**, CandSc (Physico-mathematical Sciences), **V. G. Kushnir**, DrSc (History), **V. V. Menchuk**, CandSc (Chemistry), **M. O. Podrezova**, Director of the Scientific Library, **L. M. Soldatkina**, CandSc (Chemistry), **V. I. Truba**, CandSc (Jurisprudence), **V. M. Khmarskyi**, DrSc (History), **O. V. Chaikovskiy**, CandSc (Philosophy), **Ye. A. Cherkez**, DrSc (Geological and Mineralogical Sciences), **Ye. M. Chernoiivanenko**, DrSc (Philology)

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova — DrSc (Psychology) (*Scientific editor*), **V. I. Podshivalkina** — DrSc (Sociology) (*Deputy scientific editor*), **Z. O. Kireyeva** — DrSc (Psychology), **T. P. Chernyavska** — DrSc (Psychology), **N. V. Rodina** — DrSc (Psychology), **J. P. Virna** — DrSc (Psychology), **L. V. Zasyekina** — DrSc (Psychology), **V. Y. Bochelyuk** — DrSc (Psychology)

Executive editor **Kononenko Oksana** — CandSc (Psychology)

З 17-го тому
«Вісник ОНУ. Серія: Психологія»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

Алещенко В. І. Психологічний потенціал особистості у військовій сфері: структура і зміст	7
Боднар О. В. Літературний огляд досліджень психологічного статусу жінок при нормальному і патологічному перебігу вагітності. Частина перша	18
Волков Д. С., Ноздрін С. В. Дослідження індивідуально-психологічних детермінант когнітивної продуктивності	29
Дробот О. В. Психосемантичний зміст мотивів управлінської діяльності в свідомості керівників	38
Заграй Л. Д. Механізми засвоєння гендерних схем у підлітковому віці: соціально-конструктивістський погляд на проблему	47
Казанжи М. Й. Індивідуально-психологічні передумови успішності фасилітації	55
Каргіна Н. В. Феномен психологічного благополуччя: особливості діагностики	63
Киреева З. А. Проявление рефлексии как компонента структуры самосознания в темпоральных репрезентациях	74
Кононенко О. І. Співвідношення різних форм прояву перфекціонізму та когнітивних характеристик особистості	83
Кочарян О. С., Макаренко А. О., Пехарева А. С. Особистісні особливості часто хворіючих дітей	91
Кравченко Н. М. Невротические явления в контексте личностного развития	99
Никоненко І. О. Порівняльний аналіз копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення	107
Сергеева А. В. Трансформаційне становлення інтегральної ідентичності особистості майбутнього психолога	115
Скориніна-Погребна О. В. Життєві цінності в уявленнях абітурієнтів та їх батьків в сучасному українському суспільстві	124

Співак Л. М. Динаміка розвитку національної самосвідомості юнацтва в умовах психологічного супроводу	131
Чаріті Д. Т. Психологічні аспекти вивчення atopічного дерматиту у підлітків	141
Тирон О. М. Психолого-педагогічні особливості процесу формування іншомовної компетентності майбутнього моряка	148
Тіунова А. О. Основні види дестабілізації образу тіла в підлітків	157
Уварова С. Г. Погляд на травму в контексті питання про передумови появи психічних наслідків суспільних криз	167
Ушакова Т. Ю. Теоретичний аналіз мотиваційного компонента відповідальності	177
Чжао Синь Индивидуально-психологические особенности родителей лиц с разным уровнем эмоциональной зрелости	185
Інформація для авторів	193

УДК 159.923

Алещенко Віктор Іванович

доктор психологічних наук,
професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
(м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ: СТРУКТУРА І ЗМІСТ

У статті розглядаються питання психологічного потенціалу військовослужбовців Збройних Сил України. Проаналізовано поняття психологічної готовності військовослужбовців до дій в особливих умовах. Визначено сутність, структуру і зміст, зовнішні ознаки психологічної готовності військовослужбовця до виконання поставлених завдань, психологічного потенціалу особистості військовослужбовця, підкреслюється його роль і значення як базового фактору ефективності професійної діяльності.

Ключові слова: психологічне забезпечення, психологічний потенціал військовослужбовців, психологічна готовність, психологічна підготовленість і стійкість.

Постановка проблеми. Гібридна війна на сході України показала, наскільки важливою є психологічна готовність військовослужбовців, частин і підрозділів ЗС України, інших сил сектору безпеки й оборони до дій в особливих умовах, здатність людини в погонах долати наслідки впливу підвищених навантажень на психіку, уміння успішно протистояти впливу різноманітних стресогенних чинників, зберігаючи при цьому високу працездатність, професійно діяти в особливих умовах [1–3].

Проблема психологічної готовності набуває сьогодні особливу значущість. Наявність істотного протиріччя між підвищеними вимогами щодо психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань з одного боку, та обмеженими можливостями сучасної системи ПЗ, обумовлюють наукову проблему та необхідність розробки сутності і змісту поняття «психологічний потенціал військовослужбовців».

Як будь-яка діяльність, психологічне забезпечення (ПЗ) дій підрозділів є предметною. Виявлення предмета, визначення його чітких рамок, розкриття закономірностей функціонування — неодмінні умови організації і здійснення діяльності. Предметом ПЗ є та частина об'єкта (система «військовослужбовець — середовище»), на яку спрямований вплив, що забезпечує визначену психологічну реальність. Уявлення про необхідний якісний стан предмета складають мету ПЗ.

У сучасній військовій теорії сукупність матеріальних і духовних сил, що можуть бути використані для досягнення військових цілей, класифікується як бойовий потенціал. Важливим завданням є вивчення сучасних підходів до визначення поняття психологічний потенціал військовослуж-

бовців, який забезпечує надійність їх професійної діяльності та впливає на морально-психологічний стан. Це набуває актуальності ще й тому, що мова йде про ту психологічну реальність, що у процесі забезпечення піддається корекції, тобто про її предмет.

Мета статті: висвітлити підходи науковців до структури й змісту психологічного потенціалу особистості у військовій сфері, основні психологічні умови його формування.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом кількість наукових публікацій, присвячених психологічному аналізу різних аспектів діяльності, має тенденцію до зростання (В. І. Алещенко, М. І. Д'яченко, В. М. Невмержицький, М. С. Корольчук, П. О. Корчемний, О. Д. Сафін, В. В. Стасюк, В. І. Осьодло, О. О. Теличкін, Е. П. Утлік, О. Ф. Хміляр). Разом з тим слід констатувати, що питання ПЗ бойових дій в зоні АТО поки що знаходяться у вітчизняній психологічній науці не на належному рівні. Внаслідок цього ефективність конкретних рекомендацій, пропонованих військовими вченими для вирішення психологічних проблем діяльності в особливих умовах, не завжди дозволяє органам військового управління приймати науково обґрунтовані, компетентні з психологічної точки зору рішення [1; 4–10].

На цей час немає значущих наукових праць, в яких би містився комплексний аналіз проблем психологічного забезпечення в сучасній гібридній війні і які б стали теоретичною і методологічною основами для її практичної організації і здійснення. Зробити це можливо лише на основі цілісних теоретичних поглядів й єдиної технологічної схеми здійснення ПЗ діяльності військовослужбовців у бойовій обстановці.

Теоретичний аналіз проблеми показав, що найбільш важливими структурними компонентами психологічного потенціалу військовослужбовців (ПсПВ) військових підрозділів виступають ступінь їх укомплектованості, що пройшли процедуру професійно-психологічного відбору (ППВ) військовослужбовців, рівень психологічної підготовки (ПП) особового складу, ступінь їх професійної майстерності, наявні знання, вміння, навички, звички тощо [4; 5].

У вітчизняній психології є декілька підходів до розуміння предмета психології бойової діяльності військовослужбовців та його ПЗ. Найчастіше предмет уявляється у вигляді «психологічної готовності», «підготовленості», «психологічної стійкості», «бойової майстерності». Так, М. І. Д'яченко вважає, що психологічний вплив на особовий склад у процесі підготовки до бойових дій має бути спрямований на реалізацію часткових і загальних передумов ефективності бойової діяльності. Мова йде про те, що потенційні учасники бойової діяльності повинні спочатку відповідати дуже високим вимогам з боку їхніх індивідуально-психологічних й особистісних якостей. Власне кажучи, всі складові їхньої психіки у процесі підготовки до участі в бойових діях повинні змінюватися, розвиватися і досягти високого рівня досконалості. Результатом підготовки є психологічна готовність до бойових дій (бою) — внутрішнє налаштування воїна на самовіддану поведінку, мобілізацію всіх сил на активні і доцільні дії. Стійкість готовності визначається сформованістю у військовослужбовця певних соціальних мотивів [2].

У психологічній готовності психологами виділяються такі компоненти:
– *пізнавальний* (розуміння завдання, оцінка його значимості, знання засобів досягнення мети, передбачення ймовірних змін обстановки);

– *емоційний* (почуття відповідальності, впевненість в успіху, бойове піднесення і насага);

– *мотиваційний* (потреба успішно виконати бойове завдання, інтерес до нього, прагнення домогтися успіху і показати себе з кращого боку);

– *вольовий* (управління собою, зосередження на завданні, відволікання від впливів, що заважають, подолання сумніву, страху).

В. В. Стасюк вказує на два основних психологічних утворення військовослужбовців — учасників бойових дій, що підлягають формуванню, розвитку і корекції в процесі їх підготовки до бойових дій, — психологічну підготовленість (стійкість) і психологічну готовність. *Психологічна підготовленість і стійкість* трактуються як терміни, що визначають одне і те саме явище — систему психологічних якостей, що визначає потенційну можливість воїнів переборювати труднощі й успішно виконувати поставлене завдання. Така система формується в особового складу завчасно, до початку вступу в бій. Безпосередньо перед участю у бойових діях у військовослужбовців має бути сформований стан психологічної готовності, тобто спрямованості й активності (націленості та мобілізованості) психіки воїнів на подолання майбутніх труднощів бойової діяльності, що забезпечить результативність і якість виконання завдань адекватно до їх значимості та складності. При аналізі компонентів «психологічної підготовленості» і «готовності» з'ясовується близькість цих понять і явищ. Серед складових психологічної готовності називаються мотиваційні, пізнавальні, емоційні й вольові елементи [9].

П. А. Корчемний вважає, що в ході психологічної підготовки формуванню і розвитку підлягають психологічна готовність і психологічна стійкість, як цілісне психічне утворення. Він підкреслює, що психологічна готовність, як активнодіючий стан особистості, і психічна стійкість, як її здатність зберігати високу фізичну і розумову працездатність, в умовах напруженості включають однакові компоненти (мотиваційний, емоційний, вольовий, пізнавальний, інтелектуальний і операційний). Однак, якщо психологічна готовність до бойових дій, головним чином, залежить від переконаності людини, моральної стійкості, широкої ерудиції, чітких, правильних і ефективних дій щодо експлуатації зброї і техніки, то в самій динаміці бойових дій, де слід виявляти найвищу стійкість, визначальне значення мають вольові, емоційні й інтелектуальні якості. Таким чином, процес формування названих станів єдиний, тому що вони включають одні і ті самі елементи. Саме виділення цих станів, як самостійних, дуже умовне, і в принципі мова йде про деяку систему «готовність-стійкість» [2; 6].

Очевидно, що при інтерпретації співставлення «психологічної готовності» і «психологічної стійкості» дослідники вкладають у ці терміни різний зміст. Так, М. І. Дьяченко говорить про «стійкість готовності», П. А. Корчемний мову веде про цілісний психологічний феномен «готовність-стійкість», А. Д. Індюченко ототожнює поняття «готовність» і «під-

готовленість» і як один з її елементів називає «психологічну стійкість», а В. В. Стасюк вживає їх як ідентичні терміни — психологічна стійкість і підготовленість [4; 9].

О. Г. Караяні на сторінках своєї праці «Вплив бою на психіку воїна» розмірковує відносно того, що психіка військовослужбовців також має у своєму складі, в якості однієї із підструктур, групу елементів, які можемо визначити як певний *психологічний потенціал військовослужбовців* (ПсПВ). За своїм змістом він може бути представлений як *сукупність психологічних можливостей людини, які обумовлені моральними, психологічними особливостями, що є передумовами виконання поставлених завдань* [5].

Таким чином, аналіз підходів провідних спеціалістів у галузі психології бойових дій свідчить про те, що в них немає єдності в розумінні предмета, на який потрібно направляти психологічний вплив у період підготовки і ведення бойових дій, і кінцевої мети впливу. Одні з них вважають, що таким предметом має стати психіка воїна, інші — психологічна стійкість, психологічна готовність, система «готовність-стійкість» тощо.

Разом з тим, практично всі вони, у кінцевому підсумку, вказують на те коло психологічних феноменів, які необхідно сформулювати у воїна для забезпечення його ефективних дій у бою. Це — чіткі уявлення про майбутні дії, мобілізованість емоційно-вольової сфери, сформованість відповідних навичок поведінки на полі бою і психічної саморегуляції.

У працях вищезгаданих авторів відзначається факт впливу на індивідуальну психологічну готовність воїнів до проявів колективно-групової психології згуртованості, взаємовідносин, традицій, авторитету командира тощо. Однак про соціально-психологічні процеси й явища говориться лише як про своєрідне середовище, в якому проявляються психологічна готовність і стійкість, яка на них впливає. Практика свідчить про те, що психологічні елементи соціального й ергономічного середовища, які оточують воїна, безпосередньо влітаються в мотивацію, психічні стани воїнів, обумовлюють їх ставлення до подій, що відбуваються, і поведінку у бойовій обстановці.

Якщо розглядати воїна в різних зовнішніх обставинах, то можна побачити, що його психологічні можливості набувають різних значень.

Психологічні можливості воїнів у бойовій обстановці підвищуються тоді, коли їх навколишнє соціальне й ергономічне середовище стають більш ресурсними — підтримуваними, мобілізуючими й компенсуючими компонентами їхньої індивідуальної психологічної готовності. Інформаційно-психологічний вплив зовнішнього середовища на психіку військовослужбовця має ситуативний, динамічний характер. Він є постійно діючим чинником, який може мати як стихійний, так і цілеспрямований характер, бути як позитивним, так і негативним щодо морально-психологічного стану військовослужбовців.

Таким чином, необхідно розглянути предмет ПЗ бойових дій військ на методологічній підставі системного підходу. При вирішенні названого дослідницького завдання, на наш погляд, слід дотримуватися низки *вихідних*

принципів: єдності предмета на всіх етапах діяльності, реалістичності, вимірності характеристик його предмета і ресурсності середовища.

Виходячи з вимог обраної методологічної основи, досвіду різних видів забезпечення у военній науці, пропонуємо розглядати як предмет соціально-психологічного забезпечення бойових дій особового складу *психологічний потенціал воїна*. Під психологічним потенціалом воїна розуміється сукупність наявних психологічних можливостей військовослужбовця і доступних для використання обставин соціального й ергономічного середовища, що обумовлюють здатність вирішувати бойові завдання.

У самій дефініції вже є вказівка на структурно-змістовну визначеність психологічного потенціалу (таблиця).

Таблиця

Структурно-змістова характеристика психологічного потенціалу військовослужбовця (ПеПВ)

Структурні елементи психологічного потенціалу особистості			
Індивідуально-особистісний	Соціально-психологічні		Психоергономічний
	Міжперсональний	Надперсональний	
Індивідуальна психічна готовність військовослужбовця до активних бойових дій, включаючи компоненти:	Міжособові відносини та зв'язки, процеси та стани, що сприяють бойовій активності воїна:	Соціально-психологічні явища, що пов'язують воїна із середовищем:	Природно-географічні, техніко-технологічні та середовищні фактори, що обумовлюють інтенсивність здійснення психіки в бойовій діяльності:
– когнітивний; – емоційно-мотиваційний; – операційний;	– значимість осіб, що знаходяться поруч; – наявність наслідкування; – позитивна емоційна спрямованість воїна;	– суспільна (групова) думка про події; – суспільний (груповий) настрій; – суспільні (групові) традиції;	– звичайність природно-географічних умов і ступеня адаптованості до бойових дій та їх інтенсивності;
– психічне та фізичне здоров'я	– наявність людини, яка знаходиться поруч та позитивно впливає на психологічну та діяльну поведінку, компенсує недоліки воїна у бойовому до-свіді (спостережливості, швидкої реакції, оцінки реальної небезпеки тощо)	– суспільні (внутрішньогрупові) санкції; – ставлення місцевого населення; – психологічні можливості противника;	– відповідність можливостей зброї і бойової техніки щодо виконання бойових завдань; – рівень працездатності, стомлюваності, тривалості відпочинку (сну);
		– можливості супротивника щодо здійснення психологічних операцій тощо	– інтенсивність бойових дій; – етап адаптації до бойової діяльності

З таблиці видно, що при визначенні структури і змісту ПсПВ започатковано спробу здійснити підхід, запропонований Б. Ф. Ломовим, який припускає розглядати людську діяльність у фокусі складної і багатопланової детермінації.

Стрижень ПсПВ складає така психологічна якість особистості військовослужбовця, як *психологічна готовність* до бою, що відображає сформованість необхідних для ефективних бойових дій воїна індивідуальних психологічних якостей і станів. Психологічна готовність військовослужбовця до виконання поставлених завдань — це своєрідний фундамент його активних дій у майбутньому бою. Знання військовослужбовцем своїх психологічних особливостей дозволяє йому керувати власною психікою та ефективно діяти у складних ситуаціях. Зовнішніми ознаками психологічної готовності військовослужбовця є: відсутність метушливості чи замкненості, «рівна» поведінка; чітке, безпомилкове виконання наказів і команд; нормальний фізіологічний стан (частота пульсу, дихання, колір обличчя і т. п.).

Стан психологічної готовності допомагає успішно виконувати свої обов'язки, використовувати знання, досвід, особисті якості, зберігати самоконтроль і перебудовувати свою діяльність при появі непередбачених перешкод.

Психологічна готовність військовослужбовця — один із основних компонентів готовності до бойових дій. На думку вчених-психологів, її *структура складається з когнітивного, емоційно-мотиваційного, операційного компонентів і психічного здоров'я* [2; 5; 10].

Когнітивний компонент. Основу складає сформований у свідомості військовослужбовця динамічний образ майбутнього бою, який, у свою чергу, складається з таких образів:

сенсорного (зорова, звукова, нюхова, дотикальна картина бойових дій, образи противника, цілей, позицій, укриттів);

моторного (схеми своїх дій у відповідь на ті чи інші стимули бойової обстановки, просторово-часові характеристики дій, реакції на команди керівництва і взаємодії, відчуття зброї, техніки тощо);

взаємодії з товаришами по службі (коли, де, з ким, в якій послідовності і що необхідно робити);

мотиваційно-сміслового (значення бою в системі боїв, особистісний зміст бойових дій, особисті цілі, мотиви, завдання).

Наявність такого образу стабілізує всю діяльність воїна. Дана обставина пояснюється біологічною теорією емоцій П. К. Анохіна. Відповідно до неї в тому випадку, коли зворотна інформація про результат зробленої дії цілком збігається із заздалегідь змодельованими параметрами акцептора результату дії, у людини виникає позитивний емоційний стан.

На важливість формування подібного образу вказують П. А. Корчемний, Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко, В. Т. Юсов. Несформованість образу бою у воїнів веде до того, що багато бойових подій, природних для бою явищ і процесів будуть сприйматися ними як раптовий, незнайомий, загрозливий. А бойовий досвід свідчить про те, що в 44 %

випадків у військах, проти яких велися раптові бойові дії, воїни були приголомшені, деморалізовані і не змогли створити опору противнику [5,6,7].

Емоційно-мотиваційний компонент відображається, насамперед, у психологічному налаштуванні, що являє єдність спонукання (мотивів, установок), стенічного емоційного забарвлення, як джерела психічної енергії, і зосередженості свідомості військовослужбовця на меті бойових дій.

Операційний компонент включає навички й уміння спостерігати, виявляти, інтерпретувати важливі елементи бойової обстановки, ефективні моделі дій у конкретних бойових ситуаціях, уміння регулювати власну психічну діяльність і надавати психологічну підтримку товаришам по службі.

Психічне здоров'я відображає поточний стан психологічних можливостей воїнів, узятих у порівнянні з існуючими для бойових умов нормами.

Дослідниками доведено, що стійкість воїна до несприятливих впливів бойової обстановки підвищується в згуртованому, спрямованому до перемоги військовому колективі, який підтримує і схвалює прояви мужності, сміливості і засуджує боягузство, недисциплінованість, тим самим постійно мобілізуючи воїнів у бойовій обстановці.

Е. П. Утлік показує, що в підрозділах на певному рівні їх розвитку складається механізм колективно-групової саморегуляції групової поведінки. Її специфіка полягає в тому, що значна частина цього механізму інтеріоризується військовослужбовцями (переводиться у внутрішній план) і сприймається як власна система саморегуляції. У тому випадку, коли в суспільній думці військового колективу їх підрозділ стає бойовим, згуртованим, активним, дисциплінованим, коли в ньому діють традиції взаємодопомоги, коли страх втратити повагу товаришів є найсильнішим почуттям, колектив виступає для своїх членів джерелом додаткових психологічних можливостей. У результаті два військовослужбовці, що відрізняються низькою психологічною готовністю до активних бойових дій, у різних військових колективах будуть володіти різним психологічним потенціалом і, отже, будуть діяти по-різному. З цього факту можна зробити висновок про те, що для психологічно нестійких військовослужбовців і для осіб, що тимчасово перебувають у стані психологічної неготовності до активних бойових дій, їхні товариші по службі виступають джерелом компенсації відсутніх елементів психологічної готовності [1].

Елементи ПсПВ знаходяться у відносинах взаємного доповнення і часткової компенсації. Так, недолік індивідуальної психологічної готовності може бути певною мірою компенсований за рахунок правильного розміщення людей, створення ефекту «психологічного зараження» груповим настроєм та ін.

ПсПВ як інтегральне утворення, що відображає ступінь готовності окремого військовослужбовця до виконання завдань за призначенням (до бою) під впливом зовнішнього і внутрішнього середовища, виконує когнітивну, регулятивну, оціночно-відносну, організаційну, мотиваційну, комунікаційну, мобілізаційну та ідентифікаційну функції.

ПсПВ відображає можливості емоційно-чуттєвої сфери психіки військовослужбовця, психологічних властивостей та утворень, психічних пізна-

вальних процесів, які притаманні особистості, та впливає на формування співпереживань, настроїв, почуттів, а також внутрішньої мобілізованості, налаштованості, рішучості й готовності активно діяти для досягнення мети діяльності.

Основними чинниками, пов'язаними з формуванням психологічного потенціалу, є моральний потенціал суспільства та інформаційно-психологічний вплив зовнішнього середовища управлінської діяльності. Моральний потенціал суспільства на сучасному етапі розвитку держави недостатньо сприяє формуванню необхідного для діяльності особистості психологічного потенціалу, оскільки він сформувався за часів соціальних відносин, які реформуються. Інформаційно-психологічний вплив зовнішнього середовища має ситуативний, динамічний характер. Він є постійно діючим чинником, який може мати як стихійний, так і цілеспрямований характер, бути як позитивним, так і негативним щодо морально-психологічного стану військовослужбовців.

Як відомо, управлінські ресурси та людські можливості обмежені, тому потенціал управління є величиною скінченною, що вказує на зворотну залежність у співвідношенні між потенціалом управління та його психологічною складовою, а складність та динамічність морально-психологічного стану суб'єкта — на його нелінійну природу. Доведено, що коефіцієнт нелінійності, що являє собою співвідношення потенціалу управління і його морально-психологічного компонента, може використовуватись як опосередкована оцінка морально-психологічного стану носія потенціалу управління та бути розрахована.

Використання такої моделі дає змогу оцінити морально-психологічний стан носія потенціалу управління в конкретних умовах його функціонування, а також за задалегідь заданим рівнем необхідного морально-психологічного стану цього носія, спланувати заходи щодо формування необхідного потенціалу управління або посилення його морально-психологічної складової.

Висновок. Поняття «психологічний потенціал військовослужбовців» за своїм змістом може бути представлено як сукупність психологічних можливостей людини, які обумовлені моральними, психологічними особливостями, що є передумовами виконання поставлених завдань. Означає властивість функціональних систем людини забезпечувати її динамічну стійкість у виконанні професійного завдання протягом певного часу із заданою якістю. Подібна властивість виявляється в адекватному вимогам діяльності рівні розвитку професійно значущих психічних і фізіологічних функцій і механізмів їх регуляції у нормальних і екстремальних умовах.

ПсПВ як інтегральне утворення, що відображає ступінь готовності окремого військовослужбовця до виконання завдань за призначенням (до бою) під впливом зовнішнього і внутрішнього середовища, виконує когнітивну, регулятивну, оціночно-відносну, організаційну, мотиваційну, комунікаційну, мобілізаційну та ідентифікаційну функції.

ПсПВ характеризується за кінцевим результатом його службової діяльності. Складність аналізованої проблеми виявляється у тому, що у ре-

альних ситуаціях ПсПВ визначається одночасним впливом цілого ряду як пов'язаних між собою, так і незалежних стрес-факторів діяльності. У зв'язку із цим проблема формування ПсПВ на сьогодні залишається однією з найбільш важливих та актуальних науково-практичних проблем психологічної науки.

Отже, на основі матеріалу, що викладений вище, можна зробити висновок про те, що розгляд психологічного потенціалу військовослужбовця, як предмет психологічного забезпечення, відкриває такі можливості:

– подолання розбіжностей у поглядах вчених і практиків на предмет і мету соціально-психологічного забезпечення бойових дій військ;

– поєднання усіх факторів, що обумовлюють активність воїнів у бойовій обстановці у єдиний комплекс, розглянутий як предмет соціально-психологічного забезпечення;

– наповнення предмета, що забезпечує діяльність, конкретним змістом;

– забезпечення єдності предмета психологічного впливу на всіх етапах бойових дій військ.

Актуальними напрямками подальших досліджень з визначених проблем є такі: психологічні особливості бойових частин ЗС України у населених пунктах; експрес-діагностика психічних станів військовослужбовців у процесі виконання ними бойових завдань; психологія полону; психотехнології надання психологічної допомоги військовослужбовцям у бойовій обстановці.

Список використаних джерел і літератури

1. Алещенко В. І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України: монографія / В. І. Алещенко. — Харків: ХУПС, 2008. — 238 с.
2. Бабаян Ю. О., Грішман Л. О. Особливості психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах / Бабаян Ю. О., Грішман Л. О. // Психологічні науки: збірник наукових праць. — 2014. — Випуск 2.13 (109). — С. 17–21.
3. Біла книга 2014 Збройні Сили України. — К.: МО України, 2014. — 84 с.
4. Битехтина Л. Д. Готовность к действиям в экстремальных ситуациях среди военных / Л. Д. Битехтина // Вопросы психологии. — 2005. — № 11. — С. 41–47.
5. Караяни А. Г. Влияние боя на психику воина. К чему готовятся военнослужащие в зарубежных армиях / А. Г. Караяни // Ориентир. — 1994. — № 11. — С. 76–78.
6. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: [підручник] / М. С. Корольчук. — К.: Ніка, 2008. — 537 с.
7. Коупленд Н. Психология и солдат / Н. Коупленд. — М.: Политиздат, 1991. — 107 с.
8. Ложкін Г. В. Психологічне супроводження військовослужбовців у діяльності за екстремальних умов / Г. В. Ложкін. — К.: Вид. Міністерства оборони України, 2003. — 218 с.
9. Стасюк В. В. Страх і паніка на війні: монографія / В. В. Стасюк. — К.: НУОУ, 2013. — 290 с.
10. Яковенко С. І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників / С. І. Яковенко, Т. М. Яковенко. — К.: КВПІ, 2008. — 265 с.

References

1. Aleshchenko V. I. The psychological support of the military personnel in peacekeeping of the Armed Forces of Ukraine: monography / V. I. Aleshchenko. — Kharkiv: KUAF, 2008. — 238 p.

2. Babayan y. O., Hrishman l. O. The peculiarities of psychological readiness of the troops for actions in extreme conditions / Babayan Y. O., Hrishman L. // Collection of scientific papers. Psychological Sciences. — 2014. — Issue 13 (109). — P. 17–21.
3. White Book of 2014, the Armed Forces of Ukraine — Kyiv, 2014. — 84 p.
4. Bitehtina l. D. The rediness for actions in extreme conditions within military / L. D. Bitehtina // Psychological questions. — 2005. — № 11. — P. 41–47.
5. Karayani A. G. The influence of the battle for soldier mentality. What to train a soldiers in foreign armies / A. G. Karayani // Orientir. — 1994. — № 11. — P. 76–78.
6. Korolchuk M. The social-psychological support of activity in normal and extreme conditions: [tutorial] / M. S. Korolchuk. — K.: Nicka, 2008 — 537 p.
7. Copeland N. The Psychology and soldier / N. Copeland. — Moscow: Politizdat, 1991. — 105 p.
8. Lozhkyn G. V. The psychological support military personnel within extreme conditions activi-tiy / G. V. Lozhkyn. — K.: ed. Ministry of Defense of Ukraine, 2003. — 218 p.
9. Stasiuk V. V. The fear and panic in war: monography / Stasiuk V. V. — K.: NDUO, 2013. — 290 p.
10. Yakovenko S. I. The mental stability of military to the influence of extreme factors / S. I. Ya-kovenko, T. M. Yakovenko. — K.: КМНІ, 2008. — 265 s.

Алещенко Виктор Иванович

доктор психологических наук,

профессор кафедры морально-психологического обеспечения деятельности войск
Национальный университет обороны Украины (г. Киев)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ В ВОЕННОЙ СФЕРЕ: СТРУКТУРА И СОДЕРЖАНИЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы психологического потенциала военнослужащих Вооруженных Сил Украины. Проанализировано понятие психологической готовности военнослужащих к действиям в особенных условиях. Определены сущность, структура и содержание, основные внешние признаки психологической готовности военнослужащих к выполнению поставленных задач, психологического потенциала личности военнослужащего, подчеркивается его роль и значение как базового фактора эффективности профессиональной деятельности.

Ключевые слова: психологическое обеспечение, психологический потенциал военнослужащих, психологическая готовность, психологическая подготовленность и стойкость.

Aleschenko V. I.

Doctor of Psychology, professor of moral and psychological support of the troops,
National University of Defense of Ukraine (Kyiv)

PSYCHOLOGICAL PERSONALITY POTENTIAL IN THE MILITARY SPHERE: STRUCTURES AND CONTENT

Abstract

The article highlights the process of the subsystem psychological support functioning in the total system of moral and psychological life support (IHP), training and use of troops (forces). The main reasons for the shortcomings in the functioning of the existing psychological support system of the Armed Forces of Ukraine, noted the ne-

cessity of taking into account the psychological factor, its impact on combat activities of military personnel.

Based on analysis of local wars and armed conflicts of the late 20 th and early 21 th centuries, the experience of Armed Forces of Ukraine in the antiterrorist operation in the East of Ukraine, the author shows that they have not only military, but also substantial moral and psychological features, problems, and specifically: exercise massive informational-psychological influence on troops and opposing parties, the population, and the world community as a whole; the dramatic increase of evolutionary loss that can lead to a significant decrease in availability of troops; complications of solving support a favorable socio- psychological conditions in the areas of the performing forces combat tasks; the growth of the difficulties in maintaining order, solving socio-legal and humanitarian issues.

Clarifies content, the main tasks of psychological subsystems, views on its functioning in the Armed Forces of Ukraine. Designed components of functioning of the psychological subsystem and formulated recommendations for its improvement. Offered a psychological support service in the Armed Forces of Ukraine.

Key words: moral and psychological support, psychological support, psychological system, psychological support organization, Armed Forces of Ukraine, psychological support service, personnel.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2015

УДК 618.2-084:159.923

Боднар Олена Володимирівна

аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології
ППО Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: bodnar.helena.rose@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8574-4962

**ЛІТЕРАТУРНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО
СТАТУСУ ЖІНОК ПРИ НОРМАЛЬНОМУ І ПАТОЛОГІЧНОМУ
ПЕРЕБІГУ ВАГІТНОСТІ. ЧАСТИНА ПЕРША**

У статті проводиться аналіз наукових досліджень у сфері психологічного стану вагітних жінок у зв'язку з особливостями перебігу вагітності. Розглядається психологічний стан вагітних та зв'язок з патологічним перебігом вагітності і окремими патологіями зокрема. Розкриваються погляди науковців стосовно нозологічних психічних порушень і пограничних розладів у вагітних жінок та вивчаються теоретичні погляди на особливості особистісної сфери вагітних жінок з нефізіологічним перебігом вагітності.

Ключові слова: патологія вагітності, гестоз, загроза переривання, пізній гестоз, особистісні особливості, пограничні порушення.

Постановка проблеми. Особливості психічного стану вагітних жінок привертала увагу вчених в усі часи. Про сприятливий вплив вагітності на психічний стан жінки говорив ще Гіппократ. У подальшому більшість авторів відзначали позитивний ефект вагітності на психічний стан жінки. Одним з перших привернув увагу до даної проблематики серед вітчизняних науковців А. Н. Молохов [24]. На сьогодні у науковому середовищі під час вивчення взаємовпливу особливостей перебігу вагітності і психічної складової жінки з'являються суперечливі результати. На сьогодні розвиток наукових знань за даною тематикою проходить досить інтенсивно. Як і сама тема, проблематика досить широка і її вивченню присвячено багато робіт у різних напрямках наукових знань.

Мета статті — провести літературний огляд досліджень психологічного статусу жінок при нормальному та патологічному перебігу вагітності.

Виклад основного матеріалу. Значна частина робіт щодо вивчення впливу психологічного стану вагітних жінок на перебіг вагітності розглядає проблеми гестозів вагітних. При цьому вивчаються здебільшого особливості гестозу на ранніх термінах вагітності. На позиціях нейродинамічного і психологічного аналізу вагітності стоять більшість авторів, які присвятили свої дослідження проблемі гестозів вагітних. Саме у цих роботах було вперше звернуто увагу на проблему пограничних психічних розладів, які досить часто зустрічаються у вагітних жінок. У наступних дослідженнях було показано психосоматичну природу цього захворювання, де психічний і соматичний компоненти тісно переплітаються один з одним і часто взаємозмінюються у ролі ведучого етіологічного фактора

(А. А. Лебедев; К. І. Платонов; Л. Л. Рохлін; В. М. Воловік; М. В. Цирюльнік; J. P. B. Fitzgerald; H. Noak; M. Erick; C. A. Douglas Ringrose; J. Galen Buckwalter), хоча різні автори, часом, дотримувалися протилежних точок зору на провідне значення психічного або соматичного факторів у розвитку гестозу. У ряді досліджень є досить точний опис і клінічний аналіз пограничних психічних розладів, що є у пацієток з раннім гестозом [24; 43; 40]. І. В. Костенко у своєму дослідженні виявив, що у жінок з гестозом на ранніх термінах вагітності спостерігається загострення акцентуації характеру. Також автором були виявлені ознаки психічного виснаження [15].

У кінці ХХ століття було висунуто ряд гіпотез, які вказують на ймовірність психофізичного розвитку пізнього гестозу (L. Dickson, Y. Poel, K. Black, R. Linder, V. Herms, F. Kubli, J. M. Wenderlein та інші). А. Е. Волков вивчав вплив психогенних факторів на адаптаційно-компенсаторні механізми гомеокінеза. Було виявлено, що у 80,43 % жінок з пізнім гестозом мав місце патологічний тип психоемоційного реагування. Був показаний взаємозв'язок між аутично-ригідним модусом реагування жінок, підвищеним рівнем тривожності і соматичними показниками, що характеризують прояв пізнього гестозу [7]. Y. Yunxian виявив збільшення у 20 разів ризику розвитку прееклампсії у жінок, що знаходяться у стані хронічного стресу у поєднанні з хронічною гіпертензією [45].

У своєму дослідженні Н. А. Марфіна виявила у жінок з проявом пізнього гестозу психічні порушення різного рівня тяжкості. Найбільш розповсюджені психогенні порушення. Також було діагностовано невротичні реакції різного ґенезу, неврози, органічні і симптоматичні пограничні психічні розлади [20].

Багато робіт присвячено проблемі невиношування чи загрози невиношування вагітності і впливу на це психологічних факторів. У ряді робіт розглядається пріоритет психоемоційних чинників у розвитку ускладнень вагітності [34; 15]. R. Rizzardo разом із співавторами виявив середній рівень дистресу і особистісні ознаки невротичного ґенезу у жінок з загрозою переривання вагітності [42].

За даними літератури, присвяченої питанням акушерства і гінекології, значущим фактором невиношування вагітності є психосоматичний стан вагітної [36]. Аналіз досліджень, присвячених вивченню акцентуацій характеру у жінок з загрозою переривання вагітності та невиношування вагітності, виявив деякі протиріччя. Так, у дослідженні Е. А. Грон було виявлено, що гіпертимний і демонстративний типи акцентуації підвищують ймовірність невиношування вагітності, а застрягаючий і педантичний типи акцентуації знижують ризик втрати вагітності [11]. Водночас, в дослідженні Г. Н. Вараксиної було виявлено, що жінки із загрозою переривання вагітності відрізнялися загостренням емотивної, тривожної, циклотимічної і збудливої акцентуацій характеру [6], а в дослідженні К. Д. Хломова, С. Н. Еніколопова було виявлено, що у жінок із загрозою переривання вище рівень екзальтованості [34].

Вивченню взаємозв'язку формування материнської сфери у жінок з загрозою переривання вагітності присвячений ряд робіт вітчизняних і закор-

донних авторів. Н. В. Барінова та А. В. Павленко виявили залежність між рівнем особистісної зрілості і наявністю у вагітних загрози переривання вагітності [3]. В дослідженнях проблеми материнства, материнської ідентичності і патологічної вагітності В. М. Русалов, Л. М. Рудіна пояснюють самовільне переривання вагітності як психосоматичне вирішення конфлікту, який формується на глибинно-психологічному рівні і стосується проблем материнства [31].

В. К. Чайка із співавторами у дослідженні психологічного стану вагітних жінок із серцево-судинними захворюваннями (ССЗ) показав, що специфічними особливостями психологічних станів вагітних із ССЗ, порівняно з соматично здоровими вагітними, є зниження оцінки якості свого життя та підвищення рівня особистісної та ситуативної тривожності. Психологічний профіль вагітних із ССЗ відрізняють невротичність, дратівливість, депресивність, сором'язливість, емоційна лабільність, низька маскулінізація та інтроверсія [35]. Ряд досліджень вказують на вплив психологічних і особистісних чинників на стан вагітних жінок з артеріальною гіпертензією [8].

Дослідники донозологічних психічних порушень у вагітних [1; 27; 33; 38; 44] вказують, що крім наявності у жінок емоційного і фізіологічного дискомфорту [2], у здорових вагітних виявляються донозологічні психічні зміни [26].

Клінічне вивчення пограничних психічних розладів показує, що найбільш розповсюдженим варіантом є невротична реакція [18; 26; 30; 33]. Виділяють власне гестаційні психічні порушення, що мають в основі свого розвитку вагітність як фактор, що виступає у ролі психогенії. Та невротичні реакції, де вагітність не є основним етіологічним фактором, а лише сприяє розвитку захворювання [14]. І. Бабюк та співавтори виділяють такі розлади у вагітних [29]: постійна нудота вагітних в першому триместрі вагітності; дисоціативно-конверсійні, obsесивно-компульсивні, тривожні та тривожно-депресивні, депресивні невротичні розлади. Я. В. Криворотько вивчала динаміку протікання неспихотичних психічних розладів (НПР) у вагітних жінок протягом I, II і III триместрів вагітності. Автором було виявлено зростання кількості випадків у жінок на III триместрі вагітності тривожно-фобічних і дисомічних розладів і зниження загальної кількості жінок у яких не спостерігалось НПР [18].

Депресія, яка відбувається під час вагітності або під час післяпологового періоду, називається перинатальною депресією. Дослідники вважають, що депресія є одним з найбільш розповсюджених ускладнень під час і після вагітності. Фактори, які збільшують ймовірність депресії під час вагітності, можуть включати у себе: депресію у анамнезі, зловживання психоактивними речовинами, сімейні обставини, недостатня підтримка близьких, занепокоєння щодо дитини, проблеми з попередніми пологами і вагітностями, вік вагітної [23; 39; 40].

Одним з найбільш поширених тривожних розладів під час вагітності є адаптивний розлад з тривожним настроєм і генералізований тривожний розлад. При адаптивному розладі надмірна тривога чи інші емоційні реакції розвиваються в поєднанні з труднощами пристосування до конкретної

стресової ситуації. При генералізованому тривожному розладі надмірна тривога зберігається постійно і спрямована на безліч життєвих обставин. Надмірне занепокоєння, напруженість і страх, які відчують при тривожних розладах, можуть супроводжуватися і соматичними недугами. Тривожні розлади можуть вперше з'являтися під час вагітності, може відбуватися зміна перебігу вже наявних порушень [1; 21; 33]. В одному з ретроспективних досліджень у жінок з панічними атаками в 20 % випадків було відзначено зменшення симптоматики під час вагітності, в 54 % — стан залишився без змін, в 26 % — відбулося погіршення перебігу захворювання [1].

Психологічний стрес під час вагітності є причиною цілого комплексу перинатальних проблем, що вимагають серйозної уваги до психологічної сфери вагітних і лікування пов'язаних зі стресом акушерських ускладнень [1]. Л. Т. Гацаєва у своєму дослідженні виявила, що у вагітних жінок змішаний тривожний і депресивний розлад в умовах соціально-економічної нестабільності та при відсутності спеціалізованої допомоги призводить до ускладненого перебігу гестаційного періоду [9].

У генезі непсихотичних розладів провідне місце займають особистісні особливості жінок у сполученні з мотивацією до дітонародження, рівнем особистісної тривожності, особливостей перебігу вагітності і попереднім акушерським наглядом [30].

Автори, які займаються вивченням особистісних рис у зв'язку з показниками протікання вагітності, відзначають специфічні емоційно-особистісні характеристики, акцентуації характеру, неадекватну самооцінку, особливості саморегуляції (контролю), специфіку міжособистісних відносин, специфіку ціннісних орієнтацій і навіть певні темпераментні особливості. Найбільш докладно були вивчені емоційно-особистісні характеристики, серед яких у жінок з ускладненою вагітністю відзначають наступні: підвищена реактивно-ситуативна тривожність, емоційна нестійкість, дратівливість, високий рівень особистісної тривожності, емоційна напруженість, низька стійкість до стресів [16].

У дослідженні Н. П. Коваленко говориться, що переважна більшість вагітних жінок виявляють акцентуації характеру. Найбільше розповсюджені дістали психастенічний, епілептоїдний і шизоїдний типи акцентуації [14]. О. С. Кочарян та В. І. Кузнецова виявили, що особистісний профіль жінок з ускладненнями вагітності характеризується підвищенням за шкалами песимістичності, імпульсивності, індивідуалістичності та зверхконтролю [16]. Вивчаючи вплив вагітності на особистісні характеристики вагітних, необхідно відзначити емоційну нестабільність вагітних і самовпевненість, консерватизм і недисциплінованість, байдужість до успіхів і невдач [14].

Також проводилися дослідження зв'язку темпераменту і особливостей перебігу вагітності. У дослідженні В. М. Русалова, Л. М. Рудіної було виявлено, що жінки, у яких вагітність протікає нормально (порівняно з вагітними жінками з важким і середнім ступенем патології), мали високу рухову активність і високі показники за інтелектуальними шкалами темпераменту [31].

Висновки. Отже, можна зробити наступний висновок: дослідники, що займаються вивченням психічного стану вагітних жінок щодо особливостей протікання вагітності, розвивають систему наукових знань у таких напрямках: психологічний стан жінки при наявності у неї конкретної патології вагітності (гестоз, пізній гестоз, загроза переривання вагітності, екстрагенітальні захворювання та інші); вивчення донозологічних психічних порушень у жінок і наявність у них патології вагітності; вивчення особистісних ознак у жінок з патологією вагітності.

Подальший розвиток наукових знань у сфері психології вагітності дасть змогу більш ефективно надавати психологічну і медичну допомогу вагітним жінкам, розробляти психопрофілактичні підходи для поліпшення психоемоційного стану вагітних жінок, проводити заходи щодо підготовки жінки для пологів з урахуванням її особистісно-психологічних особливостей.

Список використаних джерел і літератури

1. Абрамченко В. В. Перинатальная психология: теория, методология, опыт / В. В. Абрамченко. — СПб., 2001. — 348 с.
2. Архангельский А. Е. Неврозы, неврозоподобные состояния и психозы при беременности, в родах и в раннем послеродовом периоде / А. Е. Архангельский // Календарь психотерапевта. — 1996. — № 1. — С. 17–35.
3. Барінова Н. В. Особливості материнської ідентичності у жінок із загрозою переривання вагітності / Н. В. Барінова, А. В. Павленко // Вісник Харківського національного університету. — 2014. — № 1121. — С. 110–114.
4. Безрукова О. Н. Материнство в контексте социальных и психологических проблем репродуктивного здоровья // Биосоциальная природа материнства и раннего детства / Безрукова О. Н., Батуев А. С., Коцавцев А. Г.; под ред. А. С. Батуева. — СПб.: Изд. СПбГУ, 2007.
5. Брехман Г. И. Эмоционально-психологическая характеристика женщин с физиологическим течением и угрозой невынашивания в первом триместре беременности / Г. И. Брехман, Н. П. Лапочкина // Психологический журнал. — 1996. — № 3. — С. 16–18.
6. Вараксина Г. Н. Особенности течения беременности и развития симптомов угрожающего абортa у женщин под влиянием характерологических и психосоциальных факторов : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Вараксина Г. Н. — Казань, 2002. — 24 с.
7. Волков А. Е. Психосоматические соотношения при физиологической беременности и при беременности, осложненной поздним гестозом : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 14.00.01 «Акушерство и гинекология» / Волков А. Е. — Ростов н/Д., 1995. — 78 с.
8. Гайструк Н. А. Психоемоційний стан і нейроендокринна адаптація у вагітних з артеріальною гіпертензією та їх ефективна корекція [Електронний ресурс] / Н. А. Гайструк // Медицинские аспекты здоровья женщины. — 2007. — Режим доступа до ресурсу: <http://mzg.com.ua/article/61.html>
9. Гацаева Л. Т. Особенности течения беременности, родов и послеродового периода на фоне смешанных тревожных и депрессивных расстройств в условиях социально-экономической нестабильности : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 14.01.01 «Акушерство и гинекология» / Гацаева Луиза Тапаевна — Москва, 2011. — 24 с.
10. Грандилевская И. В. Психологические особенности реагирования женщин на выявленную патологию беременности : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.04 / Грандилевская Ирина Владимировна. — М., 2004. — 190 с.
11. Грон Е. А. Генетические и психологические аспекты невынашивания беременности : дис. ... канд. мед. наук : 14.00.01 / Грон Е. А. — Москва, 2004. — 155 с.
12. Добряков И. В. Перинатальная психология / И. В. Добряков. — СПб.: Питер, 2010. — 234 с.

13. Каплун И. Б. Психическое состояние при нормальном и осложненном течении беременности : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 14.00.01 «Акушерство и гинекология» / Каплун И. Б. — Санкт-Петербург, 1995. — 22 с.
14. Коваленко Н. П. Психопрофилактика и психокоррекция женщин в период беременности и родов: перинатальная психология, медико-социальные проблемы / Н. П. Коваленко; Санкт-Петербург. гос. ун-т. — СПб., 2001. — 318 с.
15. Костенко И. В. Личностные особенности у беременных с различной степенью тяжести гестоза / И. В. Костенко // *Фундаментальные исследования*. — 2013. — № 2. — С. 317–320.
16. Кочарян О. С. Особливості особистості жінок з ускладненими вагітності / О. С. Кочарян, В. І. Кузнецова // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Психологія»*. — 2009. — № 857, вип. 42. — С. 70–77.
17. Кочнева М. А. Особенности и роль психологических реакций беременных женщин в развитии осложнений беременности и родов : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 19.00.04 / Кочнева М. А. — Москва, 1992. — 22 с.
18. Криворотько Я. В. Динамика формирования непсихотических психических расстройств у беременных по триместрам беременности / Я. В. Криворотько // *Український вісник психоневрології*. — 2011. — № 66. — С. 54–59.
19. Кульчимбаева С. М. Психоземotionalное состояние у беременных с привычным невынашиванием: обзор / С. М. Кульчимбаева, Н. М. Мамедалиева, Ю. Т. Джангильдин // *Вестник Российской ассоциации акушеров-гинекологов*. — 2000. — № 3. — С. 41–47.
20. Марфина Н. А. Соматопсихические и психосоматические соотношения при позднем токсикозе с гипертензивными нарушениями у беременных : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 14.00.18 «Психиатрия» / Марфина Наталья Алексеевна. — Челябинск, 1997. — 19 с.
21. Матюха С. Патологія вагітності й тривожно-фобічні розлади: від кваліфікації клінічного феномена до терапевтичної стратегії / С. О. Матюха // *Здоров'я України*. — 2012. — № 10. — С. 50–51.
22. Менделевич В. Д. Гинекологическая психиатрия: клиника, диагностика, терапия / Владимир Давыдович Менделевич. — Казань, 1996. — 337 с.
23. Могилевская Е. В. Влияние типа психологического сопровождения беременных на их отношение к родам и родительству : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05 / Могилевская Елена Викторовна. — Ростов-на-Дону, 2003. — 235 с.
24. Молохов А. Н. Очерки гинекологической психиатрии / А. Н. Молохов. — Кишинев, 1962. — 137 с.
25. Назаренко Л. Г. Преморбідні особливості та психічний стан жінок при невиношуванні вагітності [Текст] / Л. Г. Назаренко, О. В. Дьоміна // *Вісник Сумського державного університету. Серія Медицина*. — 2008. — № 2. — С.78–81.
26. Пономарева А. Ф. Течение беременности, родов и послеродового периода у женщин с пограничной психической патологией / А. Ф. Пономарева, В. Ф. Простомолотов // *Збірник наукових праць Асоціації акушерів-гінекологів України*. — Київ: Інтермед, 2004. — С. 613–616.
27. Простомолотов В. Ф. Пограничные психические расстройства у женщин // *Пограничная психиатрия: учебное пособие*. — 2-е изд., испр. и доп. — Одесса: ВМВ, 2009. — С. 395–429.
28. Психосоматические аспекты беременности / [А. А. Северный, Т. А. Баландина, К. В. Солюд и др.]. // *Социальная и клиническая психиатрия*. — 1995. — № 4. — С. 17–22.
29. Психотерапия и медицинская психология в реабилитации женщин. Клиническое руководство / [И. А. Бабюк, Б. В. Михайлов, Г. А. Селезнева и др.]. — Донецк ; Харьков: Профи-Донетчина, 2003. — 283 с.
30. Пушкарьова Т. М. Депресивні та тривожні розлади непсихотичного рівня у жінок під час вагітності, після пологів та охорона психічного здоров'я немовлят (клініка, діагностика, терапія, профілактика) : дис. ... докт. мед. наук : 14.01.16 / Пушкарьова Тетяна Миколаївна. — К., 2006. — 45 с.
31. Русалов В. М. Индивидуально-психологические особенности женщин с осложнённой беременностью / В. М. Русалов, Л. М. Рудина // *Психологический журнал* — 2003. — Т. 24, № 6. — С. 16–26.
32. Рыжков В. Д. Клинико-психологические особенности астенических состояний у беременных женщин, их психотерапия и фармакотерапия : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 19.00.04 / Рыжков В. Д. — СПб., 1992. — 17 с.

33. Ушакова В. Р. Особливості особистісної сфери жінок із різним перебігом вагітності / В. Р. Ушакова // Медична психологія. — 2014. — № 2. — С. 46–53.
34. Хломов К. Д. Психоземональные особенности беременных с угрозой прерывания : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Хломов Кирилл Данилович. — Санкт-Петербург, 2008. — 236 с.
35. Чайка В. К. Особливості психоемоційного стану вагітних, які страждають від серцево-судинних захворювань [Електронний ресурс] / В. К. Чайка, Н. Є. Гейнц, Е. О. Гейнц // Медико-соціальні проблеми сім'ї. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.mif-ua.com/archive/article/34217>
36. Швець О. А. Вагітність та пологи як чинники зміни смислоттєвих орієнтацій жінки : автореф. дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.04 «медична психологія» / Швець Олена Андріївна. — Київ, 2011. — 18 с.
37. Bonevski B. Psychological Effects of Termination of Pregnancy: A Summary of the Literature, 1970–2000 / B. Bonevski, J. Adams. — Newcastle: Newcastle Institute of Public Health, 2001.
38. Bunevicius R. Psychosocial risk factors for depression during pregnancy / R. Bunevicius, L. Kusminskas, R. Nadisauskiene // Acta Obstet Gynecol Scand. — 2009. — № 88. — С. 599–605.
39. Cohen L. Treatment of mood disorders during pregnancy and postpartum / L. Cohen, B. Wang, R. Nonacs // Psychiatr Clin North Am. — 2010. — № 33. — P. 273–293.
40. Galen Buckwalter J. Psychological factors in the etiology and treatment of severe nausea and vomiting in pregnancy / J. Galen Buckwalter // American Journal of Obstetrics & Gynecology. — 2002. — № 5. — P. 210–214.
41. Gentile S. Drug treatment for mood disorders in pregnancy / Gentile // Curr Opin Psychiatry. — 2011. — № 24. — P. 34–40
42. Rizzardo R. Personality and psychological distress in legal abortion, threatened miscarriage and normal pregnancy [Електронний ресурс] / R. Rizzardo, S. Novarin, G. Forza // Psychother Psychosom. — 1991. — Режим доступу до ресурсу: [http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/?term=Novarin %20 %5BAuthor %5D&cauthor=true&cauthor_uid=1801045](http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/?term=Novarin%20%5BAuthor%5D&cauthor=true&cauthor_uid=1801045)
43. Roes E. M., Rajmakers M. T., Schoonenberg M., Wanner N., Peters W. H., Steeger E. A. Physical well-being in women with a history of severe preeclampsia // J Matern Fetal Neonatal Med. — 2005. — 18(1). — P. 39–45
44. Ross L. E., McLean L. M. Anxiety disorders during pregnancy and the postpartum period: A systematic review // J. Clin. Psychiatry. — 2006. — Vol. 67, № 8. — P. 1285–1298
45. Yunxian Y. The combined association of psychosocial stress and chronic hypertension with preeclampsia [Електронний ресурс] / Y. Yunxian, Z. Shanchun, W. Guoying // American Journal of Obstetrics & Gynecology. — 2013. — Режим доступу до ресурсу: [http://www.ajog.org/article/S0002-9378\(13\)00712-6/abstract](http://www.ajog.org/article/S0002-9378(13)00712-6/abstract)

References

1. Abramchenko V. V. Perinatalnaya psihologiya: teoriya, metodologiya, opyt / V. V. Abramchenko. — SPb., 2001. — 348 s.
2. Arhangel'skiy, A. E. Nevrozyi, nevrozopodobnyie sostoyaniya i psihozyi pri beremennosti, v rodah i v rannem poslerodovom periode / A. E. Arhangel'skiy // Kalendar psihoterapevta. — 1996. — № 1. — S. 17–35.
3. Barinova N. V. Osoblivosti materinskoyi identichnosti u zhinok iz zagrozoyu pererivannya vagitnosti / N. V. BarInova, A. V. Pavlenko // Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu. — 2014. — № 1121. — S. 110–114.
4. Bezrukova O. N. Materinstvo v kontekste sotsialnyih i psihologicheskikh problem reproduktivnogo zdorovya // Biosotsialnaya priroda materinstva i rannego detstva / Bezrukova O. N., Batuev A. S., Koschavtsev A. G.; Pod red. A. S. Batueva. — SPb.: Izd. SPbGU, 2007.
5. Brehman G. I. Emotsionalno-psihologicheskaya harakteristika zhenschin s fiziologicheskim techeniem i ugrozoy nevyinashivaniya v pervom trimestre beremennosti / G. I. Brehman, N. P. Lapochkina // Psihologicheskii zhurnal. — 1996. — № 3. — S. 16–18.

6. Varaksina G. N. Osobennosti techeniya beremennosti i razvitiya simptomov ugrozhayushchego aborta u zhenshin pod vliyaniem harakterologicheskikh i psihosotsialnykh faktorov : avtoref. dis. ... kand. psih. nauk : spets. 19.00.04 «Meditsinskaya psihologiya» / Varaksina G. N. — Kazan, 2002. — 24 s.
7. Volkov A. E. Psihosomaticheskie sootnosheniya pri fiziologicheskoy beremennosti i pri beremennosti, oslozhnennoy pozdnim gestozom : avtoref. dis. ... kand. med. nauk : spets. 14.00.01 «Akusherstvo i ginekologiya» / Volkov A. E. — Rostov n/D., 1995. — 78 s.
8. Gaystruk N. A. Psichoemotsiyniy stan i neyroendokrinna adaptatsiya u vagitnih z arterialnoy gipertenzii ta yih effektivna korektsiya [Elektronniy resurs] / N. A. Gaystruk // Meditsinskie aspektyi zdorovya zhenschiny. — 2007. — Rezhim dostupu do resursu: <http://mazg.com.ua/article/61.html>
9. Gatsaeva L. T. Osobennosti techeniya beremennosti, rodov i poslerodovogo perioda na fone smeshannykh trevozhnykh i depressivnykh rasstroystv v usloviyakh sotsialno-ekonomicheskoy nestabilnosti : avtoref. dis. ... kand. med. nauk : spets. 14.01.01 «Akusherstvo i ginekologiya» / Gatsaeva Luiza Tapaevna. — Moskva, 2011. — 24 s.
10. Grandilevskaya I. V. Psihologicheskoe osobennosti reagirovaniya zhenshin na vyiyavlennoyu patologiyu beremennosti Uchenaya ctepen: : dis. ... kand. psih. nauk : 19.00.04 / Grandilevskaya Irina Vladimirovna. — M., 2004. — 190 s.
11. Gron E. A. Geneticheskie i psihologicheskoe aspektyi nevyinashivaniya beremennosti : dis. kand. med. nauk : 14.00.01 / Gron E. A. — Moskva, 2004. — 155 s.
12. Dobryakov I. V. Perinatalnaya psihologiya / I. V. Dobryakov. — SPb.: Piter, 2010. — 234 s.
13. Kaplun I. B. Psihicheskoe sostoyanie pri normalnom i oslozhnennom techenii beremennosti : avtoref. dis. ... kand. med. nauk : spets. 14.00.01 «Akusherstvo i ginekologiya» / Kaplun I. B. — Sankt-Peterburg, 1995. — 22 s.
14. Kovalenko N. P. Psihoprofilaktika i psihokorektsiya zhenshin v period beremennosti i rodov: perinatalnaya psihologiya, mediko-sotsialnye problemy / N. P. Kovalenko; Sankt-Peterburg. gos. un-t. — SPb., 2001. — 318 s.
15. Kostenko I. V. Lichnostnyie osobennosti u beremennykh s razlichnoy stepenyu tyazhesti gestoza // Fundamentalnye issledovaniya. — 2013. — № 3-2. — S. 317-320.
16. Kocharyan O. S. Osoblivosti osobistosti zhinkov z uskladnennymi vagitnosti / O. S. Kocharyan, V. I. Kuznetsova // Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. Seriya: «Psihologiya». — 2009. — № 857, vip. 42 — S. 70-77.
17. Kochneva M. A. Osobennosti i rol psihologicheskikh reaktsiy beremennykh zhenshin v razviti oslozhneniy beremennosti i rodov : avtoref. dis. ... kand. med. nauk : spets. 19.00.04 / Kochneva M. A. — Moskva, 1992. — 22 s.
18. Krivorotko Ya. V. Dinamika formirovaniya nepsihoticheskikh psihicheskikh rasstroystv u beremennykh po trimestram beremennosti / Ya. V. Krivorotko // Ukrayinskiy visnik psihonevrologiyi. — 2011. — № 66. — S. 54-59.
19. Kulchimbaeva S. M. Psichoemotsionalnoe sostoyanie u beremennykh s privyichnym nevyinashivaniem: obzor / S. M. Kulchimbaeva, N. M. Mamedalievna, Yu. T. Dzhangildin // Vestnik Rossiyskoy assotsiatsii akusherov-ginekologov. — 2000. — № 3. — S. 41-47.
20. Marfina N. A. Somatopsihicheskoe i psihosomaticheskie sootnosheniya pri pozdnem toksikoze s gipertenzivnymi narusheniyami u beremennykh : avtoref. dis. ... kand. med. nauk : spets. 14.00.18 «Psihiatriya» / Marfina Natalya Alekseevna — Chelyabinsk, 1997. — 19 s.
21. Matyuha S. Patologiya vagitnosti y trivozhno-fobichni rozladi: vid kvalifikatsiyi klinichnogo fenomena do terapevtichnoy strategiyi / S. O. Matyuha // Zdorov'ya Ukrayini. — 2012. — № 10. — S. 50-51.
22. Mendelevich V. D. Ginekologicheskaya psihiatriya: klinika, diagnostika, terapiya / Vladimir Davydovich Mendelevich. — Kazan, 1996. — 337 s.
23. Mogilevskaya E. V. Vliyanie tipa psihologicheskogo soprovozhdeniya beremennykh na ih ot-noshenie k rodam i roditelstvu : dis. ... kand. psih. nauk : 19.00.05 / Mogilevskaya Elena Viktorovna. — Rostov-na-Donu, 2003. — 235 s.
24. Molohov A. N. Ocherki ginekologicheskoy psihiatrii / A. N. Molohov. — Kishinev, 1962. — 137 s.
25. Nazarenko, L. G. Premorbidni osoblivosti ta psihichniy stan zhinkov pri nevinoshuvanni vagitnosti [Tekst] / L. G. Nazarenko, O. V. Domina // Visnik Sumskogo derzhavnogo universitetu. Seriya Meditsina. — 2008. — № 2. — S. 78-81.

26. Ponomareva A. F, Prostomolotov V. F. Techenie beremenosti, rodov i poslerodovogo perioda u zhenshin s pogranichnoy psihicheskoy patologiyey / Zbirnik naukovih prats Asotsiatsiyi akusheriv-ginekologiv Ukrayini. — Kiyiv: Intermed, 2004. — S. 613–616.
27. Prostomolotov V. F. Pogranichnyie psihicheskie rasstroystva u zhenshin // Pogranichnaya psihiatriya: uchebnoe posobie. — 2-e izd., ispr. i dop. — Odessa: VMV, 2009. — 452 s.
28. Psihosomaticheskie aspekty beremennosti / A. A. Severnyiy, T. A. Balandina, K. V. Soloed [i dr.]// Sotsialnaya i klinicheskaya psihiatriya. — 1995. — № 4. — S. 17–22.
29. Psihoterapiya i meditsinskaya psihologiya v reabilitatsii zhenshin. Klinicheskoe rukovodstvo / [I. A. Babyuk, B. V. Mihaylov, G. A. Selezneva i dr.]. — Donetsk ; Harkov: Profi-Donetchina, 2003. — 283 s.
30. Pushkarova T. M. Depresivni ta trivozhni rozladi nepsihotichnogo rivnya u zhinok pid chas vagitnosti, pislya pologiv ta ohorona psihichnogo zdorov`ya nemovlyat (klinika, diagnostika, terapiya, profilaktika) : dis. dokt. med. nauk : 14.01.16 / Pushkarova Tetyana Mikolayivna. — K., 2006. — 45 s.
31. Rusalov V. M. Individualno-psihologicheskie osobennosti zhenshin s oslozhnyonnoy beremennostyu / V. M. Rusalov, L. M. Rudina // Psihologicheskii zhurnal. — 2003. — T. 24, № 6. — S. 16–26.
32. Ryizhkov V. D. Kliniko-psihologicheskie osobennosti astenicheskikh sostoyaniy u beremennykh zhenshin, ih psihoterapiya i farmakoterapiya : avtoref. dis. ... kand. med. nauk : spets. 19.00.04 / Ryizhkov V. D. — SPb., 1992. — 17 s.
33. Ushakova V. R. Osoblivosti osobistisnoyi sferi zhinok iz riznim perebigom vagitnosti / V. R. Ushakova // Medichna psihologiya. — 2014. — № 2. — S. 46–53.
34. Hlomov K. D. Psihoemotsionalnyie osobennosti beremennykh s ugrozoy preryvaniya : avtoref. dis. ... kand. psih. nauk : spets. 19.00.04 «Meditsinskaya psihologiya» / Hlomov Kirill Danilovich. — Sankt-Peterburg, 2008. — 236 s.
35. Chayka V. K. Osoblivosti psihoemotsiynogo stanu vagitnih, yaki strazhdayut vid sertsevo-sudinnih zahvoryuvan [Elektronniy resurs] / V. K. Chayka, N. E. Geynts, E. O. Geynts // Mediko-sotsialnyie problemyi semi. — 2012. — Rezhim dostupu do resursu: <http://www.mif-ua.com/archive/article/34217>.
36. Shvets O. A. Vagitnist ta pologi yak chinniki zmini smislozhittevikh orientatsiy zhinki : avtoref. dis. ... kand. psih. nauk : spets. 19.00.04 «medichna psihologiya» / Shvets Olena Andriyivna — Kiyiv, 2011. — 18 s.
37. Bonevski B. Psychological Effects of Termination of Pregnancy: A Summary of the Literature, 1970–2000 / B. Bonevski, J. Adams. — Newcastle: Newcastle Institute of Public Health, 2001.
38. Bunevicius R. Psychosocial risk factors for depression during pregnancy / R. Bunevicius, L. Kusminkas, R. Nadisauskiene // Acta Obstet Gynecol Scand. — 2009. — № 88. — C. 599–605.
39. Cohen L. Treatment of mood disorders during pregnancy and postpartum. / L. Cohen, B. Wang, R. Nonacs // Psychiatr Clin North Am. — 2010. — № 33. — C. 273–293.
40. Galen Buckwalter J. Psychological factors in the etiology and treatment of severe nausea and vomiting in pregnancy / J. Galen Buckwalter // American Journal of Obstetrics & Gynecology. — 2002. — № 5. — C. 210–214.
41. Gentile S. Drug treatment for mood disorders in pregnancy / Gentile // Curr Opin Psychiatry. — 2011. — № 24. — C. 34–40
42. Rizzardo R. Personality and psychological distress in legal abortion, threatened miscarriage and normal pregnancy. [Elektronniy resurs] / R. Rizzardo, S. Novarin, G. Forza // Psychother Psychosom. — 1991. — Режим доступу до ресурсу: [http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/?term=Novarin % 20S % 5BAuthor % 5D&cauthor=true&author_uid=1801045](http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/?term=Novarin%20%5BAuthor%5D&cauthor=true&author_uid=1801045).
43. Roes E. M., Raijmakers M. T., Schoonenberg M., Wanner N., Peters W. H., Steeger E. A. Physical well-being in women with a history of severe preeclampsia // Matern Fetal Neonatal Med. — 2005. — 18(1). — 39–45
44. Ross L. E., McLean L. M. Anxiety disorders during pregnancy and the postpartum period: A systematic review // J. Clin. Psychiatry. — 2006. — Vol. 67, № 8. — P. 1285–1298.
45. Yunxian Y. The combined association of psychosocial stress and chronic hypertension with preeclampsia [Elektronniy resurs] / Y. Yunxian, Z. Shanchun, W. Guoying // American Journal of Obstetrics & Gynecology. — 2013. — Режим доступу до ресурсу: [http://www.ajog.org/article/S0002-9378\(13\)00712-6/abstract](http://www.ajog.org/article/S0002-9378(13)00712-6/abstract)

Боднарь Елена Владимировна

аспирант кафедры социальной помощи и практической психологии
ИИПО Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

**ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
СТАТУСА ЖЕНЩИН ПРИ НОРМАЛЬНОМ И ПАТОЛОГИЧЕСКОМ
ТЕЧЕНИИ БЕРЕМЕННОСТИ. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ**

Резюме

В статье проводится анализ научных исследований в области психологического состояния беременных женщин в связи с особенностями протекания беременности, рассматривается психологическое состояние беременных женщин, связь с патологическим течением беременности и отдельными патологиями, в частности, особенности личностной сферы беременных женщин с нефизиологическим протеканием беременности, раскрываются научные взгляды относительно нозологических психических нарушений и пограничных расстройств у беременных женщин.

Ключевые слова: патология беременности, гестоз, угроза прерывания беременности, поздний гестоз, личностные особенности, пограничные нарушения.

Olena Volodymyrivna Bondar

the post-graduate student of the Department of Social Assistance
and Practical Psychology of Institute of Innovative and Postgraduate
Education of I. I. Mechnikov Odessa National University

**LITERARY REVIEW OF RESEARCHES OF PSYCHOLOGICAL
STATUS OF WOMEN WITH PATHOLOGICAL AND NORMAL
PREGNANCY. PART ONE**

Abstract

The Articles contains analysis of scientific researches in a field of psychological status of pregnant women due to peculiarities of pregnancy course. Psychological status of pregnant women and connection with a pathological course of pregnancy and in particular some pathologies is considered. Views of scientists as to nosological mental disorders and borderline disorders of pregnant women are presented, and theoretical views on features of personal sphere of pregnant women with non-physiological course of pregnancy are studied.

Nowadays there are conflicting results in the scientific community as to mutual influence of peculiarities of pregnancy course and mental component of a woman. Development of scientific knowledge on the subject is quite intense.

A significant part of works is devoted to studying the impact of the psychological state of pregnant women and presence of various pathologies of pregnancy of pregnant women.

Researches of prenatal mental disorder of pregnant women [1, 30, 35, 41] indicate that healthy pregnant women have prenatal mental changes besides emotional and physiological discomfort [2].

Clinical study of borderline mental disorders shows that the most spread variant is neurotic reaction, anxiety and depressive disorders.

Authors studying personal peculiarities due to the peculiarities of pregnancy course determine specific emotional and personal characteristics, character accentuation, inadequate self-esteem etc.

Studying psychological state of pregnant women as to peculiarities of pregnancy course is directed to the following areas, namely psychological state of a women if she has specific pathology, study of prenatal mental disorders of women and availability of pathology of pregnancy; study of personal characteristics of women with pregnancy pathology.

Key words: pregnancy pathology, gestational toxicosis, threat of interruption, late gestational toxicosis, personal characteristics, borderline disorders.

Стаття надійшла до редакції 13.10.2015

УДК 159.9

Волков Дмитро Сергійович

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та медичної психології
декан факультету психології
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
ORCID: 0000-0002-3690-1308

Ноздрін Сергій Володимирович

аспірант кафедри загальної та медичної психології
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
ORCID: 0000-0001-5421-4221

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ
КОГНІТИВНОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ**

В статті розглянуто дослідження індивідуально-психологічних властивостей особистості, які впливають на роботу когнітивних функцій. Розкрито проблему продуктивності когнітивних функцій. Виявлено індивідуально-типологічні фактори, що впливають на когнітивну продуктивність. Розглянуто вплив самооцінки та стресостійкості на когнітивну продуктивність. Підняте питання важливості дослідження когнітивних функцій в умовах сучасного розвитку інформаційного суспільства.

Ключові слова: когнітивна продуктивність, індивідуально-психологічні властивості, стресостійкість, мотивація, самооцінка, професійна діяльність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку психологічної науки дослідники намагаються йти актуальним шляхом та відповідати умовам інформаційного розвитку суспільства. Важливість вивчення когнітивних функцій стає все більш актуальною, адже в сучасних умовах глобальної активізації інформаційного простору, автоматизації та комп'ютеризації багатьох сфер людської діяльності та підвищення вимог до ефективної інтелектуальної діяльності в усіх сферах функціонування суспільства постає питання більш широкого вивчення і дослідження детермінант когнітивних функцій психіки, їх ефективної, результативної та успішної роботи, а саме когнітивної продуктивності, методів оцінки та її підвищення.

Неможливо не помітити, що серед численних досліджень когнітивних функцій людини є багато таких, що майже не вивчені, серед них можна вказати і явище когнітивної продуктивності. Можна стверджувати, що оцінка особистісних якостей є одним з ефективних шляхів виявлення осіб, які за своїми властивостями нервової системи, особливостями свого характеру, темпераменту, особливостями психічних процесів і домінуючими психічними станами найбільш професійно надійні і придатні.

У науковій літературі не багато досліджень, які б максимально повно і чітко окреслювали і розкривали поняття когнітивної продуктивності. Автори частіше розкривають теорії когнітивних функцій, деякі дослідження

соціальних та особистісних факторів когнітивної діяльності, але не достатньо розкрито, особливо у вітчизняній літературі, індивідуально-психологічні особливості, що обумовлюють когнітивну продуктивність психіки, а також методи діагностики та оцінки індивідуально-психологічних детермінант когнітивної продуктивності.

Мета дослідження — провести теоретичний аналіз досліджень індивідуально-психологічних факторів, що обумовлюють когнітивну продуктивність.

Вивчення інтелектуальної діяльності особистості пов'язане з багатьма аспектами та методологічними підходами, закладеними у роботах Б. Г. Ананьєва, П. К. Анохіна, Д. Б. Богоявленського, Дж. Гілфорда, В. Н. Дружиніна, Р. Кеттела, А. І. Крупнова, В. А. Крутецького, Б. Ф. Ломова, В. М. Мясищева, В. І. Панова, Б. М. Теплова, В. Д. Шадрикова тощо [1; 5; 10; 24; 28].

Ю. В. Близнюк та Г. М. Бойко вважають, що вивчення продуктивності когнітивних функцій як складової психічного здоров'я набуває сьогодні все більшої актуальності у зв'язку з підвищення вимог до ефективної інтелектуальної діяльності в усіх сферах функціонування суспільства [13].

Е. Е. Гант, спираючись на роботи Л. С. Виготського, Б. Д. Карвасарського та Г. М. Бойкова, зауважила, що під когнітивними функціями розуміють найбільш складні функції головного мозку, а саме вони є необхідною складовою повноцінної діяльності людини, а їх продуктивність, з одного боку, забезпечує високу результативність у діяльності, з іншого, виступає показником психічної працездатності людини [4].

Спираючись на дослідження К. А. Абульханової-Славської, можна припустити важливість явища продуктивності у вимірюванні не тільки праці, але й інших явищ або феноменів. У нашій статті ми звертаємо увагу на дослідження роботи когнітивних функцій людини та їх продуктивність, а саме продуктивність роботи таких процесів як сприйняття, увага, пам'ять і мислення під час переробки інформації [7].

Б. М. Теплов, досліджуючи когнітивні функції людини, окреслив властивості продуктивності когнітивних функцій. Зокрема дослідник зазначив, що когнітивна продуктивність включає в себе перцептивний, мнемічний, емоційний та пізнавальний компоненти, а також комунікативні можливості людини [21]. Когнітивна продуктивність визначається досягнутими в ході пізнавальної діяльності результатами відповідно до поставленої мети. Визначення явища когнітивної продуктивності за Б. М. Тепловим, на наш погляд, дозволяє у розгорнутому вигляді визначити фактори, що впливають на продуктивність когнітивних функцій; компоненти, які входять у явище, що досліджується нами та дозволяє визначити спектр характеристик, які необхідно вивчити. Але ми вважаємо за доцільне у нашій роботі розширити визначення явища когнітивної продуктивності, більш глибоко розкрити детермінанти, які впливають на когнітивну продуктивність (зокрема індивідуально-психологічні), а саме властивості нервової системи, півкульність головного мозку, тип темпераменту тощо.

Роль індивідуальних властивостей людини у процесі виконання діяльності постійно розглядається різними авторами протягом історії психоло-

гічної науки (Б. Г. Ананьєв, В. Г. Зархін, А. В. Кучменко, І. П. Павлов, В. А. Суздалєва, М. Р. Щукін та ін.) [1; 5; 6; 10; 28]. Дослідження представників різних психологічних напрямків висувають різні теорії, які з різних сторін розкривають унікальність функціонування людської психіки. Питання про особливості роботи головного мозку, властивості нервової системи, функціонування психічних процесів, а також про їх тісний взаємозв'язок і вплив на успішність діяльності залишається відкритим і до кінця не вивченим.

К. А. Лазуніна, підтримуючи ідеї Л. В. Ахметової, також вказує на індивідуально-психологічні фактори, що детермінують когнітивну продуктивність особистості, серед них можуть бути здібності, мотивація, готовність до засвоєння знань, вмінь і навичок [5]. Аналіз досліджень А. В. Карпова дозволяє стверджувати, що можливість визначення продуктивності когнітивних функцій можливе тільки при аналізі роботи людини у певній діяльності.

Дослідження О. А. Конопкіна, на нашу думку, позитивно характеризують властивості нервової системи та їх прояв у діяльності людини [10]. Відповідно, дослідження К. М. Гуревича і В. Ф. Матвєєва дозволяють нам стверджувати можливість використання знань про індивідуальні властивості особистості у діяльності для підвищення ефективності роботи індивіда [13].

Зокрема, отримані дослідниками результати в цілому свідчать на користь того, що професійна діяльність людини залежить від індивідуальних особливостей основних властивостей нервової системи. Однак слід зазначити, що функціональний стан психофізіологічних систем, що забезпечують навіть найпростіші форми довільної діяльності, залежить не тільки від генотипної вираженості властивостей нервової системи, але і від інших регуляторних впливів.

У своїх дослідженнях Є. П. Ільїн обґрунтовує точку зору про вплив типологічних характеристик людини на ефективність і надійність її діяльності, особливо в екстремальних умовах [8]. Дослідник виявив, що певне поєднання типологічних особливостей властивостей нервової системи обумовлює ряд факторів, що зумовлюють надійність у діяльності людини: виникнення несприятливих емоційних станів, прояв вольових якостей і психомоторних здібностей.

М. В. Ласко, М. К. Акімова, В. Т. Козлова та ін. наголошують на тому, що робота нервової системи є механізмом залежних один від одного процесів, які в загальному виявлені впливають на психічні процеси та стани, темпераментні та характерологічні особливості тощо [13].

Роботи В. Д. Бодрова Є. П. Ільїна, Г. В. Охромій та ін. вказують на те, що типологічні особливості нервової системи мають прямий вплив на успішність у навчальній та професійній діяльності, роботу процесів пам'яті, уваги, особливості переробки інформації тощо [3; 8; 18].

Аналіз робіт у цій галузі дозволяє зробити висновок про те, що індивідуальна вираженість основних властивостей нервової системи та їх індивідуальне поєднання відображаються в деяких особливостях психіки, в тому

числі в ряді професійно значущих її функцій, і тим самим справляють опосередкований вплив на показники працездатності людини, але безпосереднього зв'язку типологічних особливостей нервової системи з цими показниками діяльності встановлено не було. Це положення підтверджує висловлювання Б. М. Теплова про те, що при будь-якому типі нервової системи людина може мати високі індивідуальні досягнення [21].

Спираючись на принципи детермінізму та наведені вище дослідження, можна зауважити, що властивості нервової системи детермінують роботу психічних процесів. Зокрема показники екстра-, інтроверсії, як вказано вище, можуть обумовлювати якість роботи мовленнєвих функцій особистості, показники лабільності та сили нервової системи впливають на роботу пам'яті, уваги та мислення, що може характеризувати загальну працездатність когнітивних функцій особистості.

Звертаючи увагу на особливість врахування взаємозв'язку інтелекту з іншими індивідуальними характеристиками особистості, зазначимо, що М. М. Захарова досить влучно зауважує вплив емоційної сфери на інтелект [22]. Представник системного підходу до вивчення інтелекту Г. Гарднер вказує на наявність складного множинного інтелекту, що дозволяє більш широко розкрити сутність інтелекту людини [3]. Зокрема у сучасній психологічній науці найбільш розробленою є психометрична парадигма досліджень інтелекту, в якій інтелект визначається як природжений чи успадкований та як унітарний об'єкт, який може бути вимірний (Г. Айзенк, А. Біне, С. Спірмен, Д. Халперн, М. О. Холодна, Р. Хернстейн та ін.) [20; 22]. Але ми вважаємо, що не потрібно зосереджуватися лише на генетичній обумовленості інтелекту, оскільки, як зазначають дослідження Д. Гебба, К. Спірмена та Е. Ханта, інтелект характеризують як вроджені, так і набуті властивості [5; 22].

У нашому дослідженні ми зацікавленні у виявленні впливу інтелекту на когнітивну продуктивність у діяльності особистості. Ряд авторів (Дж. Рензулі, Д. Н. Перкінс), досліджуючи властивості інтелекту, виявили певні інтелектуальні детермінанти успішної діяльності [23].

Проте аналіз наукових джерел не дозволяє в повній мірі розкрити характер впливу певних індивідуально-психологічних характеристик особистості на продуктивність у діяльності, що ускладнює можливість виявлення ефекту інтелекту на продуктивність когнітивних функцій індивіда. Важливим фактором дослідження психологічних властивостей є мотиваційна спрямованість особистості. Аналіз досліджень мотивації як психологічного феномена за останні півстоліття показав велику кількість досліджень як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Серед дослідників, що вивчали зв'язок мотивації з діяльністю людини, особливих успіхів досягли Є. П. Ільїн, С. В. Каверін, А. Маслоу, Ф. Герцберг [8; 9; 15].

М. В. Ласко (1975) зазначає, що відмінності в прояві інтелектуальних функцій, які залежать від сили нервової системи, виявляються в основному при сильній мотивації [9]. Тоді перцептивні і мнемічні функції очевидніше у осіб зі слабкою нервовою системою, а конструктивні завдання краще вирішуються людьми з сильною нервовою системою.

Особливу роль у формуванні мотивів професійної діяльності і в цілому поведінки відіграють потреби (стан індивіда, обумовлений його потребою в об'єктах, необхідних для його існування і розвитку, і яка виступає джерелом його активності) [15]. Умотивованість особистості до виконання певних дій спонукає до активної роботи когнітивних функцій й, відповідно, використання інтелекту як сукупності роботи когнітивних функцій індивіда у своїй діяльності.

Крім того, ми вбачаємо у функціях мотивації не тільки вплив на успішність у діяльності, зокрема професійної, а й вплив на роботу пам'яті, уваги, мислення, інтелектуальних здібностей, які і ведуть до успішності у діяльності. Тому мотивація, на нашу думку, розглядається через призму принципу системності і є важливим фактором на різних щаблях функціонування психіки.

Важливе значення у дослідженні роботи когнітивних функцій мають рівень самооцінки та показник стресостійкості, оскільки такі особливості особистості значно впливають на основні етапи процесу саморегуляції діяльності — постановку цілей, складання та корекцію програм дій, які відповідають цим цілям, умовам діяльності і власним можливостям професіонала.

Так, роль самооцінки в професійній діяльності підтверджена в ряді робіт Л. Н. Корнєвої, С. Л. Макаренко, К. К. Платонова та ін. [11; 14; 18]. Загальна успішність діяльності негативно корелює з неадекватністю самооцінки (як з її завищенням, так і заниженням) і з її нестійкістю. Велика самовпевненість, переоцінка своїх можливостей, некритичне ставлення до власних помилок перешкоджають досягненню високого рівня професіоналізму. Неадекватність самооцінки зменшує надійність роботи в нестандартних умовах, у складній обстановці, що виникла раптово, знижує стійкість до стресу, прямо корелює з кількістю невдач.

Проблема стресу в цілому відноситься до числа класичних в психології і має багату історію. Ряд дослідників вбачають показник стресостійкості як один із таких, що прямо впливають на успішність у професійній діяльності (Б. Г. Ананьєв, І. Ф. Аршава, О. С. Кочарян, Ю. Л. Ханін та ін.) [12; 17; 20].

М. М. Черпіта, А. Ю. Гурич (2013) відмітили, що детермінантами стресостійкості є об'єктивні і суб'єктивні обставини, а саме: характеристики екстремальної обстановки та індивідуально-психологічні характеристики [23]. Визначальними характеристиками первинної стресостійкості є швидкість переробки інформації, лабільність нервових процесів, надійність, витривалість, точність і продуктивність діяльності.

Зауважимо, що стресостійкість має багаторівневу детермінацію і зумовлена як характеристиками навколишнього середовища, так і особистісними характеристиками людини. Ця думка підтверджується дослідженнями Б. Г. Ананьєва, М. Ф. Будіянського, Б. Ф. Клімука, М. С. Корольчук та ін. та розкриває особливості впливу стресорів на когнітивну та емоційну сфери особистості, а також індивідуально-психологічні особливості людини [1; 12; 25]. Тому особливості стресостійкості можуть бути обумовлені різними

факторами, але мають постійний вплив на продуктивність у діяльності, зокрема і когнітивних функцій.

Висновки. Таким чином, обумовленість успішності виконання когнітивних операцій індивідуально-психологічними особливостями відбувається двояко: через вплив на розумові здібності і через вплив на виникнення тих чи інших психічних станів при існуючих умовах виконання певних дій, при тих чи інших зовнішніх впливах на особистість.

Аналіз досліджень, нашу думку, підтверджує наше припущення про важливість вивчення індивідуальних особливостей особистості як детермінантів продуктивності та ефективності когнітивних функцій. Найвні дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості дають змогу розглянути їх вплив на роботу когнітивних функцій. Проте ми були зацікавлені у визначенні впливу цих особливостей на продуктивність когнітивних функцій, виявлення їх кількісних та якісних показників.

Тому найвні дослідження, на нашу думку, у недостатньо повному обсязі розкривають явище яке ми аналізуємо, адже в повній мірі не розкрито поняття «когнітивної продуктивності», не виявлено закономірності прояву та способи їх вимірювання. Дане явище потребує подальшої термінологізації та більш глибокого вивчення.

Список використаних джерел і літератури

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 272 с.
2. Бодров В. А. Психология профессиональной деятельности // Современная психология: справочное руководство / под ред. В. Н. Дружинина. — М. : ИНФРА-М, 1999. — С. 69–77.
3. Гарднер Г. Структура интеллекта [Текст] / Г. Гарднер. — М. : Москва, 2007. — 500 с.
4. Гант Е. Е. Особенности производительности когнитивных функций у детей среднего школьного возраста в условиях соревновательной и пост-соревновательной деятельности // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. — Х. : ХГАФК, 2011. — Вып. 6. — С. 17–21.
5. Демчук О. В. До проблеми інтелекту як психічної реальності // Інститут психології ім. Г. С. Костюка — 60 років: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. — К. : Міленіум, 2006. — Вип. 25. — С. 157–169.
6. Зархин В. Г. Об одном исследовании индивидуально-психологических особенностей учащихся при обучении с помощью ЭВМ // Дифференциальная психофизиология и ее генетические аспекты : тезисы докладов. — М., 1975. — С. 51–54.
7. Засакина Л. В. Особенности индивидуального интеллекта в контексте различных подходов // Проблемы общей и педагогической психологии: сборник научных трудов Института психологии им. С. Костюка АПН Украины / под ред. С. Д. Максименко. — М., 2005. — Т. VII, вып. 7. — С. 143–151.
8. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2000. — 512 с.
9. Каверин С. Б. Мотивация труда / С. Б. Каверин. — М. : Ин-т психологии РАН, 1998. — 224 с.
10. Конопкин О. А. Зависимость скорости приема информации человеком от индивидуальной выраженности основных свойств нервной системы. Вопрос профессиональной пригодности операторского персонала энергосистем / О. А. Конопкин. — М. : Просвещение, 1966. — 285 с.
11. Корнеева Л. Н. Самооценка как фактор саморегуляции деятельности пилота / Л. Н. Корнеева. — Л. : Союз, 1984.

12. Крайнюк В. М. Психология стрессоустойчивости личности В. М. Крайнюк. — М. : Ника-Центр, 2007. — 432 с.
13. Махлай А. Н. Структурная модель познавательной деятельности офицеров оперативно-розыскных подразделений // Педагогическое образование: теория и практика. Психология. Педагогика: сборник научных трудов / редкол. Д. Бех, С. Ф. Сиверс, Е. В. Белкин и др. — М. : КГПУ имени Б. Д. Гринченко, 2006. — № 6. — С. 50–55.
14. Макаренко С. Л. Индивидуально-типологические особенности вероятностного прогнозирования у подростков // Вопросы психологии. — 1983. — Т. 1. — С. 134–138.
15. Маслоу А. Г. Мотивация и личность: пер. с англ. / А. Маслоу. — СПб. : Евразия, 1999. — 478 с.
16. Носенко Э. Л. Теоретические основы компьютерной диагностики эмоциональной устойчивости человека / Е. Л. Носенко, И. Ф. Аршава. — Д. : Изд. ДНУ, 2006. — 236 с.
17. Охромій Г. В. Багатофакторна система реабілітації, прогнозування інвалідності і комплексної профілактики інфаркту міокарда / Г. В. Охромій. — Д. : Пороги, 2008. — 382 с.
18. Платонов К. К. Психология труда / К. К. Платонов. — М. : Профиздат, 1979. — 342 с.
19. Рождественская В. И. Индивидуальные различия работоспособности / В. И. Рождественская. — М. : Педагогика, 1980. — 247 с.
20. Солсо Р. Л. Когнитивная психология : пер. с англ. / Р. Л. Солсо. — М. : Тривола, 1996. — С. 460–494.
21. Теплов Б. М. Способности и одаренность // Ученые записки ГосНИИ и психологии. — М., 1947. — Т. 2. — 422 с.
22. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. — СПб. : Питер, 2002. — 272 с.
23. Черпіта М. М., Гурич А. Ю., Джеджула О. М. Стресостійкість // Наукові записки [ВНАУ]. Сер. : Соціально-гуманітарні науки. — 2013. — Вип. 2. — С. 202–208.
24. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. — СПб. : Питер, 2008. — 256 с.
25. Шукин М. Р. Результаты деятельности в характеристике индивидуального стиля трудовой деятельности и уровне его развития // Системное исследование индивидуальности. — Пермь, 1991. — С. 125–126.

References

1. Ananov B. G. O problemah sovremennogo chelovekoznanija / B. G. Ananov. — SPb.: Piter, 2001. — 272 s.
2. Bodrov V. A. Psihologiya professionalnoy deyatel'nosti // Sovremennaya psihologiya: Spravochnoe rukovodstvo / pod red. V. N. Druzhinina. — M.: INFRA-M, 1999. — S. 69–77.
3. Gardner G. Struktura intellekta [Tekst] / G. Gardner. — M.: Moskva, 2007. — 500 s.
4. Gant E. E. Osobennosti proizvoditel'nosti kognitivnykh funktsiy u detey srednego shkol'nogo vozrasta v usloviyah sorevnovatel'noy i post-sorevnovatel'noy deyatel'nosti // Pedagogika, psihologiya i mediko-biologicheskie problemy fizicheskogo vospitaniya i sporta. — H.: HGAFK, 2011. — Vyp. 6. — S. 17–21.
5. Demchuk O. V. Do problemi intelektu yak psichichnoyi realnosti // Institut psihologiyi im. G. S. Kostyuka — 60 rokiv: Naukovi zapiski Institutu psihologiyi im. G. S. Kostyuka APN Ukrayini / za red. akademika S. D. Maksimenka. — K.: Milenium, 2006. — Vip. 25. — S. 157–169.
6. Zarhin V. G. Ob odnom issledovanii individualno-psihologicheskikh osobennostey, uchashchisya pri obuchenii s pomoshchyu EVM // Differentsial'naya psihofiziologiya i ee geneticheskie aspekty: tezisy dokladov. — M., 1975. — S. 51–54.
7. Zasekina L. V. Osobennosti individual'nogo intellekta v kontekste razlichnykh podhodov // Problemy obshchey i pedagogicheskoy psihologii. Sbornik nauchnykh trudov Instituta psihologii im. S. Kostyuka APN Ukrainy / pod red. S. D. Maksimenko. — K., 2005. — T. VII, vyp. 7. — S. 143–151.
8. Ilin E. P. Motivatsiya i motivy / E. P. Ilin. — SPb.: Piter, 2000. — 512 s.
9. Kaverin S. B. Motivatsiya truda / S. B. Kaverin. — M.: In-t psihologii RAN, 1998. — 224 s.

10. Konopkin O. A. Zavisimost skorosti priema informatsii chelovekom ot individualnoy vyr-azhennosti osnovnykh svoystv nervnoy sistemy. Vopros professionalnoy prigodnosti operator-skogo personala energosistem / A. A. Konopkin. — M.: Prosveshchenie, 1966. — 285 s.
11. Korneeva L. N. Samootsenka kak faktor samoregulyatsii deyatelnosti pilota / L. N. Korneeva. — L.: Soyuz, 1984.
12. Kraynyuk V. M. Psihologiya stressoustoychivosti lichnosti V. M. Kraynyuk. — M.: Nika-Tsentr, 2007. — 432 s.
13. Mahlay A. N. Strukturnaya model poznavatelnoy deyatelnosti ofitserov operativno-rozysknykh podrazdeleniy // Pedagogicheskoe obrazovanie: teoriya i praktika. Psihologiya. Pedagogika: Sbornik nauchnykh trudov / redkol. D. Beh, S. F. Sivers, E. V. Belkin i dr. — M.: KGPU imeni B. D. Grinchenko, 2006. — № 6. — S. 50–55.
14. Makarenko S. L. Individualno-tipologicheskie osobennosti veroyatnostnogo prognozirovaniya u podrostkov // Voprosy psihologii. — 1983. — T. 1. — S. 134–138.
15. Maslou A. G. Motivatsiya i lichnost : per. s angl. / A. Maslou. — SPb.: Evraziya, 1999. — 478 s.
16. Nosenko E. L. Teoreticheskie osnovy kompyuternoy diagnostiki emotsionalnoy ustoychivosti cheloveka / E. L. Nosenko, I. F. Arshava. — D.: Izd. DNU, 2006. — 236 s.
17. Ohromiy G. V. Bagatofaktorna sistema reabilitatsiyi, prognozuvannya invalidnosti i komplek-snoyi profilaktiki infarktu miokarda / G. V. Ohromiy. — D.: Porogi, 2008. — 382 s.
18. Platonov K. K. Psihologiya truda / K. K. Platonov. — M.: Profizdat, 1979. — 342 s.
19. Rozhdestvenskaya V. I. Individualnye razlichiya rabotosposobnosti / V. I. Rozhdestvenskaya. — M.: Pedagogika, 1980. — 247 s.
20. Solso R. L. Kognitivnaya psihologiya : per. s angl. / R. L. Solso. — M.: Trivola, 1996. — S. 460–494.
21. Teplov B. M. Sposobnosti i odarennost // Uchenye zapiski GosNII i psihologii. — M., 1947. — T. 2. — 422 s.
22. Holodnaya M. A. Psihologiya intellekta: paradoksy issledovaniya / M. A. Holodnaya. — SPb.: Piter, 2002. — 272 s.
23. Cherpita M. M., Gurich A. Yu., Dzhedzhula O. M. Stresostiykist // Naukovi zapiski [VNAU]. Ser.: Sotsialno-gumanitarni nauki. — 2013. — Vip. 2. — S. 202–208.
24. Shcherbatyh Yu. V. Psihologiya stressa i metody korrektsii / Yu. V. Shcherbatyh. — SPb.: Piter, 2008. — 256 s.
25. Shchukin M. R. Rezultaty deyatelnosti v karakteristike individualnogo stilya trudovoy dey-atelnosti i urovne ego razvitiya // Sistemnoe issledovanie individualnosti. — Perm, 1991. — S. 125–126.

Волков Дмитрий Сергеевич

кандидат психологических наук,

доцент кафедры общей и медицинской психологии

декан факультета психологии

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара

Ноздрин Сергей Владимирович

аспирант кафедры общей и медицинской психологии

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара

ИССЛЕДОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ДЕТЕРМИНАНТ КОГНИТИВНОЙ ПРОДУКТИВНОСТИ

Резюме

В статье рассмотрены исследования индивидуально-психологических свойств личности, которые влияют на работу когнитивных функций личности. Раскрыта проблема производительности когнитивных функций. Выявлены индивидуально-психологические факторы, которые влияют на когнитивную производительность.

Рассмотрено влияние самооценки и стрессоустойчивости на когнитивную продуктивность.

Ключевые слова: когнитивная производительность, индивидуально-психологические свойства, стрессоустойчивость, мотивация, профессиональная деятельность.

Volkov Dmitriy Sergeevich

Candidate of psychological sciences,
Docent of department of general and medical psychology
Dean of faculty of psychology
Dnipropetrovsk National University named by O. Gonchar

Nozdrin Strgey Vladimirovich

Ph.D. student of department of general and medical psychology
Dnipropetrovsk National University named by O. Gonchar

**RESEARCH OF INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS
COGNITIVE PRODUCTIVITY**

Abstract

In this article revealed researches individual psychological characteristics, which influence to cognitive functions. The modern development of society makes high demands on human cognitive functions. Today the high level of information loads are exposed not only specialists-operators, but also a lot of people. Many scientists studied cognitive function. However, cognitive productive scarcely been studied, particularly in Ukrainian science.

V. D. Bodrov, E. P. Ilyin, I. P. Pavlov, B. M. Teplov studied the effect of individual characteristics on cognitive function. Scientists have discovered the effect of the properties of the nervous system, brain hemisphere and temperament on productivity in operation. L. N. Korneev, S. L. Marchenko K. K. Platonov described the impact of the self-tasking to execution of activities. I. F. Arshava, M. M. Cherpita, O. S. Kocharian described the impact of stress on the cognitive functions.

Researches have shown that the success of the activity depends on individual psychological qualities of the person. This allows us to study individual psychological characteristics more. Today in the Ukrainian psychology scarcely been studied individually psychological characteristics that influence to the cognitive productivity. Insufficiently studied individual cognitive productivity. Necessary develop methods for diagnosis of cognitive productivity based on individual psychological personality traits.

Key words: cognitive performance, individual psychological characteristics, stress-resistance, motivation, professional activity.

Стаття надійшла до редакції 2.10.2015

УДК 159.9.015:019.2

Дробот Ольга В'ячеславівна

доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології
Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України
e-mail: piterkiev@gmail.com
ORCID: 0000–0001–5999–7632

**ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ ЗМІСТ МОТИВІВ УПРАВЛІНСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ В СВІДОМОСТІ КЕРІВНИКІВ**

В статті розглядається мотиваційна структура професійної свідомості, висвітлюється семантичний зміст мотивів професійної управлінської діяльності. Представлено порівняльний аналіз психосемантичного змісту професійних мотивів майбутніх управлінців — студентів-менеджерів і досвідчених управлінців — працюючих керівників.

Ключеві слова: професійна свідомість, управлінська свідомість, мотиви управлінської діяльності, психолінгвістична система ВААЛ, психосемантичний зміст, порівняльний аналіз.

Протягом усього розвитку психології мотивації протиставлялися два ключові підходи до поведінки людини: біхевіористський і телеологічний, проблема співвідношення свободи і детермінованості в людській діяльності [10].

Стан проблеми. На сучасному етапі розвитку психології мотивації на перший план виходять проблеми, які раніше були поставлені в екзистенціальній філософії і довго ігнорувалися основними напрямками академічної психології — проблеми вибору, свободи, волі, контролю над мотивацією, життєвих цілей, перспектив майбутнього, саморегуляції в широкому сенсі слова, автономії і самодетермінації (Д. О. Леонтьєв [10, с. 50]). Мотивація розглядається в антропологічному контексті, саме особистість знову стала ядром мотивації, що розуміється у широкому сенсі. Людські дії завжди мають смисл і спрямовані на мету, вони телеологічні — такий найпопулярніший постулат філософії і психології ХХ століття. Відповідь на питання «з якої причини» може бути лише частковою, вичерпна відповідь можлива лише через питання «навіщо», яке локалізує поведінку людину у смислово-вому контексті [10].

Вивчення мотиваційної структури є продуктивним у дослідженнях не лише структури людської діяльності, але й людської свідомості. Важливість досліджень професійної свідомості для практики мотивації трудової діяльності пов'язана з переосмисленням ролі і місця людини в суспільному виробництві та становленням нової ідеології менеджменту — менеджменту людських ресурсів.

Чинники, що зумовлюють діяльність людини взагалі і трудову діяльність зокрема, важливі для цілісного аналізу людини як особистості. Поруч із загальножиттєвими мотивами мотиви трудові займають належне

місце у такому аналізі. Їхній тісний зв'язок простежується також у низці концепцій, які за основу визначення головних трудових мотивів беруть структуру мотивів загальножиттєвих. Багатовимірний процес розвитку особистості описується через поняття «прагнення до смислу» (В. Франкл [14]), «повноцінного людського функціонування» (К. Роджерс), «самоактуалізації», «самореалізації» (Ш. Бюлер, А. Маслоу [11]) та ін. У підході, запропонованому Б. Г. Ананьєвим [2] та К. А. Абульхановою-Славською [1], виключної ваги набуває доповнення цими авторами традиційного аналізу мотивації вивченням аспектів мотивації людини як суб'єкта діяльності.

Мотив — це феномен (у формі матеріального або ідеального предмета), що спонукує й скеровує на себе діяльність індивіда і заради якої ця діяльність здійснюється. Розглядають мотивацію досягнення і протиставлену їй мотивацію уникання невдач. Під мотивацією досягнення розуміється мотивація, спрямована на якнайкраще виконання будь-якого виду діяльності, орієнтованої на досягнення певного результату, до якого може бути застосований критерій успішності [6]. Мотивація трудової діяльності, яка може розглядатися як складова частина, окремий елемент мотивації досягнення, нами розглядається як сукупність внутрішніх і зовнішніх сил, які спонукають людину до трудової діяльності і які надають цій діяльності спрямованість, орієнтовану на досягнення певних цілей.

Мотивація трудової діяльності належить до найбільш стійких груп мотивів, що відображають розвиток інтересів людини [1; 3; 9]. Мотивами досягнення у професійній діяльності можуть бути правильно поставлені цілі, успішне вирішення проблем, підвищення професійної компетенції тощо. Задоволення трудового інтересу не веде до його згасання, а викликає нові інтереси, що відповідають більш високому рівню потреби в досягненні нових результатів діяльності і більш високого рівня комфортності існування. Х. Хекхаузен трактує досягнення як стійку потребу домагатися успіху в будь-якому виді діяльності і зазначає, що ця потреба носить генералізований характер і виявляється в будь-якій ситуації [15].

Мета статті. Довести, що психосемантичний зміст професійних мотивів у свідомості майбутніх фахівців вже на стадії свого формування пов'язаний з провідними мотивами їх майбутньої професійної діяльності.

Результати дослідження. Розуміння тексту як комунікативної системи мовних знаків, у якій відбувається ментальна об'єктивізація особистості, дозволяє розцінювати вербальну продукцію суб'єкта як асоціативне поле смислів [5; 13]. Завдяки цьому у психолінгвістичних і психосемантичних експериментах виявляється відповідність між експертною оцінкою тексту та лексичною репрезентацією мотиваційної сфери автора тексту.

Розглянемо професійну свідомість майбутніх управлінців (магістрів-менеджерів виробничої сфери діяльності), що вирізняється специфікою своїх мотиваційних компонентів, які тісно пов'язані з провідними мотивами майбутньої професійної діяльності [7].

Дослідження семантики мотивів прийняття рішень групами респондентів, практично однорідними за віковими, але різними за освітніми показниками, показало, що висновки нашого дослідження щодо того, яким чи-

ном представники досліджуваних груп уявляють основні рушійні мотиви своєї професійної діяльності, кореспондують з теоретичними положеннями Х. Хекхаузена [15]. Діяльність, спрямована на досягнення, усвідомлюється респондентами як така, що має бути бажаною, і результат цієї діяльності має бути отриманий ними самими. Тобто у свідомості більшості студентів знайшло відображення переконання про необхідність прагнути самореалізації у тій сфері, яка цікава саме їм, а також про бажаність діяльності, результат якої залежить від самої особистості більше, аніж від інших, зовнішніх обставин. Цілепокладання виражає активний бік свідомості і визначає спосіб і характер дій людини. Однак не будь-яка ціль як зовнішній щодо особистості стимул може перетворитися у внутрішнє спонукання. Ціль стає такою, лише якщо вона суттєво торкається потреб, інтересів, прагнень особистості. Значення цілей у такому випадку полягає в тому, що вони надають діяльності напрямку [12, с. 7]. Тому потреби й мотиви досягнення виявляються в намаганні людини вирішувати поставлені завдання якомога ефективніше і швидше.

У ході дослідження семантичного змісту професійних мотивів у свідомості майбутніх управлінців і працюючих нами було проведено порівняльний аналіз відповідних показників. Враховуючи той факт, що у студентів управлінська свідомість ще переживає стадію свого становлення, розподіл цієї підвибірки за рівнями розвитку свідомості не провадився. Тому, виходячи з необхідності врівноважити умови порівняння, ми порівнювали дані студентів [8] з даними представників групи з середньо розвинутою управлінською свідомістю (УС2) як найбільш типовими для групи працюючих управлінців [7, с. 295]. Для виявлення семантичного змісту визначався ступінь відповідності розвиненості провідних мотивів в професійній свідомості майбутніх управлінців та вже працюючих керівників, який встановлювався здійсненням порівняльного аналізу результатів застосування методики «Незакінчені речення» у цих групах досліджуваних.

Мета даного етапу роботи полягала у виявленні й описанні особливостей ментального лексикону управлінця як сукупності одиниць, що фіксують у мові ознаки професійної свідомості [9; 12]. З цією метою нами була застосована проєктивна методика «Незакінчені речення» та контент-аналіз отриманих текстів засобами комп'ютерної експертної системи ВААЛ [16; 17]. У нашому випадку текст методики незакінчених речень розглядався як система стимульованих експериментом вербальних асоціацій, організованих за принципом поля, що має ядро (найбільш частотні асоціації), периферію та відбиває семантику професійної свідомості [4].

Метод контент-аналізу — один з найбільш активно використовуваних у психології методів якісно-кількісного аналізу змісту текстових документів з метою виявлення або вимірювання відбитих у них різних фактів і тенденцій. Особливість контент-аналізу полягає в тому, що він вивчає тексти в їхньому соціальному контексті. Кількісний контент-аналіз у першу чергу дозволяє виявити частоту появ у тексті певних характеристик його змісту, тоді як якісний дозволяє робити висновки навіть на основі єдиної наявності або відсутності певної характеристики змісту.

Найбільш зручно кількісний контент-аналіз піддається реалізації в комп'ютерній психолінгвістичній експертній системі ВААЛ. З цієї причини ми використовуємо винятково кількісний контент-аналіз тексту засобами названої системи [16]. Експертна система ВААЛ дозволяє аналізувати контексти вживання певних слів і категорій, а саме — з'ясувати прості частоти категорій, відносні частоти, оцінки категорій щодо мовної норми, що дозволяє оцінювати різні характеристики тексту або його автора. Образно кажучи, такий аналіз дозволяє виділити в тексті кілька семантичних ліній та аналізувати їх окремо. На думку авторів експертної системи, очевидним є величезний потенціал контент-аналізу для моніторингу великих обсягів інформації, тому що він дозволяє повністю автоматизувати весь процес збору інформації.

Застосування проєктивної методики дозволило проаналізувати сукупний текст групи студентів — майбутніх менеджерів [8] і групи працюючих керівників [7].

Розглянемо вербальну продукцію майбутніх професіоналів. Ментальний лексикон переважної більшості студентів-менеджерів виявився наповненим такою лексикою: близький, виконати, викрутитися, віддача, відкрити, відповідати, вчасно, добродушний, домогтися, допомагати, доручити, досягнення, завжди, задовольняти, закритий, затишний, знайти, користуватися, краще, лідерство, не вистачає, не знаю, не так, не уявляю, організувати, очікувати, переконати, піднімати, пізнавати, посильний, почати, привітний, придатися, радіти, реалізуватися, розвиватися, розподіляти, розуміти, сила, стабільність, створити, трапитися, урахувати, уступати.

Ключовими висловлюваннями у даній групі є: не брати на себе відповідальність, розчарування, для відводу очей, суміщати багато справ, впевненість у житті, спокійне життя, хороший фахівець, добитися свого, мучитись над дипломною роботою, спробувати себе у справі, неактуальні теми, не можу визначитися, отримати диплом, сидіти над підручниками, на роздоріжжі, робота хвилює, побороти свій страх, сумбурне життя, потік інформації, вибирати напрям, добитися успіху, перспектива, високооплачувана робота, все добре, керівна посада, багато можливостей, відкрити себе, хочу спілкуватися, кар'єрні плани, нікому не цікаво, напружено працювати, попит на спеціальність, постійно навчатися новому, досвід, працювати з людьми, зможу довести, цікаве співробітництво, дізнаватися щось нове, поїхати за кордон, добросовісно працювати, сім'я, не вистачає часу, блискуче майбутнє, перемоги й провали, можливості розвиватися, ресурс, увійти в колію, як усі.

Якісний аналіз показує смислову специфіку вербальної продукції майбутніх управлінців, яку можна визначити як амбівалентність: цей дискурс можна охарактеризувати одночасно як пасивний і активний, мотивація уникання невдач тут межує з мотивацією досягнень.

Розглянемо вербальну продукцію фахівців-управлінців. Ментальний лексикон їх свідомості представлено такою лексикою: знання, заповзятливість, керувати, компроміс, контакт, недовіра, комерційна структура, неприємності, працювати, причини, проблеми, рішучість.

Ключовими висловлюваннями у даній групі є: адекватність і непохитність; бажання звільнитися; бути адекватним; бути менш довірливим; бути більш заповзятливим; бути більш рішучим при змінах; відповідаю за все, що відбувається в компанії; відпустка; подорож по деяких країнах; все завершується так, як раніше передбачалося; добиватися виконання; домагатися більшого в житті; досягнення земних благ; досягти у професії вершин; дратує пасивність; духовне вдосконалення; зазирнути у себе і змінити тактику; занадто добре ставлюся до людей; захоплення своєю справою; змушують посміхнутися; іноді доводиться переробляти; іти на контакт; керувати будь-якою комерційною структурою; керувати відділом; люди дуже різні; мають більше знань в різних галузях; мрії колись збудуться; на самоті; навчився новому; надто відкритий; не контактують з цією людиною або з цього питання; не перекладати свої особисті неприємності та роздратування на інших; не принижувати людську гідність; немає побутових негараздів; неминучі конфлікти; перевіряю виконання; переоцінюєш і намагаєшся розвиватися; перероблення не вітаю; поставлені чіткі завдання; правильне рішення; працювати як згуртований колектив; приємно і комфортно працювати; приймати самостійні рішення; приносити користь людям і собі; приносити користь суспільству; приносити радість і задоволення; причини неприємностей в собі; психологічний клімат; разом як одна сім'я; рано визначитися з професією; рахуватися з думкою своїх співробітників; реалізація нових ідей (проектів).

Сукупні тексти груп студентів — майбутніх менеджерів та працюючих управлінців представляються із застосуванням експертної системи ВААЛ і порівнюються в таблиці.

Таблиця

Порівняльний мотиваційний аналіз ментального лексикону студентів і працюючих керівників

Параметри текстів	Студенти	Управлінці (УС 2)
Влада	-7.4	4.9
Бажання влади	-2.1	2.4
Страх влади	6.5	-0.7
Досягнення	-4.8	5.2
Досягнення успіху	-1.4	2.1
Запобігання невдачам	3.1	6.1
Афіліація	3	2.6
Надія на підтримку	1.9	-0.4
Страх знехтування	2.6	1.1
Фізіологія	-2.7	-4.1

У таблиці наводимо результати мотиваційного аналізу ментального лексикону студентів — майбутніх менеджерів і працюючих керівників. При обробці даних з урахуванням порогу ймовірності 0.95 ми звертаємо увагу на бали, які за абсолютною величиною перевершують 2 [16].

Як засвідчили результати застосування експертної психолінгвістичної системи ВААЛ до вербальної продукції керівників і студентів, професійна

свідомість в обох групах виявляється пов'язаною з провідними мотивами діяльності суб'єкта.

Висновки. Аналіз ментального лексикону студентів і досвідчених управлінців, що мають вже сформовану професійну свідомість, показав структурну подібність їх мотиваційної сфери. Різниця виявляється тільки у вираженості певних показників. Керівники мають ментальний лексикон переважно з маркерами мотивів бажання влади, досягнення успіху і запобігання невдачам, а студенти — страху влади та запобігання невдачам. Керівники порівняно менш афіліативні і більше намагаються запобігати невдачам. Наявності надії на підтримку і страху знехтування у студентів протистоїть відсутність таких в управлінців. Представники обох груп показують низьку фізіологічність своїх мотивів.

Отже, психосемантичний зміст мотивів управлінської діяльності в свідомості майбутніх і вже працюючих керівників показав структурну подібність, але різне якісне наповнення і тому можливість для професійного розвитку майбутнього професіонала за рахунок будови професійних мотивів, що формуються у практичній управлінській діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / Абульханова-Славская К. А. — М.: Наука, 1980. — 335 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
3. Артемьева Е. Ю. Обучение профессии как перестройка семантических составляющих субъективного опыта / Е. Ю. Артемьева, И. Б. Ханина // Мышление и общение в конкретных видах практической деятельности. — Ярославль: ЯрГУ, 1984. — С. 107–118.
4. Артемьева Е. Ю. Психосемантические методы описания профессии / Е. Ю. Артемьева, Ю. Г. Вяткин // Вопросы психологии. — 1986. — № 3. — С. 127–133.
5. Белянин В. П. Психолингвистика: учебник / Белянин В. П. — 2-е изд. — М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2004. — 232 с.
6. Гордеева Н. А. Мотивация достижения: теории, проблемы, исследования / Гордеева Н. А. // Современная психология мотивации. — М.: Смысл, 2002. — С. 48–56.
7. Дробот О. В. Психосемантика управлінської свідомості керівника: монографія / Ольга Вячеславівна Дробот; ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2014. — 372 с.
8. Дробот О. В. Психосемантичні особливості професійної свідомості майбутніх менеджерів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / О. В. Дробот; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — О., 2009. — 18 с.
9. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов / Зеер Э. Ф. — М.: Академический проект, 2006. — 336 с.
10. Леонтьев Д. А. От инстинктов к выбору, смыслу и саморегуляции: психология мотивации вчера, сегодня, завтра / Д. А. Леонтьев // Современная психология мотивации. — М.: Смысл, 2002. — С. 47–102.
11. Маслоу А. Мотивация и личность / Маслоу А. — СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.
12. Москвичев С. Г. Мотивация, деятельность и управление / Москвичев С. Г. — Киев: Сан-Франциско, 2003. — 492 с.
13. Петренко В. Ф. Основы психосемантики / Петренко В. Ф. — СПб.: Питер, 2005. — 480 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. — М.: Книга, 1990. — 254 с.
15. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Хекхаузен Х. — М.: Педагогика, 1986. — Т. 1. — 408 с.

16. Шалак В. И. Современный контент-анализ. Приложения в области политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы / Шалак В. И.; РАН, Ин-т философии. — М.: Омега-Л, 2004. — 272 с.
17. Sacks J. M., Levy S. The sentence completion test // *Projective psychology* / eds. L. E. Abt., L. Bellak. — N. Y., 1950. — P. 357-402.

References

1. Abulhanova-Slavskaya K. A. Deyatelnost i psihologiya lichnosti / Abulhanova-Slavskaya K. A. — M.: Nauka, 1980. — 335 s.
2. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya / Anan'ev B. G. — SPb.: Piter, 2001. — 288 s.
3. Artemeva E. Yu. Obuchenie professii kak perestroyka semanticheskikh sostavlyayushchih subektivnogo opyta / E. Yu. Artemeva, I. B. Hanina // *Myshlenie i obshchenie v konkretnykh vidakh prakticheskoy deyatelnosti*. — Yaroslavl: YarGU, 1984. — S. 107-118.
4. Artemeva E. Yu. Psihosemanticheskie metody opisaniya professii / E. Yu. Artemeva, Yu. G. Vyatkin // *Voprosy psihologii*. — 1986. — № 3. — S. 127-133.
5. Belyanin V. P. Psiholingvistika: uchebnyy / Belyanin V. P. — 2-e izd. — M.: Flinta: Moskovskiy psihologo-sotsialnyy institut, 2004. — 232 s.
6. Gordeeva N. A. Motivatsiya dostizheniya: teorii, problemy, issledovaniya / Gordeeva N. A. // *Sovremennaya psihologiya motivatsii*. — M.: Smysl, 2002. — S.48-56.
7. Drobot O. V. Psihosemantika upravlenskoy svidomosti kerivnika: monografiya / Olga Vyacheslavivna Drobot; ONU im. I. I. Mechnikova. — Donetsk: Shidnyy vidavnychiy dim, 2014. — 372 s.
8. Drobot O. V. Psihosemantichni osoblivosti profesiynoy svidomosti maybutnih menedzheriv : avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.01 / O. V. Drobot; Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnikova. — O., 2009. — 18 s.
9. Zeer E. F. Psihologiya professiy: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov / Zeer E. F. — M.: Akademicheskyy proekt, 2006. — 336 s.
10. Leontev D. A. Ot instinktov k vyboru, smyslu i samoregulyatsii: psihologiya motivatsii vchera, segodnya, zavtra / D. A. Leontev // *Sovremennaya psihologiya motivatsii*. — M.: Smysl, 2002. — S. 47-102.
11. Maslou A. Motivatsiya i lichnost / Maslou A. — SPb.: Evraziya, 1999. — 478 s.
12. Moskvichev S. G. Motivatsiya, deyatelnost i upravlenie / Moskvichev S. G. — Kiev; San-Frantsisko, 2003. — 492 s.
13. Petrenko V. F. Osnovy psihosemantiki / Petrenko V. F. — SPb.: Piter, 2005. — 480 s.
14. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / Frankl V. — M.: Kniga, 1990. — 254 s.
15. Hekhauzen H. Motivatsiya i deyatelnost: v 2 t. / Hekhauzen H. — M.: Pedagogika, 1986. — T. 1. — 408 s.
16. Shalak V. I. Sovremennyy kontent-analiz. Prilozheniya v oblasti politologii, psihologii, sotsiologii, kulturologii, ekonomiki, reklamy / Shalak V. I.; РАН, Ин-т философии. — M.: Omega-L, 2004. — 272 s.
17. Sacks J. M., Levy S. The sentence completion test // *Projective psychology* / eds. L. E. Abt., L. Bellak. — N. Y., 1950. — P. 357-402.

Дробот Ольга Вячеславовна

доктор психологических наук, профессор кафедры практической психологии Львовского государственного университета внутренних дел МВД Украины

**ПСИХОСЕМАНТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ МОТИВОВ
УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СОЗНАНИИ
РУКОВОДИТЕЛЕЙ**

Резюме

В статье рассматривается мотивационная структура профессионального сознания, выявлено психосемантическое содержание мотивов профессиональной управленческой деятельности. Представлен сравнительный анализ профессиональных мотивов будущих управляющих — студентов-менеджеров и управляющих, которые имеют профессиональный опыт.

Ключевые слова: профессиональное сознание, управленческое сознание, мотивы управленческой деятельности, психолингвистическая система ВААЛ, психосемантическое содержание, сравнительный анализ.

Drobot Olga

Doctor of Psychological Sciences, Professor at the Department of Practical Psychology, Lviv State University of Internal Affairs of the Interior Ministry of Ukraine

**PSYCHOSIMANTIC NATURE OF ADMINISTRATIVE ACTIVITY
MOTIVES IN MANAGER'S CONSCIOUSNESS**

Abstract

At the present stage of motivation psychology's development, the problems of forming and controlling professional motivation take center stage. This article reviews motivational structure of professional consciousness, outlining semantic nature of professional administrative activity motives. The author proves that in professional training, digestion of communicative system of linguistic signs in which mental objectivization of professional personality takes place allows to regard verbal products of a subject of work as an associative field of digested meanings (psychosemantic approach). A comparative analysis of psychosemantic nature of professional motives of future managers (manager students) and experienced managers (active executives) was presented. Mental lexicon of students and active managers with developed professional consciousness was analyzed. A structural similarity of motivational sphere taking shape in manager students and already existing in professional managers was proved, with the only difference between the two groups found in the expressiveness of certain motivation indicators. Mental lexicon of managers is dominated by the markers of such motives as desire of power, success and preventing failures, while that of students features fear of power and desire to prevent failures. Managers are relatively less affiliative and more persistent in preventing failures. The presence of hope for support and fear of being neglected in students opposes to the absence of that in managers. Therefore, psychosemantic nature of administrative activity motives found in the consciousness of future and active managers showed their similar structure but different qualitative content, revealed the possibility of future professional's professional development via formation of professional motives

in an active professional, and proved their belonging to the same form of professional consciousness.

Key words: professional consciousness, administrative consciousness, administrative activity motives, VAAL psycholinguistic system, psychosemantic nature, comparative analysis.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2015

УДК 159.923:316.6

Заграй Лариса Дмитрівна

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника»
e-mail: todoriv_larisa@i.ua
ORCID: 0000-0003-2823-8179

**МЕХАНІЗМИ ЗАСВОЄННЯ ГЕНДЕРНИХ СХЕМ У ПІДЛІТКОВОМУ
ВІЦІ: СОЦІАЛЬНО-КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ПОГЛЯД
НА ПРОБЛЕМУ**

У статті висвітлено проблему дослідження гендерного самовизначення сучасних підлітків. Виділено різні підходи у дослідженні чинників формування психологічної статі. Розкрито значення гендерного підходу у дослідженні особливостей засвоєння гендерних схем у період створення та циркулювання різних гендерних моделей. Окреслено поняття гендерної схеми як когнітивної структури, яка організовує сприйняття індивіда і спрямовує його дії. Проаналізовано механізм інтерпретації як провідний в процесі засвоєння гендерних схем.

Ключові слова: гендерна схема, інтерпретація, підліток, психологічна статя, фонові очікування.

Постановка проблеми. Підлітковий вік — важливий період у засвоєнні соціокультурних моделей гендеру, які транслюються у його міжперсональному просторі. Актуальність дослідження особливостей засвоєння гендерних схем підлітком зумовлена тими процесами, які відбуваються у сучасному світі. Незважаючи на усталену дихотомічну схему чоловічого-жіночого, за якою відбувається ідентифікація особистості, з'являються нові схеми, які транслюються ЗМІ, нав'язуються сучасними текстами культури. Сучасний підліток перебуває у так званому супермаркеті гендерів, в якому транслюється різна маскуліність, фемінінність чи якась їх конфігурація. Така варіативність, нестабільність ускладнює процес гендерного самовизначення молодого людини. Тому дослідження механізмів засвоєння гендерних схем в умовах гендерного різноманіття, яке легітимізується постмодернізмом, є актуальним питанням.

Аналіз останніх досліджень. Існує багато досліджень, присвячених гендерному самовизначенню особистості, в яких доводиться роль тих чи інших чинників, що впливають на формування психологічної статі. Це і теорії соціобіологічного (Н. Авдеева, Ю. Альошина, А. Бандура, І. Басіна, А. Волович, Д. Мастерс, Т. Парсонс, Д. Перрі та ін.), і соціокультурного (М. Мід, Г. Рубін, Ш. Ортнер, Дж. Хубер та ін.) і гендерних (Ж. Гілліган, Т. Говорун, К. Джаклін, Е. Маккобі, І. Кльоцина та ін.) підходів.

Теорії соціобіологічного підходу функціонально пояснюють причини відмінностей чоловіків і жінок ролями у сім'ї та суспільстві. Завдяки такому

підходу стало можливим говорити про соціалізацію ролей і статусів, які інтерпретують відмінності становища чоловіків і жінок у суспільстві. Рольова теорія наполягає на соціальному конструюванні гендерних категорій, які називаються «статевими чи гендерними ролями», і аналізує, як вони засвоюються та реалізуються на практиці, однак засвоєння тих чи інших ролей залежить від біологічної статі. Отже дані теорії передбачають аскриптивний (приписний) статус статі, що не унеможливило дослідження гендерного самовизначення в сучасних умовах. Соціокультурні теорії, хоча й визнають, що відмінності між статями соціально зумовлені, однак основна увага приділяється вивченню різноманітних способів конструювання гендеру. Скільки існує культур, стільки ж існує моделей гендерної поведінки.

Представники теорії «нової психології статі» Е. Маккобі, С. Джаклін, К. Гіллган піддають критиці традиційні теорії статевих ролей. На їхню думку, засвоєння характерних для статі рис особистості та інтересів залежить не від вроджених інстинктів і психологічних потреб індивідів бути збереженими у своїй статевій ідентифікації, а від засвоєння дитиною у ранньому віці своєї статевої належності та від соціальних очікувань суспільства і найближчого оточення [4; 9].

Отже з появою гендерних досліджень як міждисциплінарної дослідницької практики стала можливою розробка нових теоретичних конструкцій, які протистоять біодетерміністським теоріям. Як зазначає І. Кльоцина, у рамках гендерного підходу в психології на протигагу психології статі, яка акцентує увагу на статевих відмінностях, пріоритетними повинні стати такі напрямки психологічного дослідження, які вивчали б механізми і процеси конструювання суб'єктивного досвіду чоловіків та жінок [3]. У гендерних дослідженнях змістився акцент з пошуку єдиної причини відмінностей між статями до опису множинності стратегій визнання маргінальності гендерних груп і множинних шляхів соціальних перетворень у конкретному соціальному і культурному середовищах. Крім того, значне місце в інтерпретації соціальної реальності посів постмодернізм, соціальний конструктивізм. Суттєвими їх ознаками є: герменевтизація світу і культури, сприйняття світу як тексту; пошук нового методу пізнання соціальної реальності; побудова нової концепції суб'єкта, згідно з якою він позбавлений своєї субстанціональної сутності і розглядається як сукупність різного роду детермінант сприйняття світу — соціальних і природніх [5].

Виділення не вирішених раніше частин означеної проблеми. Однак досліджень в психології, зокрема гендерних в межах таких інтерпретацій досить мало. Не дослідженими є механізми засвоєння гендерних схем у соціокультурній варіативності. Соціально-конструктивістський підхід створює методологічну основу дослідження механізмів засвоєння гендерних схем в сучасних умовах. У теорії гендерних схем С. Бем [1] тлумачить їх як когнітивну структуру, яка організовує сприйняття індивіда і спрямовує його дії. Наприклад, діти організовують інформацію про зовнішній світ і про себе за дихотомічною схемою «маскулінність-фемінність». Засвоївши таку дихотомію, дитина сортує інформацію за двома категоріями, після чого узагальнює, які атрибути належать «жіночому», а які «чоло-

вічому» світу. Такі схеми діють на свідомому й підсвідомому рівнях, які поділяються на зовнішні (у вигляді уявлень, знань, думок, суджень) та внутрішні (система оцінок, гендерних настанов).

Мета статті — ґрунтуючись саме на таких методологічних позиціях, розкрити особливості та механізми засвоєння гендерних схем у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Гендерні схеми культури — це комбінований продукт дії суспільства та людей. Створені у суспільстві, групі, спільноті гендерні схеми засвоюються людьми через фонові очікування у процесі міжособистісної взаємодії і відтворюються ними. Відтворені схеми можуть набувати дещо іншої якості, в результаті інтерпретації у певному контексті, які у свою чергу, будуть визначати формування дещо оновлених або й зовсім нових соціокультурних схем. Таким чином, у будь-який момент гендерні схеми відображаються як в суб'єктивному досвіді людини, так і у соціокультурному.

У процесі первинної соціалізації дитина засвоює гендерні схеми, конструює «Я», виходячи із настанов, досвіду батьків. Вона ідентифікує себе зі значущими іншими, коло яких у дитинстві обмежене. По мірі дорослішання відбувається розширення міжперсонального простору, з'являються нові «канали» передачі та схеми створення соціального досвіду (школа, ровесники, ЗМІ, реклама, юнацькі спільноти, інтернет тощо), що транслюють різні гендерні стереотипи, дисплеї, які особистість уже не просто засвоює і відтворює, але й може надавати їм нового смислу в результаті інтерпретації, рефлексії. Іншими словами, особистість не тільки засвоює і відтворює досвід, але й конструює його.

Людина не завжди автоматично засвоює культурні схеми, в яких відбито гендерні правила, норми, ролі (фонові очікування), а може інтерпретувати, пропускати їх через внутрішні латентні структури досвіду (інтерпретативні схеми, концепти) і відтворювати їх у новій змістовій якості, яка не завжди відповідає попередній. Іншими словами, людина засвоює гендерні схеми через «фонові очікування», під якими мають на увазі соціально схвалені установки на ті чи інші дії, які можуть не усвідомлюватися і не піддаватися рефлексії самими діячами, і відбивати своєрідну соціально-культурну квінтесенцію соціальних взаємодій [8]. Вони «видимі, але не помітні», не усвідомлені учасниками взаємодії та іншими членами групи, спільноти, суспільства. Однак фонові очікування не сприймаються пасивно, індивіди надають їм особистісного, практично раціонального смислу, переробляють, реконструюють, а інколи і суттєво деформують їх в результаті інтерпретації, що забезпечує динаміку розвитку соціокультурного досвіду, гендерних схем.

Беручи участь у взаємодії, людина неминуче аналізує, інтерпретує все, що відбувається, і все ж таки виражає результати свого аналізу, рефлексії у загальнозрозумілих термінах для тих, хто включений у цей процес. Іншими словами, інтерпретація, означування реальності завжди відбувається у певному контексті.

З розширенням міжперсонального простору у дитини з'являються нові можливості для конструювання гендерного досвіду. Засвоєні у дитинстві

(первинна соціалізація) гендерні схеми, знання досить сильно фіксуються у свідомості дитини, сприймаються як даність і не підлягають сумнівам. Різноманіття гендерних моделей, які демонструють не тільки реальні люди, які оточують молоду людину, але й літературні герої, герої фільмів, улюблені актори, спортсмени, співаки, танцівники тощо впливають на формування гендерного Я, але не змінюють базових моделей, закладених батьками. Включення дитини у різні «підсвіти» (дитячий садок, школа, ровесники, ЗМІ, субкультури тощо) тільки закріплює прив'язаність дитини до «базової» реальності. Дитина залучається до нових культурних текстів, мовної практики.

Наративи за змістом можуть співпадати, а можуть відрізнятись від тих, які дитина засвоїла в сім'ї. Особливо гостро ця проблема актуалізується у підлітковому віці, коли відбувається знайомство з героями як офіційної, так і неофіційної культури (неформали, молодіжні субкультури, транссексуали тощо).

Актуальності набуває той чи інший герой, на якого підліток хоче бути схожим, а модель поведінки наслідувати. Хлопець чи дівчина може детально вивчати свого героя, наслідуючи його зачіску, стиль одягу, манеру поведінки. Проте рано чи пізно настає час, коли зразок втрачає суб'єктивне значення. Дезактуалізація «зразка» знаменує завершення певного етапу в розвитку особистості, її піднесення на новий рівень, коли складаються нові відносини, нові мотиви, що заставляє ставити нові цілі і шукати нові ідеали. Іноді в арсеналі підлітка доволі широкий вибір «героїв» ідентифікації, що, на нашу думку, є позитивним фактором. У такий спосіб підліток не автоматично, без рефлексії присвоює «чужі» схеми, а синтезує і створює на основі зразків свою неповторну модель, яка надалі буде визначати сприйняття себе та інших людей як представників певної статі. Іншими словами, інтерпретація образу здійснюється за допомогою продуктивної семіотизації, яка передбачає конструювання його шляхом перетворення, трансформації. У результаті такого процесу створюються суб'єктивні уявлення, які є внутрішніми латентними структурами гендерного досвіду.

Така «творчість», на нашу думку, зумовлена особливостями засвоєння гендерних схем у дитячому віці, коли дитину не обмежували вузьким стереотипним набором схем, актуалізували рефлексію особливостей статево-рольового самовиявлення. Отже, якщо на попередніх етапах засвоєння гендерних схем відбувалося достатньо плавно, детермінуючись переважно зовнішніми факторами, без активного включення самого суб'єкта в процес конструювання ідеального гендерного «Я», то, починаючи з підліткового віку, разом зі збереженням організованого і стихійного впливу соціалізуючих факторів на формування гендерного досвіду, з'являється активна робота самого суб'єкта.

У підлітка значно розширюється коло міжособистісної взаємодії, де циркулюють різні дисплеї, функціонують фонові очікування. Особливо актуальними є моделі, які пропонує оточення однолітків. Оцінюючи зовнішність та поведінку підлітка з точки зору своїх, доволі жорстких критеріїв, уявлень про маскуліність-фемінінність ровесників, вони посилюють або,

навпаки, руйнують гендерні уявлення та ідентичність підлітка. Особливо яскраво це проявляється у хлопців, в яких схеми самовиявлення більш детерміновані фоновими очікуваннями групи, ніж у дівчат [7]. Завдяки розвитку рефлексії, здатності до самоаналізу підліток може оцінювати «узагальненого іншого» на основі культурних схем середовища та конструювати себе відповідно до статево-рольового «стандарту».

Для підлітка важливим є середовище ровесників, в якому транслюється та створюється система гендерних схем, смислів, більш близьких та зрозумілих для нього. У середовищі однолітків дитина випробовує себе як представника певної статі, вона апробує отримані в сім'ї гендерні дисплеї в самостійному, нерегламентованому дорослими спілкуванні. У підліткових товариствах, спільнотах статево-рольова поведінка стає одним із головних параметрів оцінки дитини, яка є досить критичною. Отже можна вести мову про групову культуру, в якій перебуває підліток.

Групова культура — це система смислів, інтерпретативних схем, які зафіксовані у текстах групи, та створюються і відтворюються ними у процесі міжособистісної взаємодії. У груповій культурі об'єднується як узагальнене, так і конкретно-індивідуальне, бо вона є результатом безпосередньої взаємодії індивідів, яка визначається фоновими очікуваннями (дотримання тих самих норм і правил), що відтворюються та створюються кожним у процесі соціальної взаємодії, і яскраво виявляються у зовнішності, стилі поведінки, групових артефактах.

Артефакти підліткових груп — це символіка, ритуали, обряди, мовні знаки та інші зовнішні аксесуари, які використовуються членами групи, щоб підкреслити свою приналежність до неї. Завдяки артефактам засвоюються фонові очікування (уявлення про правила, схеми самовиявлення), що сприяє трансформуванню підлітка у спільноту, яка стає засобом конструювання гендерного досвіду. Своєрідний одяг, зачіска, аксесуари або мовні знаки слугують підлітку засобом засвоєння соціокультурних гендерних схем, підсилення своєї статевої приналежності. Одягаючи відповідний одяг, дотримуючись відповідних правил, норм у групі, підліток не тільки демонструє гендерні схеми, але й певною мірою створює їх. Він надає смисл, означає їх.

Хлопці, на відміну від дівчат, більше акцентують увагу на статевій приналежності. Вони, щоб довести свою чоловічу ідентичність, схильні до більшої стереотипності поведінки, наслідування гендерних схем, які циркулюють у групі. Якщо у групі транслюються маскулінні схеми, то агресивність, домінантність і владність, які чітко демонструються поведінкою хлопців, відображають їхню потребу проявляти більш яскраво риси, які відокремлюють чоловічу стать від жіночої. У підліткових групах діти допомагають один одному засвоювати різні схеми, формувати певні навички, які будуть суттєво відрізняти їх від інших груп. Механізм гендерної ідентифікації включається до групового контексту, тобто підліток ідентифікує себе з узагальненим стереотипом поведінкових і особистісних схем. Гендерна ідентифікація в підліткових групах виступає механізмом залучення особистості до системи групових цінностей, норм, стереотипів. Модель ген-

дерної поведінки здебільшого вибирається підлітком не самостійно. Вона диктується всією групою, до якої він належить. Зразками наслідування стають найбільш «яскраві» з товаришів, лідери або кумири. Хлопчики, які поведуться агресивно, можуть спочатку просто наслідувати героїв телепередач, яких вони бачили, а потім починають наслідувати один одного. Отже, у групі створюється образ, який може бути позитивним, відповідати гендерним стандартам, прийнятим у культурі, суспільстві, а може суттєво відрізнятись і відповідати «стандартам», створеним у групі, які відмінні від загальноприйнятих. Наприклад, у субкультурі емо, в якій транслюються фемінінні схеми, підліток буде намагатися демонструвати емоційність, чутливість, меланхолійність, тим самим підтверджувати приналежність до даної субкультури. Цей зразок підтримує і розширює групові стосунки.

Підлітки належать до групи, яку соціологи називають маргінальною, тобто міжкультурною, або такою, що перебуває на межі домінуючої культури, групи, члени якої виявляють підвищену потребу у відповідності. Під впливом фізіологічного дозрівання у підлітка в структуру нових соціальних ролей входить необхідність ідентифікації з певною статтю. Всі хлопці і дівчата оцінюють свої ознаки маскуліності і фемінінності. Потреба впевненості в нормальності свого розвитку набуває сили домінуючої ідеї. В результаті цього загострюється інтерес до своєї зовнішності.

Хлопці занепокоєні переважно фізичною силою, величиною м'язів, дівчат же хвилює, в першу чергу, привабливість обличчя, стрункість, вага тіла. Ці відмінності зумовлені значною мірою соціальними настановами. На ранніх етапах підліткового віку у дітей спостерігаються досить розмиті гендерні уявлення. Підліток ще не пережив періоду пошуку, аналізу різних моделей статево-рольової поведінки, не пройшов через процес переоцінки гендерних норм, стереотипів і не сконструював для себе свою гендерну модель. Його гендерний досвід досить фрагментарний, і більшою мірою стереотипний, оскільки в його репертуарі переважають репродуктивні схеми (засвоєні готові стереотипні схеми, через які відбувається сприйняття реальності). Однак стадія «розмитих» уявлень може затягнутися на тривалі роки, особливо така тенденція спостерігається у дітей, які перебувають у сучасних підлітково-юнацьких спільнотах, молодіжних субкультурах (наприклад, емо, готів, реперів, клаберів). Часто у таких підлітків формується передчасна або дострокова гендерна ідентичність. Підліток створює модель гендеру на стереотипних схемах, без осмислення, рефлексії, продуктивної інтерпретації. Використовує репродуктивні схеми, які пропонує субкультура, спільнота, група. Іншими словами, особистість робить свій вибір щодо норм, схем статево-рольової поведінки, але цей вибір не є результатом самостійного пошуку, синтезу, інтродуктування, а здійснений під сильним тиском зовнішнього впливу, стереотипів, настанов спільноти.

Висновки. Підлітковий вік можна охарактеризувати як лімінальний період у конструюванні гендерного Я, коли дитина досліджує різні варіанти, моделі, схеми створення гендеру перед тим, як зробити остаточний вибір. У підлітковому віці гендерні стереотипи, схеми поступово структуруються та засвоюються особистістю. Засвоєння гендерних схем відбувається у про-

цесі інтерпретації за допомогою механізмів семіотизації, рефлексії, що передбачає появу власних схем, моделей гендерної поведінки. Власні схеми конструюються на основі готових зразків або синтезу засвоєних.

У перспективі дослідження, спрямовані на визначення механізмів засвоєння гендерних схем у різних спільнотах не тільки підлітків, але й інших соціальних груп.

Список використаних джерел і літератури

1. Bem С. Л. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов: пер. с англ. / С. Bem. — М.: РОССПЭН, 2004. — 336 с.
2. Введение в гендерные исследования: учебное пособие. Ч. I / под ред. И. А. Жеребковой. — Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. — 699 с.
3. Гендерная психология / под ред. И. С. Клециной. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2009. — 496 с.: ил. — (Серия «Практикум»).
4. Гиллиган К. Место женщины в жизненном цикле мужчины / К. Гиллиган // Хрестоматия феминистских текстов / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. — С. 166–187.
5. Заграй Л. Д. Молодіжна субкультура: гендерний досвід [Текст]: монографія / Л. Д. Заграй. — Івано-Франківськ: Нова зоря, 2012. — 376 с.
6. Здравомыслова Е. Социальное конструирование гендера / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Социологический журнал. — 1999. — № 3–4. — С. 171–182.
7. Тодорів Л. Д. Гендерна специфіка формування інтерпретативних схем оцінювання «Я» підлітками в молодіжній спільноті / Л. Д. Тодорів, Н. І. Яворська // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — Вип. 9. — С. 628–640.
8. Goffman E. Gender Display / Erving Goffman. — Blackwell Publ, 1997. — P. 208–227.
9. Maccoby E. E. The Two Sexes. Growing Apart, Coming Together / E. E. Maccoby. — Harvard University Press, 1998.

References

1. Bem S. L. Linzyi gendera: Transformatsiya vzglyadov na problemu neravenstva polov: per. s angl. / S. Bem. — M.: ROSSPEN, 2004. — 336 s.
2. Vvedenie v gendernye issledovaniya: Uchebnoe posobie. Ch. I / pod red. I. A. Zherebkinoy. — Harkov: HTsGI; SPb.: Ale-teyya, 2001. — 699 s.
3. Gendernaya psihologiya / Pod red. I. S. Kletsinoy. — 2-e izd. — SPb.: Piter, 2009. — 496 s.: il. — (Seriya «Praktikum»).
4. Gilligan K. Mesto zhenschinyi v zhiznennom tsikle muzhchinyi / K. Gilligan // Hrestomatiya feministskih tekstov / pod red. E. Zdravomyislovoy, A. Temkinoy. — SPb.: Dmitriy Bulanin, 2000. — S. 166–187.
5. Zagray L. D. Molodizhna subkultura: genderniy dosvid [Tekst]: monografiya / L. D. Zagray. — Ivano-Frankivsk: Nova zorya, 2012. — 376 s.
6. Zdravomyislova E. Sotsialnoe konstruirovaniye gendera / E. Zdravomyislova, A. Temkina // Sotsiologicheskii zhurnal. — 1999. — № 3–4. — S. 171–182.
7. Todoriv L. D. Genderna spetsifika formuvannya interpretativnih shem otsinyuvannya «Ya» pidlitkami v molodizhniy spilnoti / L. D. Todoriv, N. I. Yavorska // Problemi suchasnoyi psihologiyi : zb. nauk. prats Kam'yanets-Podilskogo natsionalnogo universitetu imeni Ivana Ogiienka; Institutu psihologiyi imeni G. S. Kostyuka APN Ukrayini / za red. S. D. Maksimenka, L. A. Onufriyevoyi. — Kam'yanets-Podilskiy: Aksioma, 2010.
8. Goffman E. (1997). Gender Display. — Blackwell Publ. — P. 208–227.
9. Maccoby E. E. (1998). The Two Sexes. Growing Apart, Coming Together. — Harvard University Press.

Заграй Лариса Дмитриевна

доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой социальной психологии Прикарпатского национального университета имени В. Стефаника

МЕХАНИЗМЫ УСВОЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ СХЕМ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ: СОЦИАЛЬНО-КОНСТРУКТИВИСТСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Резюме

В статье освещена проблема исследования гендерного самоопределения современных подростков. Выделены разные подходы в исследовании факторов формирования психологического пола. Раскрыто значение гендерного подхода в исследовании особенностей усвоения гендерных схем в период создания и циркулирования разных гендерных моделей. Сформировано понятие гендерной схемы как когнитивной структуры, определяющей восприятие человека и его действия. Проанализирован механизм интерпретации как ведущий в процессе усвоения гендерных схем.

Ключевые слова: гендерная схема, интерпретация, подросток, психологический пол, фоновые ожидания.

Zahrai Larysa Dmytrivna

Chair of the Department of Social Psychology in the Vasiliy Stefanik Precarpathian National University, Doctor of Psychology, Professor (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

MECHANISMS OF ADOPTING GENDER PATTERNS IN ADOLESCENCE: SOCIO-CONSTRUCTIVIST VIEW ON THE PROBLEM

Abstract

The study of mechanisms of adopting gender patterns in conditions of gender diversity legitimized by postmodernism is particularly important. There are different approaches, which prove the role of various factors influencing the psychological sex. These are inter alia socio-biological, socio-cultural and gender approaches. It is advisable to investigate gender self-determination of adolescents in modern conditions within the gender approach that allows to describe multiple strategies of recognizing gender groups' marginality. The socio-constructivist approach creates methodological basis for studying mechanisms of adopting gender patterns in modern conditions. Gender patterns recorded in culture texts are conceptualized, legitimized by various institutions of socialization directing the process of constructing human gender experience. The aim of the article is to explain the mechanisms of adopting gender patterns in adolescence on the basis of socio-constructivism methodology.

Adolescence can be characterized as a liminal period in constructing the gender «Ego» when a child explores various gender options, models before making a choice. Gender patterns are gradually structured and accepted by an individual in adolescence. Adopting gender patterns proceeds through interpretation by means of semiotization, reflection mechanisms, which provide the appearance of the own gender behavior models. These own patterns are constructed on the basis of ready-made or synthesized adopted samples.

Key words: background expectations, social constructivism, mechanisms of semiotization, gender schemes, interpretation, adolescence.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2015

УДК 159.9.07+159.923+159.96

Казанжи Марія Йосипівна

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри загальної та диференціальної психології;
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського;
kazanzhy.mariya@gmail.com
ORSID: 0000-0001-8316-1288

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УСПІШНОСТІ
ФАСИЛІТАЦІЇ**

В статті викладено основні результати дослідження дієвості виділених на попередньому етапі роботи індивідуально-психологічних передумов здійснення фасилітації, їх достовірності та достатньої репрезентативності у передбаченні успішності даного процесу. Здійснена їх всебічна перевірка за допомогою «зворотного зв'язку» — отримання відомостей від об'єктів фасилітативного впливу — учнів, а також їх батьків, шкільного психолога та ін. **Ключові слова:** фасилітація, фасилітативний потенціал, психологічні якості, риси особистості, індивідуально-психологічні передумови.

Постановка проблеми. Важливим завданням сучасної психології є дослідження проблематики прогнозування успішності діяльності, яка вирізняється специфічністю в професіях соціономічного типу, оскільки її результатом є певні зміни в психологічному обрисі, самовідчутті іншої людини, що не завжди можна оцінити в якомусь матеріальному еквіваленті.

В науці окреслення передумов успішності діяльності в основному відбувалось із залученням до розгляду її результатів, зовнішніх оцінок, самооцінки тощо (Т. В. Корнілова, О. М. Родіна, В. Й. Степанський, О. К. Клімова, В. І. Моросанова, А. Є. Чірікова та ін.). Водночас наявна інформація щодо важливості особистісних характеристик людини в прогнозуванні ефективності її діяльності (А. Р. Тургушева, Г. В. Турецька, Т. М. Серьогіна, А. В. Карпов та ін.). Виходячи з концепції фасилітативного потенціалу особистості особливої вагомості набуває розгляд індивідуально-психологічних передумов фасилітації. Адже фасилітативний потенціал є інтегральною характеристикою особистості, що визначає специфіку розвивального впливу на інших і характеризується системною цілісністю, відносною функціональною та структурною самостійністю, ядром якої є ціннісно-смысловий елемент. Перебіг процесу фасилітації забезпечується як актуалізацією фасилітативного потенціалу особистості, так і індивідуально-психологічними передумовами. Відповідно, дослідження індивідуально-психологічних передумов дасть змогу досить вичерпного прогнозування успішності фасилітації за умови додаткового аналізу сфер її прояву, характеру наявних ситуативних чинників та відповідних інтенцій. Врахування індивідуально-психологічних передумов фасилітації може сприяти побудові оптимальної

системи з формування основ ефективного фасиліативного впливу, налагодженню процесу його діагностики та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростаючий інтерес дослідників до фасиліативності продиктований усвідомленою необхідністю глибокого проникнення в сутність процесу фасилітації, особливо якщо особистість реалізується в професії соціономічного типу. Міді Беррі [15] зазначає, що бути фасилітатором значить бути певною мірою середньовічним алхіміком, чияю метою є перетворення простого металу на золото, експериментування з процесами для досягнення цієї мети. В межах даної статті проаналізуємо, за рахунок яких наявних індивідуально-психологічних передумов така «алхімія» буде успішною.

Розглядаючи індивідуально-психологічні передумови успішності фасилітації, не можна обійти стороною ціннісно-сміслові аспекти цієї взаємодії, які можуть виступати її самостійними мотиваційними механізмами. Н. Роджерс зазначає, що цінності, установки і сам спосіб буття фасилітатора створюють безпечне середовище для людини, щоб вона змогла відважитись на емоційний ризик [9]. Роль ціннісних орієнтацій в діяльності представників соціономічних професій розкрита в працях багатьох вчених (Т. В. Максимова, О. Г. Врубльовська, Н. А. Астапова, О. О. Кондрашихіна, О. Є. Чуба та ін.).

Інтерес до іншої людини та домінантність відносять до базисних факторів моделей комунікативної взаємодії. Якщо інтерес виражений, а домінантність невисока, то таку модель взаємодії можна позначити як надання допомоги або ж позицію «поряд» [6], що узгоджується з фасиліативною позицією.

Взагалі майстерність фасилітатора не вибудовується автоматично з елементів комунікативної компетентності, наголошує Д. Бьюдженталь, а полягає в глибинному живому спілкуванні. Серед основних характеристик цієї майстерності він виділяє визнання власного «Я» первинним та головним «інструментом», відкритість-незавершеність процесу творчості, «культивування чутливості», високорозвинені здібності до розуміння, емпатії; особисто вироблені критерії й оцінки та ін. Для фасиліативної взаємодії не потрібно навчатись якимось знанням чи технологіям, вона виникає через розвиток компетентності у відношенні суб'єктивності — як власної, так і інших людей. Тобто чутливість до суб'єктивних аспектів буття дозволяє фасилітатору орієнтуватися в складних ситуаціях, приймати правильні рішення, а її розвиток є необхідною умовою досягнення фасилітатором рівня майстерності [12].

О. М. Шахматова, І. В. Шуніна аналізували основні властивості особистості, які можуть сприяти реалізації фасиліативної взаємодії та припустили, що ці якості є основоположними для розвитку трьох основних якостей особистості педагога-фасилітатора: атрактивності, толерантності та асертивності. Відповідно, в основі атрактивності лежить емпатія, екстраверсія, комунікативність, щирість та конгруентне самовираження, толерантності — соціальний інтелект та безоціночне прийняття інших, а в основі асертивності — лідерство, авторитетність, референтність, визнання

іншими [11]. Н. В. Носова [7] виділяє особистісні детермінанти, які суттєво впливають на формування фасилітативних якостей педагога. До них автор відносить надмірну емотивність, демонстративність та ін.

І. В. Ковальова визначає як передумови фасилітаційної діяльності педагога наявність власної педагогічної концепції, теоретичну підготовку в галузі педагогіки та знання свого предмету, ведення активної науково-методичної діяльності, адекватну самооцінку та оцінку успіхів школярів, прагнення до самоосвіти та самовдосконалення, наявність комунікативної культури, доброзичливість, інтелектуально-духовний розвиток, ерудицію, творчі та організаторські здібності [4].

Досліджувались психологічні характеристики фасилітатора. Специфічними атрибутами ефективного фасилітатора є відкритість, чесність і справедливість, увага, активне слухання, доступність, послідовність у діях гнучкість, асертивність, ентузіазм [14]. F. D. Warshaw так описує характеристики ефективного фасилітатора: повага, саморозкриття (самовіддача), самовпевненість в поєднанні з саморозкриттям, «питання шляхом розповіді», уважність, відвертість, конфронтаційність [16]. С. С. Бутко виділяє ряд особистісних характеристик, які властиві людині з розвиненим вмінням фасилітації спілкування. Це і наявність широкого діапазону комунікативного мислення (аналіз конкретних ситуацій спілкування, постановка цілей, прогнозування результатів); володіння ключовими прийомами ефективного спілкування, коректність мовлення, логічність, аргументованість висловлювань; активність у налагодженні міжособистісних відносин, довіра, відкритість, терпимість, прагнення до співробітництва, готовність посприяти іншому; позитивне самосприйняття, мотиваційна та практична готовність до безперервного саморозвитку, критичний самоаналіз, самооцінка тощо [1]. Т. О. Філь вважає, що показниками готовності до фасилітації у майбутніх вчителів початкових класів, крім специфічного змісту виділених структурних компонентів, є такі психологічні характеристики, як: прагнення до саморозвитку, самоактуалізації, рефлексія, інтуїція, креативність, толерантність, гнучкість, активність, відповідальність, комунікативність, емпатія, сензитивність, аутентичність тощо [10]. Серед необхідних вмінь фасилітатора виділяються також і певні психологічні характеристики, що їх можуть забезпечувати, — це вміння слухати, ставити питання, ділитися думками, почуттями; розв'язувати проблеми; згладжувати конфлікти; використовувати партисипативний стиль; прийняття іншими; відсутність критики ідей інших; емпатія; виконання ролі ведучого [13]. О. В. Пушкіна вважає, що атрактивність, толерантність та асертивність є не тільки тими особистісними якостями, які можуть сприяти реалізації фасилітаційної взаємодії, а й стверджує їх основоположність. Причому визначальними в формуванні атрактивності, на думку автора, є емпатія, конгруентні самовираження, екстраверсія. Соціальний інтелект та безоціночне прийняття інших формують толерантність, а лідерство, авторитетність, референтність, визнання сприяють розвитку асертивності [8]. На думку І. М. Литвин, соціальному педагогу з розвинутою фасилітативністю властива налаштованість на допомогу іншим, прагнення відчути

емоційний стан людей, співпереживати їм [5]. Таким чином, теоретичне узагальнення дозволило окреслити індивідуально-психологічні умови фасилітації, що потребують емпіричного вивчення.

Відповідно, **метою** даного дослідження є виявлення індивідуально-психологічних передумов успішності фасилітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Основна експериментальна вибірка — 400 випробуваних у віці 18–25 років. Репрезентативність вибірки забезпечувалася стратифікованим випадковим відбором, тобто відбором за властивостями генеральної сукупності. Вузькоспрямованою вибіркою є відносно професійної належності досліджуваних — представники професії типу «людина — людина», а саме — майбутні вчителі. Така вузькоспрямованість продиктована необхідністю більш глибокого вивчення специфічних маркерів фасилітативності.

Проводився кількісний (кореляційний, множинний регресійний) та якісний аналіз даних. Прояви фасилітативності вивчалися за допомогою розробленого нами комплексу методик, що включає: «Тест-опитувальник фасилітативності потенціалу особистості», «Методики дослідження смислової мотивації допомоги», «Методики діагностики індивідуальних відмінностей фасилітативності особистості за сферами прояву». Вивчення психологічних особливостей особистості, що пов'язані з проявом фасилітативності, проводилось за допомогою таких методик: «Методика діагностики рівня емпатійних здібностей» (В. В. Бойко), «Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник» (Р. Кеттелл), «Методика оцінки рівня самоактуалізації особистості» (Е. Шостром, адаптація Л. Я. Гозмана), «Шкала соціально-психологічної адаптованості» (К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація А. К. Осницького), «Методика дослідження моральної сфери особистості» (Є. К. Веселова), «Методика дослідження індексу задоволеності життям» (А. Neugarten, Navig-hurst&Tobin, адаптація Н. В. Паніної), «Тест смисложиттєвих орієнтацій особистості» (Д. Крамбо, Л. Махолік, адаптація Д. О. Леонтьєва), «Сімейно-обумовлений стан» (Е. Г. Ейдеміллер, В. В. Юстіцкіс), «Методика вимірювання ціннісних орієнтацій» (М. Рокич).

Результати діагностики за перерахованими методиками були детально викладені в попередніх публікаціях [2; 3]. Зупинимось лише на основних узагальнених даних, які наразі були доповнені відомостями щодо успішності здійснення досліджуваними фасилітації. З досить великого масиву респондентів, первинні дані яких дали змогу встановити основні закономірності особистісних передумов ефективної фасилітації, фасилітативності особистості як психологічної характеристики, вдалось перевірити правомірність отриманих емпіричних даних лише у 28 осіб, які працюють в школі й актуалізують власний фасилітативний потенціал в навчально-виховному процесі.

За результатами діагностики встановлено, що індивідуально-психологічними передумовами фасилітації можна вважати емпатійність людини, рівень набутого досвіду фасилітації (особливо у сфері навчання та вихован-

ня), прийняття інших, стійкість моральних установок, сприйняття свого життя як цікавого, емоційно насиченого і наповненого сенсом; задоволеність сьогоденням, адаптивність, прагнення до набуття знань про навколишній світ; внутрішній контроль, позитивний вибір у ситуації моральної дилеми, нечутливість до погроз, сміливість, відсутність труднощів у спілкуванні, контактність, життєрадісність, товариськість, енергійність; розуміння людської природи з погляду переважання в ній добра, хоча і не заперечування наявності протилежних характеристик; ціннісні орієнтації гуманістичного спрямування.

Варто зауважити, що до провідних цінностей фасиліативних осіб в тій чи іншій комбінації ввійшли такі цінності, як: здоров'я (фізичне та психічне), щастя інших (благополуччя, розвиток та вдосконалення інших людей, людства в цілому), пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуального розвитку), творчість (можливість творчої діяльності). Найменш значущими виявились цінності суспільного визнання, цікавої роботи. Отже, дослідження ціннісної сфери свідчать про досить високий рейтинг в осіб з вираженим фасиліативним потенціалом альтруїстичних цінностей та цінностей розвитку — себе чи іншої людини. Цілком очікуваною є висока позиція цінності «здоров'я» у фасилітаторів, що узгоджується з даними К. Роджерса, який зазначав, що тільки енергійна, здорова людина може здійснити справжній фасиліативний вплив на іншого, оскільки вона повинна відчувати в собі фізичну та психічну змогу це зробити.

На даному етапі здійснювалась всебічна перевірка встановлених індивідуально-психологічних передумов успішності фасилітації на предмет достовірності за допомогою «зворотного зв'язку» — отримання відомостей від об'єктів фасиліативного впливу — учнів. Саме їх оцінка, успіхи в особистісному розвитку, навчанні та ін. були головним критерієм успішності фасилітації. Ці відомості доповнювались даними, отриманими від батьків, шкільного психолога тощо. Також було проведено повторне вимірювання специфіки фасиліативності досліджуваних.

Таким чином доведено, що отримані на попередньому етапі емпіричні дані володіють достатнім рівнем достовірності і досить повно репрезентують індивідуально-психологічні передумови успішності фасилітації. Водночас наразі встановлено їх нерівнозначність у процесі фасилітації, задіяність на певних її етапах. Так, на перших етапах важливими є ціннісно-сміслові аспекти особистості фасилітатора, згодом на передній план виходять ті чи інші риси особистості, такі як сміливість, рішучість, адаптивність та ін. Професійні якості, знання предмета, що викладається, вольові характеристики прямо позначаються на успіхах учнів. Комунікативність, вміння налагоджувати міжособовий контакт, емпатійність та інше важливі на всіх етапах фасилітації. Встановлено певні особистісні передумови, що не були достатньою мірою вивчені раніше, — насамперед мова йде про схильність до саморозвитку. Тож дослідження в даному напрямку, як і вивчення інструментальної складової фасилітації, є важливими напрямками подальшої роботи.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. В результаті дослідження підтверджено дієвість виділених на попередньому етапі роботи індивідуально-психологічних передумов здійснення фасилітації, їх достовірність та достатню репрезентативність у передбаченні успішності даного процесу.

Проведене дослідження індивідуально-психологічних передумов фасилітації не є вичерпним. Подальший науковий пошук можливий у напрямку вивчення особливостей перебігу фасилітації та задіяності конкретних передумов на кожному з етапів, розгляд певних психологічних якостей як внутрішньої динамічної основи ефективності фасилітації тощо.

Список використаних джерел і літератури

1. Бутко С. С. Реализация фасилитативной функции в иноязычном общении с младшими школьниками (на примере слабослышащих детей) / С. С. Бутко // Молодой ученый. — 2011. — Т. 2, № 6. — С. 138–144.
2. Казанжи М. И. Особенности прогнозирования фасилитивности по измеренным психологическим характеристикам / М. И. Казанжи // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Психология». — 2013. — № 2. — С. 33–40.
3. Казанжи М. Й. Розвиток фасилитивності — деякі напрямки практичної роботи / М. Й. Казанжи // Modern Tendencies in the Pedagogical Science of Ukraine and Israel: the way to integration. Ariel University Center of Samaria, Ariel, Israel. — 2013. — № 4. — Р. 187–191.
4. Ковалева И. В. Проектирование фасилитационной деятельности педагога: ресурсы и средства / И. В. Ковалева // Вестник КемГУ. — 2011. — № 2 (46). — С. 76–80.
5. Литвин І. М. Формування фасилітативних умінь соціального педагога / І. М. Литвин // Вісник Черкаського університету. — 2011. — Вип. 203, ч. 3. — С. 49–52.
6. Молоканов М. В. Двухмерное пространство моделей коммуникативного взаимодействия / М. В. Молоканов // Вопросы психологии. — 1995. — № 5. — С. 51–60.
7. Носова Н. В. Особистісні детермінанти гуманізації взаємин у педагогічному процесі: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. В. Носова. — К., 2007. — 22 с.
8. Пушкина О. В. Развитие фасилитационного стиля общения учителя в педагогическом взаимодействии / О. В. Пушкина // Мир науки, культуры и образования. — 2011. — № 5 (30). — С. 172–174.
9. Роджерс Н. Фасилитация творчества / Н. Роджерс // Вопросы психологии. — 2007. — № 6. — С. 64–73.
10. Филь Т. А. Структурно-содержательные характеристики готовности к фасилитации у будущих учителей начальных классов : автореф дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Т. А. Филь. — Кемерово, 2013. — 24 с.
11. Шахматова О. Н. Психологические особенности личности педагога-фасилитатора: материалы межрегиональной межвузовской научно-практической конференции [«Ярмарка научно-практических инициатив студентов»] (Пермь, 19–20 декабря 2003 г.) / МОН РФ, Пермский гос. пед. ун-т. [Электронный ресурс] / О. Н. Шахматова, И. В. Шунина. — Режим доступа: http://www.pspu.ac.ru/sci_conf_janpis_shahmatova.shtml
12. Братченко С. Л. Экзистенциальная психология глубинного общения. Уроки Джеймса Бюдженалея [Электронный ресурс] / С. Л. Братченко. — Режим доступа: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/brats01/index.htm>
13. 10 steps to effective facilitation / The American Society for Study and Development. — Baltimore: Victor Graphics Inc., 2008. — 187 p.
14. Basic facilitation skills. — Milwaukee: ASQ, 2002. — 40 p.
15. Berry M. Changing perspectives on facilitation skills development / Midi Berry // Journal of European Industrial Training. — 1993. — Vol. 17, iss: 3. — p. 23–32.
16. Warihay F. D. Are good facilitators born or can they be developed? / F. D. Warihay // Journal for Quality and Participation. — 1992. — № 15 (1). — P. 60–63.

References

1. Butko, S. S. (2011). Realizatsiya fasilitativnoy funktsii v inoyazychnom obshchenii s mladshimi shkol'nikami (na primere slaboslyshashchikh detey). *Molodoi uchionyi*, 6 (2), 138–144.
2. Kazanzhy, M. I. (2013). Osobennosti prognozirovaniya fasilyativnosti po izmerennym psikhologicheskim kharakteristikam. *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Psikhologiya»*. 2, 33–40.
3. Kazanzhy, M. I. (2013). Rozvytok fasylyatyvnosti — deyaki napryamky praktychnoy roboty. *Modern Tendencies in the Pedagogical Science of Ukraine and Israel: the way to integration*, 4, 187–191.
4. Kovaleva, I. V. (2011). Proektirovanie fasilitatsionnoy deyatelnosti pedagoga: resursy i sredstva. *Vestnik KemHU*, 2 (46), 76–80.
5. Lytvyn, I. M. (2011). Formuvannya fasylyatyvnykh umin' sotsial'noho pedahoha. *Visnyk Cherkas'koho universytetu*, 203(III), 49–52.
6. Molokanov, M. V. (1995). Dvukhmerno prostranstvo modelei kommunikativnogo vzaimodistviya. *Voprosy psikhologii*, 5, 51–60.
7. Nosova, N. V. (2007). Osobystisni determinant humanizatsiyi vzayemyn u pedagogichnomu protsesi. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv.
8. Pushkina, O. V. (2011). Razvitiye fasilitatsionnogo stilya obshcheniya uchitelya v pedagogicheskoy vzaimodeystvii. *Mir nauki, kul'tury i obrazovaniya*, 5 (30), 172–174.
9. Rodzhers, N. (2007). Fasilitatsiya tvorchestva. *Voprosy psikhologii*, 6, 64–73.
10. Fil' T. A., (2013). Strukturno-soderzhatel'nyye kharakteristiki gotovnosti k fasilitatsii u budushchikh uchiteley nachal'nykh klassov. Extended abstract of candidate's thesis. Kemerovo.
11. Shakhmatova, O. N. & Shunyna, Y. V. (2003). Psikhologicheskie osobennosti lichnosti pedagoga-fasilitatora. Retrieved from http://www.pspu.ac.ru/sci_conf_janpis_shahmatova.shtml.
12. Bratchenko, S. L. (2001). *Ekzistentsial'naya psikhologiya glubinnogo obshcheniya*. Uroki Dzheyimsa Byudzhtentalya. Moscow: «Smysl». Retrieved from <http://www.psylib.ukrweb.net/books/brats01/index.htm>.
13. The American Society for Study and Development (2008). 10 steps to effective facilitation. Baltimore: Victor Graphics Inc.
14. Basic facilitation skills (2002). Milwaukee: ASQ.
15. Berry, M. (1993). Changing perspectives on facilitation skills development. *Journal of European Industrial Training*, 17 (3), 23–32.
16. Warihay, F. D. (1992). Are good facilitators born or can they be developed? *Journal for Quality and Participation*, 15 (1), 60–63.

Казанжи Мария Иосифовна

доктор психологических наук, доцент,
профессор кафедры общей и дифференциальной психологии
Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К. Д. Ушинского

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ УСПЕШНОСТИ ФАСИЛИТАЦИИ

Резюме

В статье изложены основные результаты исследования действенности выделенных на предыдущем этапе работы индивидуально-психологических предпосылок совершения фасилитации, их достоверности и достаточной репрезентативности в предвидении успешности данного процесса. Произведена их весторонняя проверка с помощью «обратной связи» — получения сведений от

объектов фасилитивного влияния — учеников, а также их родителей, школьного психолога и др.

Ключевые слова: фасилитация, фасилитивный потенциал, психологические качества, черты личности, индивидуально-психологические предпосылки.

Kazanzhy Maria

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor

Professor of the Department of General and Differential Psychology

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

**INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES
FOR SUCCESSFUL FACILITATION**

Abstract

The article presents the main results of the research of individual and psychological prerequisites for the successful commission of facilitation. As a result of the theoretical and methodological analysis of the literature and the empirical study there has been established a list of psychological traits and qualities, the totality of which can be viewed as individual psychological prerequisites for facilitation. The most important among them are: empathy, the level of acquired experience of facilitation, acceptance of others, stability of moral attitudes, adaptive ability, internal control, the desire to get knowledge about the world, life satisfaction, insensitivity to threats, understanding of the human nature with the predominance of the good in it (although not denying the existence of the opposite characteristics), courage, sociability, cheerfulness, sociability, value orientations of humanistic character and so forth.

The main results of the empirical verification of the effectiveness of selected individual and psychological prerequisites for facilitation have shown their reliability and adequate representation in predicting the success of this process. The importance of further considering the inclination to self-development as an individual psychological prerequisite for successful facilitation has been proved. The expediency of studying the characteristics of the process of facilitation, with the definition of peculiar prerequisites for the success of its separate stages and considering certain psychological qualities as a dynamic basis for effective facilitation has been demonstrated.

Key words: facilitation, facilitative potential, psychological qualities, personality traits, individual and psychological prerequisites.

Стаття надійшла до редакції 6.10.2015

УДК 159.9.07+159.923

Каргіна Наталія Вікторівна

аспірант кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
ім. К. Д. Ушинського
lavanda_87@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0091-8906

**ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ:
ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ**

У статті здійснено аналіз найбільш відомих методик вивчення психологічного благополуччя. Встановлено, що здебільшого даний феномен досліджується за допомогою самооціночних опитувальників. Здійснено класифікацію існуючих методів емпіричного вивчення психологічного благополуччя, показано відсутність універсальної методики та доцільність створення психодіагностичного інструменту з урахуванням існуючої наукової бази вивчення даної якості.

Ключові слова: психологічне благополуччя, компоненти психологічного благополуччя, тест, опитувальник, шкала, методика, валідність.

Постановка проблеми. Феномен психологічного благополуччя розглядається в багатьох науках: філософії, медицині, психології, соціології. Специфіка його вивчення у психології полягає у необхідності попереднього емпіричного діагностування даної якості. Саме тому перед науковцями нерідко постає необхідність вибору адекватного психодіагностичного інструментарію, адже вимірювання психологічного благополуччя є складною діагностичною проблемою, яка лежить в площині міждисциплінарних теоретичних та практичних розробок.

Теоретичний аспект означеної проблеми полягає в обмеженості розвитку наукових уявлень про феномен психологічного благополуччя, його природу та складові. Насамперед це пов'язано з тим, що у вітчизняній психології розробка відповідного поняття розпочалася не так давно, і на даний момент не існує його загально визнаної дефініції. Під психологічним благополуччям розуміють ряд тотожних за своїм значенням понять, таких як «психічне здоров'я», «норма», «нормальна і аномальна особистість», «позитивний стиль життя», «емоційний комфорт», «якість життя», «задоволеність життям» тощо [7]. Звідси випливає і практичний аспект, який виявляється у наявності обмеженого кола психодіагностичних інструментів, призначених для вимірювання компонентів психологічного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен психологічного благополуччя в сучасній психологічній науці досліджується R. Ryan та E. Deci, N. Bradburn, C. Ryff, E. Diner, A. Waterman, A. B. Ворониною, В. М. Духневичем, Л. В. Жуковською, С. В. Карскановою, Л. В. Кулико-

вим, Н. П. Фетіскінім, О. С. Ширяєвою та ін. Виявлено фактори психологічного благополуччя особистості (М. Аргайл, Н. Bradburn, І. А. Джидар'ян, Л. В. Куликов, М. Селігман), запропонована модель структури та формування (С. Ruff, О. А. Ідобаєва, П. П. Фесенко, О. С. Ширяєва), встановлено зв'язок зі свідомістю життя (П. П. Фесенко), ціннісно-смысловими утвореннями (Д. О. Леонт'єв, Р. М. Шаміонов), суверенністю психологічного простору (О. Н. Паніна), толерантністю (Н. К. Бахарєва), професійною діяльністю (В. М. Духневич, І. В. Заусенко, С. В. Карсканова, Л. В. Козьміна, Р. М. Шаміонов), умовами середовища (О. С. Ширяєва), визначена вікова специфіка (Ю. Б. Дубовик) тощо.

Водночас актуальним наразі є узагальнення існуючих поглядів не тільки щодо теоретичного розуміння психологічного благополуччя, а й відносно можливостей його емпіричного вивчення. Відповідно, **метою статті** є проведення теоретичного аналізу методик як вітчизняних, так і зарубіжних, які так чи інакше досліджують психологічне благополуччя особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Роботу з аналізу та узагальнення існуючих психодіагностичних інструментів умовно було розділено на три етапи: пошук інформації про методики, їх класифікація та аналіз якості. На етапі пошуку інформації було сформульовано ряд ключових термінів, що описують психологічне благополуччя: благополуччя, задоволеність, щастя, процвітання, здоров'я, якість життя, психічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, евдемоністичне благополуччя тощо.

Після класифікації та якісного аналізу було виділено такі групи методик: 1) спрямовані на дослідження психологічного благополуччя як частини іншого, більш розлогого конструкту; 2) такі, що безпосередньо вивчають психологічне благополуччя; 3) наявні шкали, відповідні окремим компонентам конструкту «психологічне благополуччя».

Розподіл всіх методик за групами показав доцільність виділення двох додаткових підгруп методик — призначені для діагностики всіх сфер життєдіяльності людини та вивчення психологічного благополуччя в окремих з них. Значна кількість з проаналізованих методів діагностує окремі параметри психологічного благополуччя в різних сферах людської життєдіяльності.

Виділена також група методик вивчення психологічного благополуччя незалежно від сфери життєдіяльності. Її склали такі методики: «Шкала діагностики задоволеності життям — SLS» (В. О. Хащенко, А. В. Баранова); «Шкала задоволеності життям» (E. Diener); «Фактори задоволеності життям» (Є. В. Балацький); «Індекс загального психологічного благополуччя»; «Шкала психологічного благополуччя, автор С. Ruff»; Опитувальник ВООЗ-100 (коротка версія ВООЗ-26); «Коротка форма оцінки здоров'я MOS SF-36» (Medical Outcomes Study-Short Form); «Ноттінгемський профіль здоров'я» (Nottingham Health Profile); «Опитувальник здоров'я Мак Мастера» (Mc Master Health Index Questionnaire [МНІQ]); «Індекс якості життя» (Quality of Life Index); Оцінка якості життя (З. Ф. Дудченко); Опитувальник загального здоров'я (General Health Questionnaire, GHQ) (Д. Голдберг); Оксфордський опитувальник щастя; Індекс життєвої задо-

воленості; методика The WHO-Five Well-being Index (Індекс психологічного благополуччя); «Уявлення студентів про психологічне благополуччя та його ретроспективна самооцінка» (Л. Б. Козьміна), The Questionnaire for Eudaimonic Well-Being (A. S. Waterman); Каліфорнійський психологічний опитувальник (California Psychological Inventory — CPI) та ін.

Розглянемо деякі з них більш детально. Так, методика «Шкала діагностики задоволеності життям — SLS» (В. О. Хащенко, А. В. Баранова) [9] призначена для вимірювання загальної (глобальної) оцінки задоволеності життям за 22 найбільш суттєвими аспектами життя на основі 5-бальної порядкової шкали Лайкерта, а також задоволеність життям в окремих його проявах: родина, міжособистісні стосунки, персональні потреби, особистісна безпека, соціально-економічні умови життям та інше. Методика пройшла стандартні психометричні процедури перевірки надійності та валидності.

Методика «Фактори задоволеністю життям» (Є. В. Балацький). Виходячи з того, що задоволеність життям — складне, комплексне поняття, що акумулює безліч аспектів, автор пропонує наступний набір факторів для його виміру: особиста і сімейна безпека; матеріальне благополуччя; сімейне благополуччя; досягнення поставлених цілей; творча самореалізація; наявність хорошого, плідного дозвілля; хороший клімат і гарна погода; гідний соціальний статус; наявність ефективних неформальних соціальних контактів; соціальна стабільність, впевненість у майбутньому; комфортне середовище проживання; гарне здоров'я [1]. Н. Ж. Дурю в методиці «Індекс загального психологічного благополуччя» концентрується на оцінці емоційних або афективних розладів, що виникають внаслідок соматичних захворювань та знижують благополуччя. Методика містить ряд субшкал: тривога, депресія, самоконтроль, загальне здоров'я, емоційне благополуччя, життєва енергія [12].

Шкала психологічного благополуччя С. Ryff [16] є однією з найпоширеніших методик, складається з шести шкал: автономність, компетентність, особистісний ріст, позитивні відносини, життєві цілі, самоприйняття. Методика є адаптованим російською мовою варіантом англійської методики The Scales of Psychological Well-being, розробленої С. Ryff, та була кілька разів валідизована в різному вигляді. Дана методика вимірює актуальне психологічне благополуччя, на відміну від благополуччя потенційного, поняття якого виведено з гуманістичної парадигми, але не операціоналізується сьогодні жодним опитувальником. Найбільш поширеним є варіант з 84 пунктів, що послужив основою для двох російськомовних версій: у 2005 році опитувальник був адаптований і валідизований Т. Д. Шевеленковою та Т. П. Фесенко, а в 2007 році — Н. Н. Лепешинською. Також ця методика адаптована й українською мовою С. В. Карскановою. У версії Т. Д. Шевеленкової та Т. П. Фесенко були виділені 4 чинника шляхом факторного аналізу. Один з них — «Автономія» — збігається з раніше виділеним чинником з тією ж назвою. Встановлено, що психологічне благополуччя тісно пов'язане із усвідомленням життя, ціннісно-сисловою сферою і мотивацією. Ця методика вимірює актуальне психологічне благополуччя, на

відміну від благополуччя потенційного, поняття якого виводиться з гуманістичної парадигми, але не операціоналізується жодним опитувальником. Версія, що включає 18 тверджень, розроблена переважно для масштабних досліджень і телефонних інтерв'ю. Є дані про її недостатню психометричну надійність [16]. Опитувальник отримав широке визнання за кордоном і широко застосовується в наукових дослідженнях, пов'язаних з вивченням різних сфер психологічного благополуччя.

Однак результати досліджень, виконаних в останні роки за допомогою нових (у тому числі скорочених) версій цієї методики, показують, що чотири з цих шести показників (самоприйняття, особистісний ріст, позитивні відносини з оточуючими і управління середовищем) значно перекриваються і, швидше за все, являють собою фактично один і той же параметр. Цілком можливо, що частина області перекриття між цими чотирма параметрами обумовлена проблемами з валідністю вихідного опитувальника, обумовленою методами факторного аналізу [19], і з конструктивною валідністю оригінальної версії методики [11]. Зокрема, в одному з більш ранніх досліджень показників валідності опитувальника було відзначено, що альтернативна коротка версія поєднує в собі прийнятну факторну валідність з хорошою внутрішньою узгодженістю [20]. Як наслідок, деякі пункти, зміст і відповіді на які перекривалися в різних шкалах, були виключені. Наводяться посилання і на деякі інші дослідження, в яких виявлена необхідність прибрати деякі питання з великим показником перекриття [19]. Відзначимо, що проведені Springer et Hauser дослідження зовнішньої валідності опитувальника С. Ruff також підтвердили, що підшкали опитувальника не відображають шість емпірично різних параметрів психологічного благополуччя [18].

Таким чином, вищевикладене з достатнім рівнем обґрунтованості дозволяє зробити висновок про те, що для вимірювання евдемоністичного показника благополуччя слід або розробити новий опитувальник, або створити альтернативну версію шкали базового опитувальника С. Ruff, що враховує всі перераховані вище недоліки.

The WHO-Five Well-being Index (Індекс психологічного благополуччя) був виведений з більшою рейтинговою шкалою, розробленою для проекту ВООЗ з якості життя пацієнтів, що страждають від діабету (ВООЗ-1990). 10 з 28 оригінальних діагностичних елементів були обрані та психометрично оцінені в різних європейських країнах. Згодом означені 10 пунктів були скорочені до п'яти, які склали: позитивний настрій (гарний настрій, розслабленість), енергійність (активність, прокидатися свіжим і відпочившим), загальні інтереси (зацікавленість у речах) [10]. На окрему увагу заслуговує анкета Л. Б. Козьміної «Уявлення студентів про психологічне благополуччя та його ретроспективна самооцінка». Анкета складається з шести пунктів, три з яких призначені для збору інформації про психологічне благополуччя: уявлення, асоціації, пов'язані з ним, та причини, що його обумовлюють. Четвертий пункт анкети спрямований на визначення актуального статусу психологічного благополуччя студента-випускника через його шкальну оцінку. П'ятий пункт є ретроспективним оцінюван-

ням студентами рівня свого психологічного благополуччя за кожен рік навчання у ВНЗ. Останній (шостий) пункт анкети спрямований на виявлення суб'єктивних факторів, які обумовлюють рівень психологічного благополуччя студентів на кожному курсі навчання через їх вільний опис [5].

Термін «евдемонії» останнім часом став досить популярним у позитивній зарубіжній психології. Основними рисами евдемоністичного способу життя вважають: реалізацію суб'єктом свого особистісного потенціалу, повне функціонування та осмисленість життя. Концепція А. S. Waterman пов'язана з вивченням співвідношень евдемоністичних та гедоністичних компонентів у людській активності, самовираження, самореалізації та задоволенням. Анкета «Евдемоністичного благополуччя» вимірює рівень евдемоністичності [21]. Згідно з дослідженнями А. S. Waterman, евдемоністичний спосіб життя, пов'язаний з труднощами виконуваних завдань, дозволяє з великою ймовірністю отримати й гедоністичну насолоду (в якості супутнього, або навіть побаченого, а не основного результату діяльності), у той час як зворотне неможливо: сам по собі гедонізм не тільки не веде до евдемонії, але містить для суб'єкта потенційно руйнівні тенденції [21]. Таким чином, індивіду для отримання задоволення рекомендується реалізовувати себе і про задоволення не думати.

Методика «Опитувальник загального здоров'я» (General Health Questionnaire — GHQ) (Д. Голдберг) призначена для діагностики психологічного благополуччя та емоційної стабільності. Високі бали (характеризують полюс психічного дискомфорту) характерні для ствердних відповідей на питання, що розкривають прояви психологічного неблагополуччя, емоційної нестійкості, а негативні відповіді пов'язані з вираженням позитивних емоцій, психологічної стабільності (вони оцінюються в зворотному порядку). У 1979 році Д. Голдбергом і В. Хіллер запропоновано новий варіант методики, що складається з 28 питань (GHQ-28) і операціоналізує психологічне благополуччя як елемент більш загального конструкту — «якість життя». GHQ-28 включає 4 підшкали: соматичні симптоми, тривога і безсоння, соціальні дисфункції і депресія [11].

Переживання психологічного комфорту (благополуччя) — важливий показник динаміки здоров'я, оскільки воно виявляється найтоншим індикатором перехідних станів від здоров'я до хвороби. У зарубіжній психології при визначенні психологічного благополуччя широко використовується поняття «якість життя», що представляє собою суб'єктивне переживання задоволеності персональним життям. Воно співвідноситься з задоволеністю та самореалізацією особистості і з її психологічним здоров'ям та благополуччям.

Проект Всесвітньої організації охорони здоров'я з оцінки якості життя був створений у 1991 році. Його метою була розробка міжнародної методики для оцінки якості життя, порівнянної в умовах різних культур. Ця методика оцінює відчуття окремих людей в контексті їх культури та системи цінностей, а також їх особистих цілей, стандартів та інтересів. Методика WHOQOL [12] була розроблена спільними зусиллями цілого ряду центрів у різних країнах світу і широко протестована на місцях. Повна версія ме-

тодики WHOQOL складається зі 100 запитань, а короткий опитувальник WHOQOL-BREF — з 26 пунктів, які оцінюють такі параметри: фізичне здоров'я, психологічне благополуччя, соціальні відносини і навколишнє середовище. Короткий опитувальник WHOQOL-BREF є скороченою версією вихідної методики. Він може бути більш зручним для використання у великих наукових дослідженнях або клінічних випробуваннях. Обидві методики апробовані російською мовою з достатніми психометричними показниками [17].

Каліфорнійський психологічний опитувальник (California Psychological Inventory — CPI) є на сьогоднішній день, за оцінками фахівців, одним з найкращих особистісних тестів. Він часто застосовується в роботі з персоналом, оскільки за його показниками можна досить добре прогнозувати успішність оволодіння співробітниками тими чи іншими професійними навичками. Мета використання опитувальника: визначити індивідуальні особливості особистісних характеристик з точки зору соціальної поведінки, тобто особливостей, необхідних людині для успішного життя в суспільстві. Автор тесту CPI — Р. Гаух (H. G. Gough). У розпорядженні вітчизняних фахівців з психодіагностики є варіант опитувальника, переведений з англійської мови Н. Графініною [8]. Також існує комп'ютерний варіант тесту, який дуже зручний при проведенні обстеження зі швидкою обробкою результатів.

Коефіцієнти надійності шкал CPI високі, за цим показником опитувальник помітно перевершує інші особистісні тести. Те ж можна сказати і про його валідність. У тесті California Psychological Inventory є три шкали. Перша називається «відчуття благополуччя» (Wb). Вона ґрунтується на відповідях людей, яких просили уявити себе поганими. Друга — «сприятливе враження» (Gi) — базується на відповідях досліджуваних, що показали себе гарними. Третя шкала — «звичайність» (Сm). В її основі лежать найбільш популярні відповіді. Ці шкали служать для перевірки достовірності результатів. Так, якщо за шкалою «почуття благополуччя» отримано нижче 20 «сірих» балів, результати всього випробування вважаються невалідними. Очевидно, досліджуваний або володіє заниженою самооцінкою, або він свідомо намагався показати низькі результати. Оцінка вище 30 балів за шкалою «гарного враження» також робить результати недостовірними. В цьому випадку людина явно намагається справити більш сприятливе враження, ніж є насправді. «Сирі» бали нижче 27 за шкалою «звичайності» свідчать про замкнутість людини. У цьому випадку результати також вважаються невалідними [14].

Наступна група методик створена для діагностики суб'єктивного благополуччя особистості. Так, методика для вивчення суб'єктивного благополуччя (авт. О. І. Середа, Н. Б. Парфенова) містить наступні шкали: досвід емоційного благополуччя, задоволеність особистісними ресурсами, соціальна активність як ресурс, задоволеність професійним вибором, задоволеність міжособистісними відносинами. Дослідники зосереджують увагу на тому, що визначення суб'єктивного благополуччя зводиться до поняття задоволеності життям і пов'язується зі стандартами респондента стосовно того, що є гарним та щасливим життям [6].

Шкала суб'єктивного благополуччя (шкала СБ) була створена у 1988 році французькими психологами Perrudet-Badoux, Mendelsohn і Chiche. Приводом для її створення послужило розширення досліджень в галузі психології стресу та його впливу на здоров'я індивіда. Вивчаючи вплив хронічних хвороб на емоційний стан особистості, автори методики зіткнулися з необхідністю мати компактний скринінговий інструмент для відображення оцінки індивідом власного емоційного стану. У результаті була розроблена шкала, що вимірювала емоційний компонент суб'єктивного благополуччя. Шкала складається з 17 пунктів, зміст яких пов'язаний з емоційним станом, соціальною поведінкою та деякими фізичними симптомами [4].

Шкала суб'єктивного щастя С. Любомирські та Х. Леппер (оригінальна назва Subjective Happiness Scale) є однією з небагатьох методик позитивної психології, що є в перекладі російською мовою (автор перекладу Д. О. Леонтьєв). Вона представляє собою експрес-тест, що вимірює рівень суб'єктивного благополуччя. Англomовна версія цієї методики містить у собі 4 пункти, відповіді на кожний з них представлені за 7-бальною шкалою [15].

Методика, яка діагностує психічне благополуччя «The Warwick-Edinburgh Mental Well-being scale». Дана шкала була розроблена для моніторингу психічного здоров'я населення та оцінки проектів, програм і політики, спрямованих на підвищення рівня психічного благополуччя. WEMWBS складається з 14 пунктів. Рівень достовірності оцінювали шляхом аналізу частоти повних відповідей та розподілу відповідей по кожному пункту. Ця шкала спрямована на те, щоб охопити широкий перелік складових благополуччя, в тому числі афективно-емоційних аспектів, когнітивно-оцінних компонентів і психологічного функціонування. Зосередившись виключно на позитиві, шкала призначена для підтримки психічного здоров'я [13].

Велику групу психодіагностичних методик, застосовуваних при дослідженні психологічного благополуччя, складають проєктивні методики. Вони представляють собою систему діагностичних прийомів, спрямованих на виявлення неусвідомлених аспектів особистості, які найменш доступні безпосередньому спостереженню чи опитуванню. Ці методики дають можливість прогнозувати індивідуальний стиль поведінки і переживання в емоційно значущих чи конфліктних ситуаціях. Для всіх проєктивних методик характерні малий ступінь структурованості і різноманітність стимульного матеріалу. Це сприяє тому, що випробуваний володіє відносною свободою у виборі відповіді або тактики поведінки, яка детермінується не соціальними нормативами, а власною системою поглядів, мотивів і цінностей. Крім того, випробовувані не знають, що в їх відповідях діагностично значуще. Цей момент призводить до максимальної проєкції особистості. Нарешті, проєктивні методики вимірюють не окрему психічну характеристику особистості, а свого роду стан особистості в її взаємодії з соціальним оточенням [2; 3]. З проєктивних методик, застосовуваних при дослідженні психологічного благополуччя, найбільш поширеними в даний час вважаються інтерпре-

таційні методики — тест фрустраційної толерантності С. Розенцвейга (РФ), тематичний апперцептивний тест (ТАТ), конститутивні методики — тест чорнильних плям Г. Роршаха, імпресивні методики — тест М. Люшера, а також кольоровий тест відносин (Є. Б. Варшаловська), експресивні методики — малюнкові тести («намалюй людину» К. Махвер, «неіснуюча тварина»), адитивні — тест «незакінчених речень». Звернення до підсвідомих чи недостатньо усвідомлених механізмів психологічного благополуччя дозволяє отримати цінну інформації передовсім для визначення причин та факторів його зниження.

Висновки та перспективи подальшої роботи. Таким чином, встановлено, що ґрунтуючись на різних теоретичних конструктах, кожна з проаналізованих методик являє собою унікальну систему вимірювання психологічного благополуччя особистості. У зв'язку з різними концепціями, що лежать в основі кожної конкретної методики, отримані результати можуть бути досить відмінними, не дивлячись на те, що вивчається психологічне благополуччя особистості, — це ускладнює отримання достовірних даних, їх співставлення та порівняння. Отримані результати мають велике практичне значення для розуміння причин порушення психологічного благополуччя, уточнення диференційно-діагностичних і прогностичних критеріїв, планування психотерапевтичного впливу та оцінки його ефективності. При цьому перспективним представляється використання не одного, навіть максимально інформативного психологічного тесту, а формування діагностичного комплексу особистісних опитувальників та проєктивних методик, які характеризують як особистісні особливості людини, так і її взаємини з навколишнім середовищем.

Виявлено обмежене коло методик, що діагностують саме психологічне благополуччя особистості. Значна кількість методик опосередковано або ж дотиково досліджують дану проблему. Найбільш відомим інструментом, призначеним для вивчення психологічного благополуччя, є розроблений С. Ruff опитувальник, який не всі дослідники відносять до надійних та валідних.

Запропонована класифікація методик на підставі двох параметрів: сфера життєдіяльності і «повнота» використання конструкту — дала змогу структурувати напрямки діагностики психологічного благополуччя в сучасній психології. Важливою є також можливість співставити розроблений нами теоретично конструкт психологічного благополуччя (описаний в попередніх публікаціях) з наявними емпірично верифікованими структурами, виявити спільне та відмінне в них, оцінити ступінь наукової новизни.

Резюмуючи вищесказане, варто підкреслити складність оцінки психологічного благополуччя не тільки через його зв'язаність зі швидкоплинним переживанням людиною щастя, а й через порушення та виявлення актуальних аспектів життя людини, її активності, прояву в усіх сферах відносин.

Список використаних джерел і літератури

1. Балацкий Е. В. Факторы удовлетворенности жизнью: измерение и интегральные показатели / Е. В. Балацкий // Мониторинг общественного мнения. — 2005. — № 4 (76), октябрь-декабрь. — С. 42-52.
2. Бурлачук Л. Ф. Введение в проективную психологию / Л. Ф. Бурлачук. — К.: Ника-Центр, 1997. — 128 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук. — СПб.: Питер, 2008. — 652 с.
4. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений / С. В. Духновский. — СПб.: Речь, 2010. — 141 с.
5. Козьмина Л. Б. Оптимизация психологического благополучия личности студентов-психологов в период обучения в вузе / Л. Б. Козьмина // Историческая и социально-образовательная мысль. ИСОМ. — 2013. — № 5 (11). — С. 216-219.
6. Середа Е. И. Оценка эффективности технологий психологического сопровождения студенческой молодежи / Е. И. Середа, Н. Б. Парфенова // Вестник образования и науки. Педагогика. Психология. Медицина. — 2011. — № 1. — С. 53-64.
7. Созонтов А. Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А. Е. Созонтов // Вопросы психологии. — 2006. — № 4. — С. 105-114.
8. Тарабрина Н. В. Новый вариант Калифорнийского психологического опросника / Н. В. Тарабрина, Н. А. Графинина // Методики анализа контроля трудовой деятельности и функционального состояния. — М., 1993.
9. Хащенко В. А. Взаимосвязь оценки качества жизни и экономико-психологического статуса личности / В. А. Хащенко, А. В. Баранова // Проблемы экономической психологии. Т. 1 / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. — М.: Институт психологии РАН, 2004. — С. 501-527.
10. Bech P., Gudex C., Staehr Johansen K. The WHO (Ten) Well-Being Index: Validation in Diabetes // Psychother Psychosom. — 1996. — Vol. 65. — P. 183-190.
11. Burns R. A., Machin M. A. Investigating the structural validity of Ryff's psychological well-being scales across two samples // Social Indicators Research. — 2009. — Vol. 93 (2). — P. 359-375.
12. Dupuy H. J. The psychological general well-being (PGWB) index // Wenger N. K., Mattson M. E., Furberg C. D., Elinson J, eds. Assessment of Quality of Life in Clinical Trials of Cardiovascular Therapies. — New York, NY: Le Jacq Publishing, 1984 — P. 170-183.
13. Failde I. I. Ramos et al. Comparison between the GHQ-28 and SF-36 (MH 1-5) for the assessment of the mental health in patients with ischemic heart disease. Eur J Epidemiol. — 2000. — 16(4). — P. 311-316.
14. Gough H. G. The California Psychological Inventory. Administrator's Guide. — Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, Inc., 1987.
15. Lyubomirsky S., Lepper H. S. A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation // Social Indicators Research. — 1999. — Vol. 46 (2). — P. 137-155.
16. Ryff C. D. Psychological well-being in adult life // Current Directions in Psychological Science. — 1995. — Vol. 4. — P. 99-104.
17. Skevington S. M., Lotfy M., O'Connell K. A. The World Health Organization's WHOQOL-BREF quality of life assessment: Psychometric properties and results of the international field trial a Report from the WHOQOL Group // Quality of Life Res. — 2004. — Vol. 13. — P. 299-310.
18. Springer K. W., Hauser R. M. An assessment of the construct validity of Ryff's scales of psychological well-being: Method, mode, and measurement effects // Social Science Research. — 2006. — Vol. 35. — P. 1080-1102.
19. Van Dierendonck D., Diaz D., Rodriguez-Carvajal R., Blanco A., Moreno-Jimenez B. Ryff's Six-factor Model of Psychological Well-being, A Spanish Exploration // Social Indicators Research. — 2008. — Vol. 87. — P. 473-479.
20. Van Dierendonck D. The construct validity of Ryff's scales of psychological well-being and its extension with spiritual well-being. Personality and Individual Differences // Social Indicators Research. — 2004. — Vol. 36. — P. 629-643.

21. Waterman A. S., Schwartz S. J., Conti R. The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation // *Journal of Happiness Studies*. — 2008. — Vol. 9, № 1. — P. 41–79.

References

1. Balatskiy, E. V. (2005). Faktoryi udovletvorennosti zhiznyu: izmerenie i integralnyie pokazateli. *Monitoring obshchestvennogo mneniya*, 4 (76), 42–52.
2. Burlachuk, L. F. (1997). *Vvedenie v proektivnuyu psihologiyu*. Kiev. Nika Tsentri, 128 s.
3. Burlachuk, L. F. (2008). *Slovar-spravochnik po psihodiagnostike*. Saint Petersburg. Piter, 652 s.
4. Duhnovskiy, S. V. (2010). *Diagnostika mezhlichnostnyih otnosheniy* Saint Petersburg. Rech, 141 s.
5. Kozmina, L. B. (2013). Optimizatsiya psihologicheskogo blagopoluchiya lichnosti studentov-psihologov v period obucheniya v vuze. *Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl*. ISOM, 5 (11), 216–219.
6. Sereda, E. I. & Parfenova, N. B. (2011). Otsenka effektivnosti tehnologiy psihologicheskogo soprovozhdeniya studencheskoy molodezhi. *Vestnik obrazovaniya i nauki. Pedagogika. Psihologiya. Meditsina*, 1, 53–64.
7. Sozontov, A. E. (2006). Gedonisticheskii i evdemonisticheskii podhody k probleme psihologicheskogo blagopoluchiya. *Voprosy psihologii*, 4, 105–114.
8. Tarabrina, N. V. & Grafina, N. A. (1993). Novyy variant Kaliforniyskogo psihologicheskogo oprosnika. V sb. *Metodiki analiza kontrolya trudovoy deyatelnosti i funktsionalnogo sostoyaniya*. Moscow.
9. Haschenko, V. A. & Baranova, A. V. (2004). Vzaimosvyaz otsenki kachestva zhizni i ekonomiko-psihologicheskogo statusa lichnosti. T.1. *Otv. red. A. L. Zhuravlev, A. B. Kupryuchenko*. Moscow, Izd. «Institut psihologii RAN», 501–527.
10. Bech, P. & Gudex, C. & Staehr Johansen, K. (1996). The WHO (Ten) Well-Being Index: Validation in Diabetes. *Psychother Psychosom*, 65, 183–190.
11. Burns, R. A. & Machin, M. A. (2009). Investigating the structural validity of Ryff's psychological well-being scales across two samples. *Social Indicators Research*, 93 (2), 359–375.
12. Dupuy, H. J. (1984) The psychological general well-being (PGWB) index. *Assessment of Quality of Life in Clinical Trials of Cardiovascular Therapies*. New York, NY: Le Jacq Publishing, 170–183.
13. Failde, I. I. & Ramos, et al. (2000). Comparison between the GHQ-28 and SF-36 (MH 1–5) for the assessment of the mental health in patients with ischemic heart disease. *Eur J Epidemiol*, 16(4), 311–316.
14. Gough, H. G. (1987). *The California Psychological Inventory. Administrator's Guide*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, Inc.
15. Lyubomirsky, S. & Lepper, H. S. (1999). A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, 46 (2), 137–155.
16. Ryff, C. D. (1995). Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99–104.
17. Skevington, S. M. & Lotfy, M., & O'Connell, K. A. (2004). The World Health Organization's WHOQOL-BREF quality of life assessment: Psychometric properties and results of the international field trial a Report from the WHOQOL Group. *Quality of Life Res*, 13, 299–310.
18. Springer, K. W., & Hauser, R. M. (2006). An assessment of the construct validity of Ryff's scales of psychological well-being: Method, mode, and measurement effects. *Social Science Research*, 35, 1080 — 1102.
19. Van Dierendonck, D. & Diaz, D. & Rodriguez-Carvajal, R. & Blanco, A. & Moreno-Jimenez, B. (2008). Ryff's Six-factor Model of Psychological Well-being, A Spanish Exploration. *Social Indicators Research*, 87, 473–479.
20. Van Dierendonck, D. (2004). The construct validity of Ryff's scales of psychological well-being and its extension with spiritual well-being. *Personality and Individual Differences*. *Social Indicators Research*, 36, 629–643.

21. Waterman, A. S. & Schwartz, S. J. & Conti, R. (2008). The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of Happiness Studies*, 9, 1, 41-79.

Каргина Наталья Викторовна

аспирант кафедры общей и дифференциальной психологии
Южноукраинского национального педагогического университета
имени К. Д. Ушинского

**ФЕНОМЕН ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ:
ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ**

Резюме

В статье осуществлен анализ наиболее известных методик изучения психологического благополучия. Установлено, что в основном данный феномен исследуется с помощью самооценочных опросников. Произведена классификация существующих методов эмпирического изучения психологического благополучия, показаны отсутствие универсальной методики и целесообразность создания психодиагностического инструмента с учетом существующей научной базы изучения данного качества.

Ключевые слова: психологическое благополучие, компоненты психологического благополучия, тест, опросник, шкала, методика, валидность.

Kargina Natalia

Postgraduate department of general and of differential psychology
of South National Pedagogical University. K. D. Ushinskogo

**THE PHENOMENON OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING:
DIAGNOSTIC CHARACTERISTICS**

Abstract

The article provides theoretical analysis and synthesis of the most famous contemporary methods of studying of psychological well-being. It was found that most of the phenomenon of psychological well-being investigated by self-assessment questionnaires. The classification; analysis features methods and analyzed their psychometric indicators. Despite the variety of psychodiagnostic implements is still uncertain is the universal theoretical and methodological basis of the study of the quality.

It allocated only six techniques that diagnose psychological well-being: method «Index of general psychological well-being», «The Scale of Psychological Well-being C. Ryff», 100-WHOQOL Questionnaire methodology The WHO-Five Well-being Index; questionnaire Kozmina «Presentation of psychological well-being of students and its retrospective self-assessment» questionnaire The Questionnaire for Eudaimonic Well-Being and other methods only indirectly examine the issue. As a result, the proposed classification methods based on two parameters: the scope of life and «completeness» use construct. The largest number of techniques intended to diagnose individual components of psychological well-being in different spheres of life.

Key words: psychological well-being, psychological well-being components, test, questionnaire, scale, methodology, validity.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2015

УДК 159.922:159.937.53

Киреева Зоя Александровна

доктор психологических наук, профессор,
заведующая кафедрой общей психологии и психологии развития личности
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
e-mail: z.kireeva@gmail.com
ORCID: 0000–0001–5061–8413

**ПРОЯВЛЕНИЕ РЕФЛЕКСИИ КАК КОМПОНЕНТА СТРУКТУРЫ
САМОСОЗНАНИЯ В ТЕМПОРАЛЬНЫХ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯХ**

В статье представлена роль рефлексии как активного процесса самопознания, внутреннего обсуждения, осмысления своих переживаний, жизненного опыта и отношений в постижении темпоральной реальности. Показано, что обыденный опыт переживаний позволяет познать не только окружающую действительность и сформировать картину мира, а и приобрести экзистенциальный опыт.

Ключевые слова: рефлексия, самосознание, переживание, время, репрезентации, сознание.

Постановка проблемы. Проблема самосознания, относясь к традиционной, классической, остается инвариантно актуальной и активно исследуется в современном пространстве психологической науки. К. А. Абульханова-Славская, Б. Г. Ананьев, Л. И. Анциферова, Р. Бернс, И. С. Кон, Д. А. Леонтьев, А. Маслоу, Дж. Мид, С. Д. Максименко, В. С. Мерлин, Г. Мюррей, Г. Мэрфи, А. А. Налчаджан, Ж. И. Намазбаева, Г. Оллпорт, А. В. Петровский, В. В. Столин, Т. М. Титаренко, И. И. Чеснокова, Е. В. Шорохова, Э. Эриксон и другие в своих работах обращались к структуре самосознания, его отдельным аспектам (самопознание, самонаблюдение, самоанализ, самоотношение, саморегулирование), функциям и развитию. Так, И. И. Чеснокова обозначила самосознание как особо сложный процесс опосредствованного познания себя, развернутый во времени, связанный с движением от единичных ситуативных образов через интеграцию подобных многочисленных образов в целостное образование — в понятие своего собственного Я как субъекта, отличного от других субъектов [13]. В. С. Мухина определила, что самосознание представляет собой ценностные ориентации, образующие систему личностных смыслов, которые составляют индивидуальное бытие личности. Система личностных смыслов организуется в структуру самосознания, представляющую единство развивающихся по определенным закономерностям звеньев. Ю. Б. Гиппенрейтер отнесла к главным функциями самосознания — познание и усовершенствование себя, поиск смысла жизни. В рамках постнеклассической парадигмы развитие проблемы самосознания также включает в себя аксиологические факторы: соотносительность получаемых знаний не только со средствами познавательной деятельности, но с ценностно-целевыми структурами [4].

Структура самосознання представлена в роботах І. С. Кона (когнітивний, афективний, поведінчий компоненти), А. А. Налчаджана (Я-концепція; Я-образи), Р. Бернса (когнітивна, поведінча, оціночна складові). Ж. І. Намазбаєва в структурі самосознання розличала: саморегуляцію, ідентифікацію, самооцінку, самоконтроль і рефлексію.

Рефлексія розглядалась в роботах І. Канта, Г. Гегеля, М. М. Бахтіна, Н. А. Бердяєва, Ю. М. Лотмана, М. К. Мамардашвілі, А. Г. Асмолова, Л. С. Выготського, А. А. Бодалева, А. А. Леонтьєва, М. Браун, Д. Дернер, С. Д. Максименко, В. В. Знакова і др. Унікальність місця і ролі рефлексії, її поліфункціональність в інтегральній структурі особистості людини відзначали М. М. Бахтін, Н. А. Бердяєв, Ю. М. Лотман. Рефлексія, згідно М. М. Бахтіну, це завжди перетин і діалог двох свідомостей. М. К. Мамардашвілі вважав, що «рефлексія характеризує всю внутрішню життя людини, допомагає виявити якийсь центр управління своїми станами, переживаннями, влеченнями, тобто можливість і необхідність волевої регуляції. Рефлектуючий людина вільний по відношенню до оточуючому світу, він стає автором своєї життя» (цит. по: [10]). В. А. Лефєвр виділяв два різних значення сучасного трактування терміна «рефлексія»: рефлексія як конкретний механізм, або «автомат» вибору в бінарних ситуаціях, безрізничний в широких межах до змісту того, що саме вибирається, і як здатність людини досягти свого внутрішнього світу і будувати картину своїх станів. Д. Елкінз вважав, що людина здійснює аналіз свого життєвого досвіду, змісту свідомості завдяки рефлексії. Згідно В. П. Зінченко, рефлексія повинна бути віднесена до категорії «сверхвисшніх» психічних функцій, оскільки з її допомогою встановлюються основи будь-яких дій, незалежно від того, реальні вони або думковий. П. Тейяр де Шарден відзначив, що рефлексія — найважливіший, центральний феномен людської суб'єктності. Е. Ф. Василюк писав, що рефлексія має активну, суб'єктну природу. В. І. Сосновський розумів рефлексію як переосмислення людиною зв'язів і відносин з соціально-предметним світом. В. З. Вульфів вважав, що рефлексія як реалізувана здатність людини внутрішньо обговорювати з собою різні сторони своєї життя є унікальним фактором перетворення інформації в знання: «Рефлексія як стан і як процес — унікальна своїм інтегративним характером: в ній цілісно беруть участь і думка, почуття, воля, і минуле в теперішньому, і реальне, і уявляється, і переконання з сумнівами, і перебір варіантів, і вибір рішення... В свою чергу ця внутрішня робота, «труд душі», відгук на відбуваюче впливає на стан і поведінку людини — від його настрою до дій, від ступеня активності до структури і якості відносин, проникаючи майже в усі сфери діяльності» (цит. по: [10]). Згідно В. В. Знакову, рефлексія, порівняння, умозаключення дозволяють усвідомити не миттєвий характер, а непреходячий екзистенціальний зміст події [5]. Ітак, узагальнюючи, можна констатувати, що рефлексія є

активным процессом самопознания, внутреннего обсуждения, осмысления своих переживаний, жизненного опыта и отношений с предметно-социальным миром, превращения информации в знания, играющим одну из ведущих ролей в формировании смыслов и ценностей человека.

Психическое переживание, по С. Л. Рубинштейну, это непосредственная данность, которая познается и осознается опосредованно через свое отношение к объекту. Переживание, согласно Л. С. Выготскому, это «внутреннее отношение человека к тому или иному моменту действительности» [3, с. 382]. А. Лэнгле обозначил переживание как «точку пересечения» («точку соприкосновения») внутреннего и внешнего мира. Ф. Е. Василюк определил переживание как деятельность, самостоятельный процесс, соотносящий субъекта с миром, как особое, субъективное, пристрастное отражение, причем отражение не окружающего предметного мира самого по себе, а мира, взятого в отношении к субъекту. Продуктом работы переживания выступает внутреннее и субъективное — душевное равновесие, осмысленность, умиротворенность, новое ценностное сознание [1]. Переживание, по мнению Т. Д. Марцинковской, представлено двумя переплетающимися аспектами, в постижении образа мира и себя, — объективным и субъективным: динамическим (интенциональным) и когнитивным. В рамках первого аспекта переживание является важным параметром формирования образа мира и отмечается в процессе интуитивного познания окружающего. Второй аспект связан с побуждением к определенным действиям с конкретными объектами и с постижением их сути и смысла для субъекта [9]. В. В. Знаков считал, что согласно экзистенциальной исследовательской парадигме план анализа психической реальности выявляет прежде всего переживание, имеющее смысл для субъекта, а когнитивная исследовательская парадигма определяет, как субъект отражает и познает окружающую действительность и свой внутренний мир [4]. Согласно С. Д. Максименко, переживания «принадлежат к таким психологическим явлениям, в которых в едином мгновенном акте сливаются все составляющие. Возникает целостность, которая дальше так и существует, больше не распадаясь. Даже те переживания, которые перестали быть актуальными, сохраняются в таком же целостном виде, образуя опыт личности» [8, с. 209–210].

В понятии «переживание» зафиксировано психологическое содержание проблемы времени (В. И. Вернадский, Е. И. Головаха, А. А. Кроник, С. Л. Рубинштейн, Т. М. Титаренко и др.). Так, В. И. Вернадский писал: «процессы, связанные со временем, мы переживаем» [2, с. 31]. Т. М. Титаренко отмечала, что переживания являются «формой презентации в сознании психологического времени» [12, с. 55].

В результате взаимодействия с темпоральной действительностью человек отражает эту действительность в виде обобщенно-абстрактных продуктов умственной переработки воспринятого — с помощью репрезентаций. Репрезентации времени — это изменяющаяся система субъективного представления темпоральной действительности, отражающая индивидуально-динамические особенности психики и понимание социокультурных феноменов времени, формирующаяся в индивидуальном опыте переживания и жизне-

деятельности и детерминирующая изменения индивидуального сознания в онтогенезе в соответствии с дифференциально-интегративным принципом [7]. По мере изменения или появления новых репрезентаций времени в онтогенезе, обусловленных индивидуальным опытом переживания, жизнедеятельности и влиянием социокультурных феноменов, происходит более глубокое постижение темпоральной действительности: изменяется и развивается структура сознания и самосознания. В вопросе развития самосознания В. В. Столин, ссылаясь на исследования В. С. Мерлина, констатирует что развитие самосознания проходит четыре стадии. Первая — «сознание тождественности» (первый год жизни) — при этом происходит самовыделение и принятие себя в расчет; вторая — «сознание Я» (появляется к двум-трем годам), связанная с осознанием себя как субъекта деятельности; третья — осознание своих психических свойств, происходящее в результате обобщения данных самонаблюдения, и четвертая — стадия социально-нравственной самооценки, возникающей в юношеском возрасте [11]. Далее В. В. Столин указывает на феномены, которые играют определенную роль в формировании самосознания. К ним, наряду с осознанием своих психических процессов, принятием точки зрения другого на себя, усвоением мнения других о себе, формированием стандартов и уровня притязаний, развитием самоконтроля, «отделением» от матери и формированием семейной идентичности и самоидентичности, сознанием половой и ролевых принадлежностей, сознанием себя в системе ценностей, идентификацией с родителями, В. В. Столин относит формирование представлений о своем будущем, прошлом и настоящем. Однако, в свете наших лонгитюдных исследований, оказалось, что рассматривать представленность временной перспективы и трансперспективы в формировании самосознания недостаточно, скорее, в этом процессе играют важную роль изменения в темпоральных представлениях в целом [6]. Так, нами была выделена группа испытуемых, у которых рефлексия, сопоставления, оценки, умозаключения позволяют в течение 3–4 лет осознать через обыденные события и процессы некоторые особенности феномена времени и познать их экзистенциальный смысл. Например, исп. С. И.: «Очень быстро летит иногда время, иногда медленно» (11 лет), «Время удивительная вещь, вольная, неукротимая. Иногда льется очень медленно, а иногда очень быстро. Времени иногда мне не хватает, а иногда хочется, чтобы оно длилось вечно» (13 лет), «Время иногда течет медленно, а иногда незаметно. Иногда его не хватает, а иногда его и не нужно, но все-таки оно нужно. Некоторые говорят, что время — деньги, для меня время — это свобода» (14 лет); исп. Г. М.: «Время суток» (11 лет), «Время в моем понимании это дни года. Времени не хватает, оно быстро уходит и исчезает. Оно может быстро уходить или медленно плыть» (13 лет), «Время — это понятие, это часть жизни, время никогда не стоит и всегда движется вперед, никогда не ждет, движется быстро и уходит» (14 лет). Репрезентации этих испытуемых отражают процесс постижения такого сложного феномена времени посредством углубления в собственную темпоральность, в свои переживания и рефлексии, опыт. Понимание достигается, как видно, через прохождение получаемой информации через

субъективную сферу смыслов, с помощью включения объекта понимания во все новые связи, «поворачивание» его элементов той стороной, где они обнаруживают нужное качество, согласно С. Л. Рубинштейну.

Цель статьи — эмпирически проследить проявление рефлексии в познании темпоральной реальности.

Результаты исследования. Обобщая полученные нами эмпирические данные по познанию феномена времени в онтогенезе, можно выделить группы репрезентаций, в которых взаимодействие процессов рефлексии и переживаний в актуальных неоднородных и множественных ситуациях жизнедеятельности формирует познание темпоральной реальности и познание себя. Так, к первой группе можно отнести репрезентации свойств времени, субъективной скорости и относительности течения времени в сознании. Например, «Это вещь, которая не останавливается» (Л. Л., 11 лет), «Время это момент, который шел, идет и будет идти. Момент, в который мы совершаем действия» (Эт. А., 13 лет); «Время — это последовательность событий, течение событий» (З. С., 13 лет) «Бесконечное, быстрое или долгое изменение, невидимое» (Ф. Е., 14 лет); «Это продолжительность, когда можно сделать все свои планы и дела, а также отдохнуть. Время бывает разное для каждого человека» (Гл. Кр., 14 лет); «Время — это года, которые пролетают незаметно, когда ты счастлив, и тянутся до невозможности медленно, когда ты чего-то ждешь» (Б. Н., 18 лет); «Определенный период. Время быстро, активно» (М. Е., 19 лет); «Время показывает, как быстро меняются какие-либо явления или их постоянство» (У. Я., 18 лет); «Растяжимое понятие. Когда дома быстро пролетает, а когда на работе — по-разному» (Т. К., 31 год); «Субъективная субстанция, имеющая свойство растягиваться и сжиматься, в зависимости от сознания» (Х. А. Б., 47 лет.); «Время — то, что мы не видим, но хорошо чувствуем» (Л. М., 57 лет); «Время улетает. В молодости текло медленно, а сейчас, в старости стало улетать» (С., 73 года). В этих репрезентациях осмыслены феномены: внутреннего времени каждого человека, недооценки и переоценки времени в различных ситуациях, «темпорального дефицита», убыстрения течения времени в онтогенезе.

Во второй группе темпоральных репрезентаций — ценностно-смысловых, время рассматривается сквозь призму реального существования человека: «время — жизнь», «время — моя жизнь», «время жизни», «время — жизнь, которая прошла». Такие экзистенциальные репрезентации, согласно В. Франклу, «нельзя передать, на них нельзя указать, им нельзя обучить, они должны быть пережиты» [14]. Например, «Время это отсчет до конца нашей жизни. Все на Земле умирает и рождается» (Ч. С., 10 лет), «Это течение событий и действий, их смена, смена жизни и смерти» (В. Д., 12 лет), «Время это наша жизнь. Его нельзя проводить впустую» (Д. В., 13 лет), «Это то, что забирает ценные годы жизни, иногда сглаживает раны и с каждым годом летит все быстрее» (Н. Е., 25 лет); «Закольцованный процесс рождения, изменения и отмирания всего окружающего» (С. О., 31 год), «Это перемены, изменения в жизни» (Н. М. А., 59 лет); «Отрезок жизни человека на земле» (С. А. Н., 54 года); «Мгновения жизни» (Ц. А. Г., 58 лет); «Время — это все. Время ушло, но надо держать и жить»

(А. А. А., 55 лет), «Состояние, в котором происходят все события в мире, рождение, юность, зрелость, старость, радость, печали, потери» (В. С. А., 64 года); «Один из важнейших жизненных факторов» (Л. Е. М., 60 лет), «Время — это мир, в котором мы живем, творим, ошибаемся, ощущаем перемены, события в мире» (В. И. Ф., 57 лет), «Время это жизнь. Течет быстро. Долго шло в молодости, было интересное» (Д. Т. И., 77 лет), «Жизнь. Время прошло. Как будто не жил. Больше плохого, чем хорошего. Пережил нэп, голодомор, войну, разруху» (Г. И., 88 лет), «Времени не хватает, хотя возраст такой, что надо скоро умирать. Оно ценное, но его не измерить деньгами, как и здоровье. Для бедных время ценность» (О. С., 75 лет). Как видно, в репрезентациях отражаются осмысленные переживания, опыт, знания, эмоциональные реакции, в которых личность объективирует свою суть и передает ценностный характер времени жизни, имеющий ограниченность и необратимость.

Самореализация, согласно Ш. Бюлер, является основной движущей силой развития. В. А. Роменец писал, что личность всегда стремится выполнить свое жизненное предназначение, дойти до закономерного конца в каждой значащей деятельности. Третья группа темпоральных репрезентаций объединена по критерию проявления особенности конструирования будущего, поиска смысла жизни и реализации жизненных замыслов, способствующих реализации изменений, невозможности оставаться прежним, стремлению превзойти себя. Например, «Когда время летит, мы взрослеем и определяется наше будущее» (Т. Ю., 10 лет), «Это жизнь и возможность сделать то, что хочется, самореализоваться, исправить ошибки» (Л. Н., 13 лет), «Вся моя жизнь, которая у всех когда-то закончится, или участок времени, данный мне от рождения, чтобы сделать все, что человек должен сделать за жизнь» (А. Д., 15 лет), «Это определенный промежуток, за который человек выполняет поставленные цели в жизни, живет, развивается, умирает» (М. Ю., 25 лет), «Время — это усовершенствование свое и ребенка» (С. И., 38 лет), «Это жизнь человека, отведенная ему для поиска смысла жизни» (О. В. Т., 45 лет), «Время это то, что нельзя остановить, сделать подвластным кому-то, а попытаться в течение жизни изменяться самому и совершенствовать все вокруг. Для меня это «объемность» знаний, профессиональный рост, положительная энергетика взаимоотношений всего живого на Земле» (Д. Е. П., 50 лет). Как видно из приведенных примеров, в репрезентациях время осмыслено в целях жизнедеятельности, которые рефлексированы как идеалы — конечные ориентиры желательного состояния дел с точки зрения личных или общественных стандартов.

Выводы и перспективы дальнейшего исследования. Таким образом, на наш взгляд, взаимодействие процессов рефлексии и переживания темпоральной реальности в обыденном опыте позволяет познать не только окружающую действительность и конструировать картину мира, а и приобрести экзистенциальный опыт: в познании себя, своих смыслов, ценностей и необходимости самореализации. Перспективы дальнейших исследований состоят в кросс-культурном изучении проявления рефлексии в познании темпоральной реальности (на примере студентов США и Китая).

Список использованных источников и литературы

1. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. — М.: Издательство Московского университета, 1984. — 200 с.
2. Вернадский В. И. Размышления натуралиста: [в 2 т.] / В. И. Вернадский — М.: Наука, 1975–1977. — Т. 1: Пространство и время в неживой и живой природе, 1975. — 173 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: [в 6 т.] / Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 1: Вопросы теории и истории психологии / [под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского]. — 476 с.
4. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В. В. Знаков // Психологический журнал. — 2005. — Т. 26, № 1. — С. 18–28.
5. Знаков В. В. Понимание, постижение и экзистенциальный опыт / В. В. Знаков // Вопросы психологии. — 2011. — № 6. — С. 15–24.
6. Киреева З. А. Изменения в темпоральном сознании: лонгитюдные исследования / З. А. Киреева // Вісник Харківського університету. Серія «Психологія» — 2012. — № 1032, вип. 50 — С.69–74.
7. Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированное временем: монография / З. А. Киреева. — Одесса: ВМВ, 2010. — 380 с.
8. Максименко С. Д. Психологія особистості: підручник / С. Д. Максименко К. С. Максименко, М. В. Папуча. — К.: ТОВ «КММ», 2007. — 296 с.
9. Марцинковская Т. Д. Переживание как механизм социализации и формирования идентичности в современном меняющемся мире [Электронный ресурс] / Т. Д. Марцинковская // Психологические исследования: электрон. науч. журн. — 2009. — № 3(5). — С. 149–153. — Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n3-5/177-marjinkovskaya5.html>
10. Рапацкий Б. И. Рефлексия как один из механизмов развития личности подростков // Humanities vector. — 2014. — Number 1 (37): Psychology.
11. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М.: Издательство Московского университета, 1983. — 284 с.
12. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
13. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова, Е. В. Шорохова. — Москва: Наука, 1977. — 144 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер. с англ. и нем.; [общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева]. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.

References

1. Vasiljuk F. E. Psihologija perezhivaniya. Analiz preodolenija kriticheskikh situacij / F. E. Vasiljuk. — M.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1984. — 200 s.
2. Vernadskij V. I. Razmyshleniya naturalista: [v 2 t.] / V. I. Vernadskij. — M.: Nauka, 1975–1977. — T. 1: Prostranstvo i vremja v nezhivoj i zhivoj prirode, 1975. — 173 s.
3. Vygotskij L. S. Sobraie sochinenij: [v 6 t.] / L. S. Vygotskij. — M.: Pedagogika, 1982. — T. 1: Voprosy teorii i istorii psihologii / [pod red. A. R. Lurija, M. G. Jaroshevskogo]. — 476 s.
4. Znakov V. V. Samoponimanie subjekta kak kognitivnaja i jekzistencial'naja problema / V. V. Znakov // Psihologicheskij zhurnal. — 2005. — T. 26, № 1. — S. 18–28.
5. Znakov V. V. Ponimanie, postizhenie i jekzistencial'nyj opyt / V. V. Znakov // Voprosy psihologii. — 2011. — № 6. — S. 15–24.
6. Kireeva Z. A. Izmenenija v temporal'nom soznanii: longitjudnye issledovaniya / Z. A. Kireeva // Visnik Harkivs'kogo universitetu. Serija «Psihologija». — 2012. — № 1032, vip. 50. — S. 69–74.
7. Kireeva Z. A. Razvitie soznaniya, determinirovannoe vremenem: monografija / Z. A. Kireeva. — Odessa: VMV, 2010. — 380 s.
8. Maksimenko S. D. Psihologija osobistosti: pidruchnik. / S. D. Maksimenko K. S. Maksimenko, M. V. Papucha. — K.: TOV «KMM», 2007. — 296 s.

9. Marcinkovskaja T. D. Perezhivanie kak mehanizm socializacii i formirovanija identichnosti v sovremennom menjajushhemsja mire [Jelektronnyj resurs] // Psihologicheskie issledovanija: jelektron. nauch. zhurn. — 2009. — N 3(5). — P. 149–153. — Rezhim dostupa: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n3-5/177-marjinkovskaya5.html>
10. Rapackij B. I. Refleksija kak odin iz mehanizmov razvitija lichnosti podrostkov // Humanities vector. — 2014. — Number 1 (37): Psychology.
11. Stolin V. V. Samosoznanie lichnosti. M.: Izdatel'stvo Moskovskogo Universiteta, 1983. — 284 s.
12. Titarenko T. M. Zhitteviy svit osobistosti: u mezhah i za mezhami budennosti / T. M. Titarenko. — K.: Libid', 2003. — 376 s.
13. Chesnokova I. I. Problema samosoznaniya v psihologii / I. I. Chesnokova, E. V. Shorohova. — Moskva : Nauka, 1977. — 144 s.
14. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / V. Frankl; per. s angl. i nem.: [obshh. red. L. Ja. Gozmana, D. A. Leont'eva]. — M.: Progress, 1990. — 368 s.

Кіреєва Зоя Олександрівна

доктор психологічних наук, професор,
завідувача кафедри загальної психології і психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОЯВЛЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ ЯК КОМПОНЕНТА СТРУКТУРИ САМОСВІДОМОСТІ В ТЕМПОРАЛЬНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ

Резюме

У статті презентується роль рефлексії як активного процесу самопізнання, внутрішнього обговорення, осмислення своїх переживань, життєвого досвіду і відносин в досягненні темпоральної реальності. Показано, що буденний досвід переживань дозволяє пізнати не тільки навколишню дійсність і сформувати картину світу, а й набутти екзистенційний досвід.

Ключові слова: рефлексія, самосвідомість, переживання, час, репрезентації, свідомість.

Kireieva Zoya Aleksandrovna

doctor of Psychology, Professor, Head of the Department
of general psychology and psychology of personality development
Odessa I. I. Mechnikov National University

THE DEMONSTRATION OF REFLECTION AS A COMPONENT OF SELF-CONSCIOUSNESS' STRUCTURE IN THE TEMPORAL REPRESENTATIONS

Abstract

The article presents the role of reflection as an active process of self-discovery, internal discussions, understanding of emotional self-experiences, life experiences and relationships in the achievement temporal reality. It is shown that everyday experience allows you to learn not only the surrounding reality and to create a picture of the world but also to obtain an existential experience of self-consciousness. The study of changes of consciousness in temporal views in general is validated by the example of longitudinal studies, not focusing only on the features of formation of time perspective. The group of representations where the interaction processes of reflection and

actual experiences in heterogeneous and multiple situations of life forms the knowledge of temporal reality and knowledge of ourselves is selected. The comprehension of the following phenomena is demonstrated: individual's internal time, underestimation and overestimation of time in different situations, «temporal deficit», the quickening of time in ontogeny in representations of the time characteristics, subjective speed and the relativity of time flow in consciousness. It is shown that person objectifies their essence and gives the character value of the lifetime with the limitations and irreversibility in the value-semantic representations: «time is life, time is my life», «lifetime», «time is the life that was». Time representations that reveal the features of the future's formation, the search of meaning in life and realization of life plans that facilitates implementation of changes, inability to stay still, the desire to exceed ourselves are demonstrated.

Key words: reflection, self-discovery, experience, time, representation, consciousness.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2015

УДК 159.923.2:17.036.2

Кононенко Оксана Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail:oksana.krashka@gmail.com

ORCIDЖ 0000-0001-8676-7410

СПІВВІДНОШЕННЯ РІЗНИХ ФОРМ ПРОЯВУ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ТА КОГНІТИВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено результати дослідження співвідношення різних форм прояву перфекціонізму та когнітивних характеристик особистості. Емпірично та статистично доведено, що між структурними компонентами перфекціонізму та когнітивними чинниками, до яких віднесено характеристики загального та соціального інтелекту, статистично значущо пов'язані між собою. Розкрито психологічні особливості у проявах перфекціонізму в залежності від наявності системи інтелектуальних здібностей особистості.

Ключові слова: перфекціонізм, особистість, когнітивні характеристики, соціальний інтелект.

Постановка проблеми. Перфекціонізм як прагнення наслідувати надмірно високі стандарти розглядається як багатовимірний особистісний конструкт, але питання про його внутрішню психологічну структуру залишається в науці відкритим та дискусійним.

Наукові підходи до вивчення перфекціонізму здійснювалися у чотири етапи. На першому етапі становлення уявлень про перфекціонізм він досліджувався як одновимірний феномен, включав один параметр — тенденцію особистості щодо встановлення надмірно високих стандартів та, як наслідок, неможливість відчувати задоволення результатами; на другому етапі перфекціонізм було визначено як особливу «мережу когніцій», що включає очікування, інтерпретації подій, оцінки себе та інших; на третьому етапі розвитку наукових уявлень про перфекціонізм була здійснена подальша диференціація даного конструкту, показано, що перфекціонізм є складним феноменом, пов'язаним як з нормальним адаптивним функціонуванням, так і з дезадаптацією. На четвертому, сучасному етапі, перфекціонізм представлено як багатовимірний конструкт, що має складну структуру і включає, разом з високими особистими стандартами, низку когнітивних та інтерперсональних параметрів.

Аналіз досліджень і публікацій. В сучасній психології описаний широкий ряд специфічних для перфекціоністів особливостей когнітивного функціонування.

При висуванні стандартів і постановці цілей проявляється дихотомічне або поляризоване мислення [1; 3; 6; 7]: нездатність перфекціоністів визнати наявність «золотої середини», існування в їх сприйнятті лише крайнощів континууму. У поєднанні з такими описаними А. Еллісом [4]

когнітивними спотвореннями, як фокусоване мислення (focused thinking) і упереджене узагальнення (prejudiced overgeneralization), що примушують людину нав'язливо фокусувати увагу на єдиному варіанті вибору та ігнорувати всі альтернативи, дихотомічне мислення призводить до того, що стандарти формулюються у вигляді правил, які можна або повністю виконати, або повністю порушити.

Вони також демонструють спотворені соціальні когніції — сприйняття інших людей як делегуючих високі очікування [1; 3].

Н. Гаранян довела, що особистісний конструкт «перфекціонізм» має складну психологічну структуру, що включає в себе, поряд з високими стандартами діяльності і домаганнями, ряд когнітивних та інтерперсональних параметрів [1]. Нами поділяється точка зору М. Ларських, яка вважає, що при формуванні конструктивного перфекціонізму необхідно враховувати взаємозв'язок та взаємообумовленість його основних компонентів, де системоутворюючим є когнітивний компонент [2]. Тому дослідження когнітивних характеристик особистості та їх співвідношення з різними формами перфекціонізму є важливим для визначення сутності феномену диверсифікаційного перфекціонізму.

Мета статті — дослідити співвідношення різних форм прояву перфекціонізму та когнітивних характеристик особистості.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої емпіричної задачі, а саме вивчення характеру взаємозв'язків між показниками перфекціонізму та когнітивними чинниками, використано кореляційний аналіз за методом К. Пірсона. Для зручності аналіз кореляцій викладено у такій послідовності, спершу описано результати встановлених зв'язків між показниками перфекціонізму і когнітивними, потім особистісними та поведінковими чинниками.

До когнітивних чинників віднесено характеристики загального та соціального інтелекту. Результати значимих статистичних взаємозв'язків представлено таблиці 1.

Як бачимо, між всіма показниками перфекціонізму та загальним інтелектом встановлені позитивні кореляційні взаємозв'язки. Так, показник перфекціонізму НП (нормативний перфекціонізм) позитивно пов'язаний ($p > 0,05$) з такими показниками інтелектуальних здібностей, як: ЗІу (здатність до узагальнення та аналізу матеріалу), ЗІгрм (грамотність), ЗІшс (швидкість і точність сприйняття матеріалу), ЗІпу (просторова уява), ЗІмз (математичні здібності).

Показник ПП, що свідчить про патологічну форму прояву перфекціонізму, позитивно пов'язаний на рівні $p > 0,01$ з показниками ЗІу (здатність до узагальнення та аналізу матеріалу), ЗІгрм (грамотність) і на рівні $p > 0,05$ з показниками ЗІгм (гнучкість мислення), ЗІшс (швидкість і точність сприйняття матеріалу), ЗІмз (математичні здібності), ЗІІ (інтегральний показник інтелектуального розвитку індивіда).

Показник ПОС, який відображає спрямованість перфекціонізму на себе, статистично значущо пов'язаний з показниками ЗІу (здатність до узагальнення та аналізу матеріалу), ЗІгм (гнучкість мислення), ЗІгрм (гра-

мотність), ЗІшс (швидкість і точність сприйняття матеріалу) ($p > 0,01$), і показниками ЗІшс (швидкість і точність сприйняття матеріалу), ЗІпу (просторова уява), ЗІмз (математичні здібності), ЗІмз (математичні здібності), ЗІІ (інтегральний показник інтелектуального розвитку індивіда) ($p > 0,05$).

Таблиця 1

**Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками різних форм прояву
перфекціонізму та загального інтелекту**

Показники	ЗІу	ЗІгм	ЗІгрм	ЗІшс	ЗІпу	ЗІмз	ЗІем	ЗІІ
НІ	195*		199*	200*	196*	201*		
ПІ	260**	270*	397**	227*		189*		197*
ПОС	278**	281**	268**	225*	221*	231*		207*
ПОІН	247*	272**	243*		222*	241*		188*
СПІ	304**	257**	296**		210*	195*		235*
ПДД			222*	209*				
ППН			246*	185*				
ПВН			220*					
ЗІС			249*	191*			189*	

Примітка: 1) показники перфекціонізму: НІ — нормативний перфекціонізм, ПІ — патологічний перфекціонізм, ПОС — перфекціонізм, орієнтований на себе, ПОІН — перфекціонізм, орієнтований на інших, СПІ — соціально приписаний перфекціонізм, ПДД — перфекціонізм, демонстрація досконалості, ППН — перфекціонізм, поведінковий невияв недосконалості, ПВН — перфекціонізм, вербальний невияв недосконалості, ЗІС — загальний показник перфекціоністської самопрезентації; 2) показники загального інтелекту: ЗІу — здатність до узагальнення та аналізу матеріалу, ЗІгм — гнучкість мислення, ЗІгрм — грамотність, ЗІшс — швидкість і точність сприйняття матеріалу, ЗІпу — просторова уява, ЗІмз — математичні здібності, ЗІем — вплив емоцій на мислення, ЗІІ — інтегральний показник інтелектуального розвитку індивіда; 3) рівні значимості ** — $p > 0,01$, * — $p > 0,05$.

Показник ПОІН, який відображає спрямованість перфекціонізму на інших, пов'язаний на рівні $p > 0,01$ з показниками ЗІу (здатність до узагальнення та аналізу матеріалу), ЗІгм (гнучкість мислення), ЗІгрм (грамотність) і на рівні $p > 0,05$ з показниками ЗІпу (просторова уява), ЗІмз (математичні здібності), ЗІІ (інтегральний показник інтелектуального розвитку індивіда).

Показник СПІ, що свідчить про соціально приписаний перфекціонізм, пов'язаний з на рівні $p > 0,01$ з показниками ЗІу (здатність до узагальнення та аналізу матеріалу), ЗІгм (гнучкість мислення), ЗІгрм (грамотність) і на рівні $p > 0,05$ з показниками ЗІпу (просторова уява), ЗІмз (математичні здібності), ЗІІ (інтегральний показник інтелектуального розвитку індивіда).

Показники ПДД і ППН, що розкриває перфекціонізм, демонстрації досконалості та поведінковий невияв недосконалості, пов'язані на $p > 0,05$ з показниками ЗІгм (гнучкість мислення), ЗІшс (швидкість і точність сприйняття матеріалу).

Показник перфекціонізму ПВН, що оцінює вербальний невияв недосконалості, пов'язаний з одним показником інтелектуальних здібностей — ЗІгрм (грамотність) ($p > 0,05$). Загальний показник перфекціоністської

самопрезентації (ЗПС) встановлює статистично значущі зв'язки на рівні $p > 0,05$ з показниками ЗІгм (гнучкість мислення), ЗІшс (швидкість і точність сприйняття матеріалу) і ЗІем (вплив емоцій на мислення).

Таким чином, проаналізовані кореляційні плеяди засвідчують наявність статистичних взаємозв'язків, що спостерігаються між такими психологічними явищами, як перфекціонізм та загальний інтелект. Даний факт вказує на те, що перфекціонізм як психологічна категорія має пряму лінійну залежність від рівня інтелектуального розвитку індивіда. Прояви різних форм перфекціонізму забезпечуються певними когнітивними процесами та властивостями, що знайшло своє підтвердження у встановлених статистичних закономірностях між показниками перфекціонізму та загального інтелекту. Виявлені співвідношення між показниками, що вивчаються, також надали можливість отримати розгорнуту характеристику пізнавальної адаптації суб'єкта-перфекціоніста в оточуючому середовищі.

Цікаві дані отримані за результатами кореляційного аналізу між показниками перфекціонізму та факторами соціального інтелекту, що представлені на рис. 1 та у таблиці 2.

Таблиця 2

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками різних форм прояву перфекціонізму та соціального інтелекту

Показники	ГС1	ГС2	ГС3	ГС4	ГСІ
НП	-189*				-183*
ПП			192*		
ПОС		187*	185*	188*	
ПОІН		184*			
СПП	-199*				
ПДД	-196*				-200*
ППН	-195*				
ПВН	-191*		-185*		-212*
ЗПС	-190*				-191*

Примітка: 1) показники перфекціонізму: НП — нормативний перфекціонізм, ПП — патологічний перфекціонізм, ПОС — перфекціонізм, орієнтований на себе, ПОІН — перфекціонізм, орієнтований на інших, СПП — соціально приписаний перфекціонізм, ПДД — перфекціонізм, демонстрація досконалості, ППН — перфекціонізм, поведінковий невияв недосконалості, ПВН — перфекціонізм, вербальний невияв недосконалості, ЗПС — загальний показник перфекціоністської самопрезентації; 2) показники соціального інтелекту: ГС1 — субтест 1, пізнання результатів поведінки (передбачення наслідків), ГС2 — субтест 2, пізнання класів поведінки (невербальних реакцій), ГС3 — субтест 3, пізнання перетворень поведінки (вербальних реакцій), ГС4 — субтест 4, пізнання систем поведінки (міжособистісної взаємодії), ГСІ — композитна оцінка соціального інтелекту; 3) рівні значимості ** — $p > 0,01$, * — $p > 0,05$.

Перед тим як приступити до аналізу кореляційних плеяд, нагадаємо, що Дж. Гілфорд розглядав соціальний інтелект як систему інтелектуальних здібностей, незалежних від чинника загального інтелекту і пов'язаних, насамперед, з пізнанням поведінкової інформації [5]. За його концепцією соціальний інтелект включає в себе 6 факторів, пов'язаних з пізнанням

поведінки: пізнання елементів поведінки — здатність виділяти з контексту вербальну і невербальну експресію поведінки; пізнання класів поведінки — здатність розпізнати загальні властивості в потоці експресивної або ситуативної інформації про поведінку; пізнання відносин поведінки — здатність розуміти відносини; пізнання систем поведінки — здатність розуміти логіку розвитку цілісних ситуацій взаємодії людей, сенс їх поведінки в цих ситуаціях; пізнання перетворення поведінки — здатність розуміти зміну значення подібної поведінки (вербального і невербального) в різних ситуаційних контекстах; пізнання результатів поведінки — здатність передбачати наслідки поведінки виходячи з наявної інформації.

Таким чином, методика Дж. Гілфорда, що використана у роботі, представлена субтестами, які діагностують чотири здібності в структурі соціального інтелекту: пізнання класів, систем, перетворень та результатів поведінки.

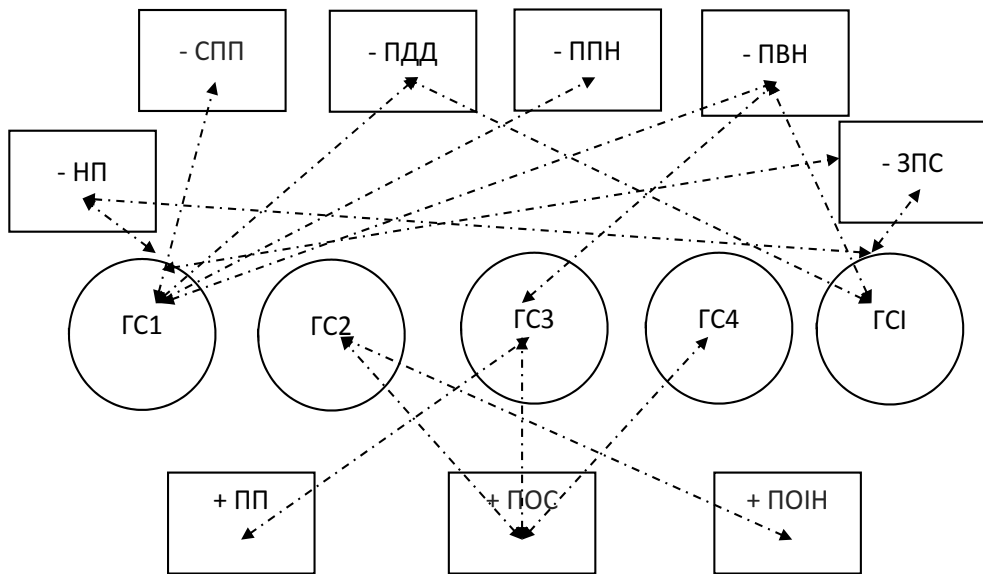

Рис. 1. Кореляційна плеяда статистично значимих взаємозв'язків між показниками різних форм прояву перфекціонізму та соціального інтелекту

З рисунку бачимо, що між показниками різних форм прояву перфекціонізму та факторами соціального інтелекту виявлені неоднозначні кореляційні взаємозв'язки на рівні $p > 0,05$ значущості.

Показник нормативного перфекціонізму (НП) від'ємно пов'язаний з показником ГС1 (субтест 1), що вимірює фактор пізнання результатів поведінки, тобто здатність передбачати наслідки поведінки людей в певній ситуації, передбачити те, що відбудеться надалі, і з показником ГСІ, що є композитною, сумарною оцінкою соціального інтелекту.

Показник патологічного перфекціонізму (ПП) додатньо пов'язаний з показником ГС3 (субтест 3), що вимірює фактор пізнання перетворень по-

ведінки, тобто здатність розуміти зміни значення подібних вербальних реакцій людини в залежності від контексту ситуації, що їх викликала.

Показник перфекціонізму, який орієнтований на себе (ПОС), додатньо пов'язаний з показником ГС2 (субтест 2), що вимірює фактор пізнання класів поведінки, а саме здатність до логічного узагальнення, виділення загальних істотних ознак в різних невербальних реакціях людини; з показником ГС3 (субтест 3) — пізнання перетворень поведінки (вербальних реакцій), з показником ГС4 (субтест 4), що вимірює фактор пізнання систем поведінки, а саме здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії та значення поведінки людей в цих ситуаціях.

Показник перфекціонізму, який орієнтований на інших (ПОІН), додатньо пов'язаний з показником ГС2 (субтест 2) — пізнання класів поведінки (невербальних реакцій).

Показники соціально приписаного перфекціонізму (СПП) та перфекціонізму, поведінковий невияв недосконалості (ППН) від'ємно пов'язані з показником ГС1 (субтест 1) — пізнання результатів поведінки (передбачення наслідків).

Показник перфекціонізму, що є демонстрацією досконалості (ПДД), та загальний показник перфекціоністської самопрезентації (ЗПС) від'ємно пов'язані з показниками ГС1 (субтест 1) — пізнання результатів поведінки (передбачення наслідків) та ГСІ, що є композитною, сумарною оцінкою соціального інтелекту.

Показник перфекціонізму, що виявляє вербальний невияв недосконалості (ПВН), від'ємно пов'язаний з показником ГС1 (субтест 1) — пізнання результатів поведінки (передбачення наслідків), показником ГС3 (субтест 3) — пізнання перетворень поведінки (вербальних реакцій) та показником ГСІ, що є композитною, сумарною оцінкою соціального інтелекту.

Висновки. Узагальнення отриманих результатів кореляційного аналізу дає можливість зазначати наступне: по-перше, між перфекціонізмом, як психологічним явищем, та факторами соціального інтелекту встановлені лінійні залежності, що з математичної точки зору пояснює статистичні закономірності у їх прояві, а саме у встановлених випадках, зі зростанням значень показників перфекціонізму, значення факторів соціального інтелекту будуть зменшуватися, в інших, навпаки, з ростом значень у проявах перфекціонізму значення факторів соціального інтелекту будуть також рости. По-друге, виявлені співвідношення між показниками досліджуваних явищ засвідчують статистичні закономірності, що пояснюють психологічні особливості у проявах перфекціонізму в залежності від наявності системи інтелектуальних здібностей особистості, а саме здатності розуміти наміри, почуття й емоційні стани людини у вербальних і невербальних проявах, висловлювати швидкі, майже автоматичні судження про людей, прогнозувати найбільш вірогідні реакції людини тощо.

Таким чином, підводячи локальні підсумки щодо зв'язків між структурними компонентами перфекціонізму та когнітивними чинниками, до яких віднесено характеристики загального та соціального інтелекту,

можна констатувати, що обрані психологічні явища статистично значущо пов'язані між собою. Когнітивні чинники обумовлюють прояви різних форм перфекціонізму.

Список використаних джерел і літератури

1. Гаранян Н. Г. Перфекционизм и враждебность как личностные факторы депрессивных и тревожных расстройств : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Н. Г. Гаранян. — М., 2010. — 43 с.
2. Ларских М. В. Формирование конструктивного перфекционизма педагога : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Ларских Марина Владимировна. — Воронеж, 2011. — 162 с.
3. Юдеева Т. Ю. Перфекционизм как личностный фактор депрессивных и тревожных расстройств : дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / Юдеева Татьяна Юрьевна. — М., 2007. — 275 с.
4. Ellis J. L. Girls, women and giftedness / J. L. Ellis, J. M. Willinsky. — Melbourne : Hawker Brownlow Education, 1990. — 474 p.
5. Guilford J. P. Three faces of intellect / J. P. Guilford // *The American Psychologist*. — 1959. — № 8. — P. 14.
6. Pacht A. R. Perfections on perfectionism / A. R. Pacht // *American Psychologist*. — 1984. — Vol. 39. — P. 386-390.
7. Shafran R., Mansell W. Perfectionism and psychopathology: A review of research and treatment // *Clinical Psych. — Review*. — 2001. — V. 21, N 10. — P. 879-903.

References

1. Garanjan N. G. Perfekcionizm i vrazhdebnost' kak lichnostnye faktory depressivnyh i trevozhnyh rasstrojstv : avtoref. dis. ... d-ra psihol. nauk : spec. 19.00.04 «Medicinskaja psihologija» / N. G. Garanjan. — M., 2010. — 43 s.
2. Larskih M. V. Formirovanie konstruktivnogo perfekcionizma pedagoga : dis. ... kand. psiholog. nauk : spec. 19.00.07 «Pedagogicheskaja psihologija» Larskih Marina Vladimirovna. — Voronezh, 2011. — 162 s.
3. Judeeva T. Ju. Perfekcionizm kak lichnostnyj faktor depressivnyh i trevozhnyh rasstrojstv : dis. ... kand. psiholog. nauk : spec. 19.00.04 «Medicinskaja psihologija» / Judeeva Tat'jana Jur'evna. — M., 2007. — 275 s.
4. Ellis J. L. Girls, women and giftedness / J. L. Ellis, J. M. Willinsky. — Melbourne : Hawker Brownlow Education, 1990. — 474 p.
5. Guilford J. P. Three faces of intellect / J. P. Guilford // *The American Psychologist*. — 1959. — № 8. — P. 14.
6. Pacht A. R. Perfections on perfectionism / A. R. Pacht // *American Psychologist*. — 1984. — Vol. 39. — P. 386-390.
7. Shafran R., Mansell W. Perfectionism and psychopathology: A review of research and treatment // *Clinical Psych. Review*. — 2001. — V. 21, N 10. — P. 879-903.

Кононенко Оксана Ивановна

кандидат психологических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СООТНОШЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ПРОЯВЛЕНИЯ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА И КОГНИТИВНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье представлены результаты исследования соотношения различных форм проявления перфекционизма и когнитивных характеристик личности. Эмпирически и статистически доказано, что между структурными компонентами перфекционизма и когнитивными факторами, к которым отнесены характеристики общего и социального интеллекта, статистически значимо связаны между собой. Раскрыты психологические особенности в проявлениях перфекционизма в зависимости от наличия системы интеллектуальных способностей личности.

Ключевые слова: перфекционизм, личность, когнитивные характеристики, социальный интеллект.

Kononenko Oksana

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

Odessa I. I. Mechnikov National University

VALUE OF DIFFERENT FORMS OF MANIFESTATION OF PERFECTIONISM AND COGNITIVE PERSONALITY CHARACTERISTICS

Abstract

Perfectionism as a desire to inherit excessively high standards seen as a multidimensional personality construct, but the question of its internal psychological structure remains open and controversial in science.

The purpose of the article — is to investigate the value of different forms of perfectionism and cognitive characteristics of the individual.

It was to achieve this empirical problem, namely, the study of the nature of relationship between perfectionism and cognitive performance factors used for correlation analysis by Karl Pearson.

It was empirically and statistically proved that between the structural components of perfectionism and cognitive factors, which include the general characteristics of social intelligence and statistically significantly related.

It was also revealed that between perfectionism as a psychological phenomenon and social intelligence factors set Linear dependence, from a mathematical point of view explains the statistical regularities in their manifestations

It was revealed the psychological characteristics of perfectionism forms depending on the availability of the system of intellectual abilities of the individual.

So summing up the relationship between the structural components of perfectionism and cognitive factors, which include the general characteristics and social intelligence can be stated that the chosen psychological phenomena statistically significantly related. Cognitive factors determine the manifestations of different forms of perfectionism.

Key words: perfectionism, personality, cognitive characteristics, social intelligence.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2015

УДК 159.923

Кочарян Олександр Суренович

доктор психологічних наук, професор,
завідуючий кафедрою психологічного консультування і психотерапії
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
e-mail: kochar50@yandex.ua

ORCID: 0000-0002-3485-2645

Макаренко Амалия Олексіївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології
Національного аерокосмічного університету ім. М. Е. Жуковського «ХАІ»
e-mail: makarenko.amaliya@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9523-9994

Пехарєва Алена Станіславівна

практичний психолог Харківської гімназії № 116
e-mail: anela221992@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1836-4158

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧАСТО ХВОРЮЧИХ ДІТЕЙ

Стаття присвячена вивченню особистісних особливостей дітей, які часто хворіють. Встановлено, що у хворої дитини формується особливий внутрішній світ побудований на складних поєднаннях відчуттів і сприйнятів, емоцій і конфліктів. Хвороба звужує простір можливої активності дитини, створює дефіцитарні умови для її розвитку; може спровокувати кризу психічного розвитку і, внаслідок цього, виникнення психічних новоутворень як нормального, так і патологічного типу. Особистість ЧХД відрізняється недовірливістю, надмірною уразливістю, відсутністю інтуїції в міжособистісних відносинах. В поведінці ЧХД часто спостерігаються негативізм, упертість, егоцентризм, такі діти гостро реагують на невдачі, погано контролюють емоції, погано адаптовані, залежні від дорослих, неенергійні, неоптимістичні, боязкі, легко втрачають внутрішню рівновагу.

Ключові слова: діти, особистісні особливості, хвороба.

Постановка проблеми. Часто хворіючі діти (ЧХД) — термін, що позначає групу дітей і підлітків, яка виявляється при диспансерному спостереженні і характеризується більш високим, ніж у їхніх однолітків, рівнем захворюваності гострими респіраторними захворюваннями. Дослідники проблеми сходяться на тому, що сьогодні спостерігається різке погіршення стану здоров'я дітей і підлітків, а часто хворіючі діти є найбільшою групою дітей, яка потребує системної підтримки. Категорія часто хворіючих дітей і підлітків, на відміну від їхніх однолітків, які страждають певними хронічними соматичними захворюваннями, в даний час незаслужено мало вивчена. Важливим медико-психологічно-педагогічним завданням є встановлення тих хвороботворних чинників і механізмів, які потенціюють виникнення соматичної недуги в молодшому шкільному віці, а також знаходження тих ресурсних сторін особистості, опора на які забезпечить подолання наслідків частих і тривалих захворювань.

Аналіз літератури дає підстави стверджувати, що у хворої дитини формується особливий внутрішній світ, який побудований на складних об'єднаннях відчуттів і сприймань, емоцій, конфліктів і переживань (Д. Н. Ісаєв, В. В. Ніколаєва, Е. Т. Соколова та ін.). Л. С. Виготським [6] було введено поняття «соціальна ситуація розвитку». «Соціальна ситуація розвитку» не є просто середовищем, тобто тим, що знаходиться поза людиною у вигляді сукупності об'єктивних зовнішніх факторів розвитку, не є просто обстановкою розвитку, а являє собою те особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, яке є типовим для кожного вікового етапу і обумовлює як психічний розвиток на цьому етапі, так і психологічні новоутворення, що виникають в цей період. Соматичне захворювання якісно змінює всю соціальну ситуацію розвитку людини: змінює рівень її психічних можливостей, веде до обмеження контактів з людьми, тобто воно змінює об'єктивне місце, займане людиною в житті, а також її «внутрішню позицію» (Л. І. Божович) відносно до себе самого і життя в цілому. Перш за все, слід підкреслити, що важка соматична хвороба може змінити самі біологічні умови протікання діяльності. Сама по собі біологічна зміна організму не входить у зміст соціальної ситуації розвитку, а є лише передумовою перебігу психічної діяльності, проте вона відбивається на загальній динаміці діяльності, витривалості людини до навантажень (фізичних і психічних), стійкості енергетичного потенціалу діяльності, збереження її операціонального складу. Хвороба може змінити і перспективу людського життя в цілому. Будь-який справжній розвиток передбачає саме спрямованість у майбутнє, відкритість перспективи руху. Зміна ескізу майбутнього — одна з найбільш істотних характеристик нової, що складається в умовах хвороби, соціальної ситуації розвитку.

Хвороба звужує простір можливої активності людини, створює дефіцитарні умови для розвитку її особистості (Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь), може спровокувати кризу психічного розвитку людини і, внаслідок цього, виникнення психічних новоутворень як нормального, так і патологічного типу. Б. Д. Карвасарський, В. В. Ковальов, Н. Д. Лакосіна, Г. К. Ушаков, А. Є. Лічко, Н. Я. Іванов та ін. підкреслюють вплив віку на формування реакції особистості на хворобу, описують різні типи ставлення до захворювання. Велике значення для розуміння переживань хворої дитини мають дослідження розвитку самосвідомості, схеми тіла, внутрішньої картини хвороби і всього того, що пов'язано з її психічним життям. В основі реагування на хворобу лежать порушення ставлення до свого тілесного і духовного «Я», зміна самосвідомості. Життєва ситуація хвороби може спотворити «звичайний» шлях розвитку дитини. Дитина, розвиток якої ускладнено дефектом, — зазначав Л. С. Виготський, — не є просто менш розвиненою, ніж її нормальні однолітки, але інакше розвиненою. Дефективна дитина представляє якісно відмінний своєрідний тип розвитку. Висловлюючи цю думку, Л. С. Виготський мав на увазі перш за все дітей з дефектами органів почуттів або з патологією мозку. В рівній мірі це положення може бути віднесено і до дітей, що страждають іншими — соматичними — захворюваннями. Звичайно реакція на хворобу пов'язана з рівнем психічного

розвитку дитини. Маленька дитина не здатна усвідомити тяжкість своєї хвороби, не розуміє, що таке смерть. Однак у дітей шкільного віку (а в окремих випадках, як показують спостереження, і в більш ранньому віці) може з'явитися навіть передчуття близької смерті, яке призводить до депресії, а іноді повної байдужості (емоційного ступору), або взагалі до заперечення хвороби. Отже, основна лінія розвитку дефекту в умовах хвороби, намічена Л. С. Виготським, — це почуття малоцінності і компенсація, тобто створення «обхідних шляхів розвитку» як засобу оптимальної соціальної адаптації. Спираючись на ідеї Л. С. Виготського, В. В. Ніколаєва сформулювала загальну гіпотезу дослідження: хронічне соматичне захворювання, створюючи особливу дефіцитарну соціальну ситуацію розвитку, активізує власну пізнавальну активність дитини (підлітка), спрямовану на подолання перешкод, створених хворобою, в реалізації життєво важливих потреб. Психічні засоби опанування хвороби залежать від віку хворої дитини, її провідної діяльності. Не володіючи достатнім життєвим досвідом, дитина виявляє прагнення отримати допомогу від близького дорослого (батьків). Останні, встановлюючи певне виховне ставлення до дитини, можуть як сприяти подоланню психологічних перешкод, викликаних хворобою, так і перешкоджати цьому процесу, навіть у разі благополучного відновлення соматичного здоров'я. На думку Д. Н. Ісаєва, вивчення внутрішньої картини хвороби (ВКХ) — найбільш прямий шлях до оцінки психосоматичної ситуації, що виникає в результаті взаємодії особистості хворого і середовища. Суть її зводиться не тільки до неможливості гратися, вчитися, але і до зміни ставлення до хворого родичів, інших дорослих і дітей. Психосоматична ситуація — це розчарування хворого з приводу одужання і лікування, перспектив життя і стосунків з оточенням і, в той же час, це — його ремствування, боротьба за свій колишній соціальний статус, а в деяких випадках — відчай або апатія. ВКХ у дітей, будучи фактором то позитивним, то негативним, впливає на прояви і перебіг захворювання, на стосунки в сім'ї, на успішність, виявляється причиною душевних конфліктів. Багаторічне вивчення психології хворих дітей призвело до висновку, що до основних складових, що формують ВКХ у дітей, належать: 1) об'єктивні прояви хвороби; 2) особливості емоційного реагування; 3) статеві приналежності; 4) рівень інтелектуального функціонування; 5) досвід життя і перенесених хвороб; 6) інформація про здоров'я, внутрішні органи, хвороби, лікування; 7) розуміння універсальності та незворотності смерті; 8) ставлення батьків до захворювання; 9) вплив медперсоналу; 10) інші стресори.

Мета статті — вивчити особистісні особливості ЧХД.

Результати дослідження. У контексті даної роботи важливо провести аналіз психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку. Дитина, яка відвідує початкову школу, психологічно переходить в нову систему відносин з оточуючими її людьми. Живучи серед тих же близьких, в тому ж просторі, званому «будинок», вона починає відчувати, що її життя принципово змінилося — на неї лягли обов'язки не тільки щодня відвідувати школу, але і підкорятися вимогам навчальної діяльності. Сім'я починає по-новому контролювати дитину у зв'язку з необхідністю вчитися в

школі, виконувати домашні завдання, суворо організувати режим дня. Жорсткість вимог до дитини, навіть у найбільш доброзичливій формі, покладає на неї відповідальність за саму себе. Необхідність утримання від ситуативних імпульсивних бажань і обов'язкова самоорганізація створюють у дитини спочатку почуття самотності, відчуженості себе від близьких — адже вона повинна нести відповідальність за своє нове життя і сам організувати його. Звичайно, дорослі стурбовані навчальними проблемами дитини. Саме вдома намагаються організувати її правильне ставлення до навчальної діяльності — відношення до взятої на себе відповідальності. Найголовніше, що може дати сім'я молодшому школяреві, — навчити його утримуватися від розваг в урочний час, відчутти, що означає «попрацюй улітку, відпочинеш узимку», брати відповідальність на себе, тим самим навчитися керувати своєю волею. Успіхи дитини в освоєнні норм життя в нових умовах формують у неї потребу у визнанні не тільки в колишніх формах відносин, але і в навчальній діяльності. Характер адаптації до умов життя в молодшому шкільному віці і ставлення до дитини з боку сім'ї визначають стан і розвиток її почуття особистості. В умовах чутливої до зміни соціального статусу дитини в сім'ї дитина знаходить нове місце і всередині сімейних відносин: вона — учень, вона — відповідальна людина, з нею радяться, з нею рахуються. Учитель стає для дитини фігурою, що визначає її психологічний стан не тільки в класі, нарівні і в спілкуванні з однокласниками, його вплив розповсюджується і на стосунки в сім'ї.

Характеристика вибірки та методів дослідження. У дослідженні взяли участь 62 дитини (29 хлопчиків, 33 дівчинки) молодшого шкільного віку, частота епізодів ГРЗ коливається від 4 до 6 разів на рік. Групу контролю склали 62 практично здорові дитини (30 хлопчиків, 32 дівчинки) з частотою від 1 до 3 епізодів ГРЗ на рік. *Результати дослідження.* Для діагностики особистісних особливостей ЧХД був використаний адаптований модифікований варіант дитячого особистісного опитувальника Р. Кеттелла (адаптований Е. М. Александровською). Отримані результати наведені в таблиці.

Як видно з таблиці, виявляється низка значущих відмінностей між групою часто хворюючих дітей та їх здорових однолітків. ЧХД відрізняються недовірливістю, надмірною уразливістю, відсутністю інтуїції в міжособистісних відносинах, в їх поведінці часто спостерігаються негативізм, упертість, егоцентризм, в той час як здорові діти — емоційно теплі, товариські, веселі, добре соціально адаптовані. ЧХД гостро реагують на невдачі, оцінюють себе як менш здатних в порівнянні зі своїми однолітками, виявляють нестійкість настрою, погано контролюють свої емоції, відчувають труднощі в пристосуванні до нових умов; існують труднощі у навчальній діяльності. Здорові діти характеризуються упевненістю в собі, спокоєм, стабільністю, кращою підготовленістю до успішного виконання шкільних вимог. ЧХД залежні від дорослих та інших дітей, легко їм підкоряються; їхні здорові однолітки схильні до самоствердження, лідерства та домінування. У ЧХД відзначається низький рівень енергійності, оптимізму, недооцінка своїх можливостей порівняно з їх здоровими однолітками. Часто хворюючі діти проявляють сором'язливість і боязкість у спілкуванні з

батьками та вчителями, в той час як їхні здорові однолітки невимушені і сміливі у спілкуванні, легко вступають в контакт з дорослими. ЧХД повні передчуття невдач, легко виходять з душевної рівноваги, часто мають знижений настрій, тривожні, в той час як здорові діти — спокійні, рідко втрачають рівновагу.

Таблиця

Особистісні особливості ЧХД

Фактори	Гр.	Мін.	Макс.	М	Стд. відх.	t
Фактор А (холодність-доброзичливість)	Гр.1	3	6	5,193	1,340	-14,523
	Гр.2	6	10	8,532	1,363	
Фактор В	Гр.1	1	9	5,883	1,943	-1,304
	Гр.2	3	10	6,264	1,849	
Фактор С (емоційна нестійкість-стабільність)	Гр.1	2	8	3,580	1,656	-13,079
	Гр.2	5	10	7,403	1,547	
Фактор D (врівноваженість-збудливість)	Гр.1	2	7	5,661	1,204	0,084
	Гр.2	2	8	5,645	1,229	
Фактор Е (покірність-незалежність)	Гр.1	1	7	3,831	1,343	-15,349
	Гр.2	4	9	6,967	1,306	
Фактор F (стурбованість-безтурботність)	Гр.1	1	6	3,640	1,380	-14,482
	Гр.2	4	9	7,371	1,345	
Фактор G (низька-висока сумлінність)	Гр.1	3	8	5,611	1,301	0,515
	Гр.2	4	8	5,566	1,345	
Фактор H (боязкість-сміливість)	Гр.1	2	6	4,873	1,099	-11,472
	Гр.2	5	9	7,333	1,234	
Фактор I (твердість-м'якість)	Гр.1	5	9	7,174	1,567	1,678
	Гр.2	4	8	6,682	1,673	
Фактор O (самовпевненість-пригніченість)	Гр.1	5	9	7,000	1,475	11,690
	Гр.2	2	7	3,620	1,640	
Фактор Q ₃	Гр.1	5	9	6,989	1,514	0,223
	Гр.2	5	9	6,919	1,585	
Фактор Q ₄	Гр.1	4	9	5,822	1,786	0,063

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Особистість ЧХД відрізняється недовірливістю, надмірною уразливістю, відсутністю інтуїції в міжособистісних відносинах, в їх поведінці часто спостерігаються негативізм, упертість, егоцентризм, вони гостро реагують на невдачі, вирізняються нестійкістю настрою, поганим контролем емоцій, поганою адаптованістю, залежністю від дорослих, підкореністю, зниженими енергійністю та оптимізмом, боязкістю, легкою втратою внутрішньої рівноваги.

Список використаних джерел і літератури

1. Александровская Э. М. Адаптированный модифицированный вариант детского личностного опросника Р. Кеттелла: методические рекомендации / Александровская Э. М., Гильяшева И. Н. — М.: Фолиум, 1993. — 40 с. — (Серия: Научно-методическая серия «Психодиагностика детей и подростков»).
2. Альбицкий В. Ю. Часто болеющие дети. Клинико-социальные аспекты: пути оздоровления / В. Ю. Альбицкий. — Саратов, 1986. — 165 с.

3. Арина Г. А. Часто болеющие дети. Какие они? / Арина Г. А. // Школа здоровья. — 1995. — № 3. — С. 116–124.
4. Баранов А. А. Пути оздоровления часто болеющих детей / А. А. Баранов // Вопросы охраны материнства и детства. — 1986. — № 8. — С. 65–67.
5. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. — 1976. — № 6. — С. 45–53.
6. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5: Основы дефектологии / Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 1983. — 368 с.
7. Исаев Д. Н. Психология больного ребенка / Д. Н. Исаев. — СПб.: ППМИ, 1993. — 75 с.
8. Исаев Д. Н. Психосоматическая медицина детского возраста / Д. Н. Исаев. — СПб.: Спец. лит., 1996. — 453 с.
9. Маркова Т. П. Клинико-иммунологическое обоснование применения имудона у длительно и часто болеющих детей / Маркова Т. П., Чувиров Д. Г. // Детский доктор. — 2001. — № 7. — С. 2–4.
10. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику. — М.: Изд-во МГУ, 1987. — 168 с.

References

1. Aleksandrovskaja Je. M. Adaptirovannyj modifitsirovannyj variant detskogo lichnostnogo oprosnika R. Kettella. Metodicheskie rekomendacii / Aleksandrovskaja Je. M., Gil'jasheva I. N. — М.: Folium, 1993. — 40 s. — (Serija: Nauchno-metodicheskaja serija «Psihodiagnostika detej i podrostkov»).
2. Al'bickij V. Ju. Chasto bolejušhie deti. Kliniko-social'nye aspekty: puti ozdorovlenija / V. Ju. Al'bickij. — Saratov, 1986. — 165 s.
3. Arina G. A. Chasto bolejušhie deti. Kakie oni? / Arina G. A. // Shkola zdorov'ja. — 1995. — № 3. — S. 116–124.
4. Baranov A. A. Puti ozdorovlenija chasto bolejušhhih detej / A. A. Baranov // Voprosy ohrany materinstva i detstva. — 1986. — № 8. — S. 65–67.
5. Bozhovich L. I. Psihologicheskie zakonomernosti formirovanija lichnosti v ontogeneze / L. I. Bozhovich // Voprosy psihologii. — 1976. — № 6. — S. 45–53.
6. Vygotskij L. S. Sbranie sochinenij: v 6 t. — T. 5: Osnovy defektologii / L. S. Vygotskij. — М.: Pedagogika, 1983. — 368 s.
7. Isaev D. N. Psihologija bol'nogo rebenka / D. N. Isaev. — SPb.: PPMI, 1993. — 75 s.
8. Isaev D. N. Psihosomaticheskaja medicina detskogo vozrasta / D. N. Isaev. — SPb.: Spec. lit., 1996. — 453 s.
9. Markova T. P. Kliniko-immunologicheskoe obosnovanie primenenija imudona u dlitel'no i chasto bolejušhhih detej / Markova T. P., Chuvirov D. G. // Detskij doktor. — 2001. — № 7. — S. 2–4.
10. Nikolaeva V. V. Vlijanie hronicheskoi bolezni na psihiku. — М.: Izd-vo MGU, 1987. — 168 s.

Кочарян Александр Суменович

доктор психологических наук, профессор, заведующий кафедрой психологического консультирования и психотерапии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Макаренко Амалия Алексеевна

кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии Национального аэрокосмического университета им. М. Е. Жуковского «ХАИ»

Пехарева Алена Станиславовна

практический психолог Харьковской гимназии № 116

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЧАСТО БОЛЕЮЩИХ ДЕТЕЙ

Статья посвящена изучению личностных особенностей детей, которые часто болеют. Установлено, что у больного ребенка формируется особый внутренний мир, построенный на сложных сочетаниях ощущений и восприятий, эмоций и конфликтов. Болезнь сужает пространство возможной активности ребенка, создает дефицитные условия для ее развития; может спровоцировать кризис психического развития и, вследствие этого, возникновение психических новообразований как нормального, так и патологического типа. Личность ЧБД отличается недоверчивостью, чрезмерной уязвимостью, отсутствием интуиции в межличностных отношениях. В поведении ЧБД часто наблюдаются негативизм, упрямство, эгоцентризм, такие дети остро реагируют на неудачи, плохо контролируют эмоции, плохо адаптированы, зависимы от взрослых, неэнергичны, неоптимистичны, робки, легко теряют внутреннее равновесие.

Ключевые слова: дети, личностные особенности, болезнь.

Kocharian Alexandr Surenovich

Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy University of Kharkiv

Makarenko Amaliya Alekseevna

Ph.D., Associate Professor, Department of Psychology of the National Aerospace University. ME Zhukovsky «HAI»

Pehareva Alena Stanislavovna

A practical psychologist Kharkiv gymnasium № 116

PERSONALITY FEATURES OF CHILDREN WHO ARE OFTEN ILL

Abstract

Today we can see a harsh health decline of children and adolescents. Children with frequent illnesses constitute the biggest group of children who require a systematic medical, psychological and pedagogical support. An important medical and psychological task is to determine disease-producing factors and mechanisms, which potentiate the emergence of somatic illnesses among elementary school children. Another task here is to find the resource sides of personality, reliance on which will ensure the overcoming of frequent and prolonged illnesses consequences. The illness life situation can distort the «common» way of child development. The psychical remedies against illnesses depend on an ill child's age, their key activities. 62 elementary school children (29 of them are boys and 33 are girls) took part in the research, the frequency of ARD incidents varied from 4 to 6 times a year. We have established that children who are often ill tend to be distrustful, have excessive petulance, lack of intuition in inter-

personal relations; they also tend to be negative, stubborn, self-centered. Children who are often ill react sharply to failures, evaluate themselves as less capable compared to their peers, show mood swings, are bad at controlling their emotions. They also find it hard to adapt to new environment and experience difficulties in studying. Children who are often ill tend to be shy and timid in conversations with parents and teachers while their healthy peers are free and brave in communication and approach adults easily. Children who are often ill apprehend failure, can easily be upset, often have bad mood, are anxious while healthy children are calm and seldom get upset.

Key words: children who are often ill, personality features.

Стаття надійшла до редакції 2.04.2015

УДК 159.923+616.85

Кравченко Наталья Михайловна

аспирантка кафедри теорії і методики практичної психології

Южноукраїнський національний педагогічний університет

ім. К. Д. Ушинського

e-mail: natalya.krasvchenko@mail.ru

ORCID: 0000-0002-8865-7909

НЕВРОТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена изучению компонентов невротических явлений как сложного многоаспектного процесса в контексте личностного развития. Обоснована актуальность исследования процессов невротизации с точки зрения психоаналитической психологии. Проанализированы закономерность и последствия невротических проявлений в личностном развитии. На основе анализа невротических признаков отмечены некоторые особенности психического развития личности. Формулируется вывод об особенностях процессов невротизации в личностном развитии человека. В статье отражены философский, физиологический и психоаналитический подходы к изучению явлений невротизации путем обращения к понятиям «невроз», «конфликт», «фрустрация», «тревожность».

Ключевые понятия: конфликт, невротическая личность, пограничная психопатология, психосоматические расстройства, эго-состояния.

Постановка проблемы. Актуальность исследования невротических явлений (Д. В. Винникотт, Г. В. Гладуш, Д. С. Дроздова, М. Кляйн, Л. М. Кузнецова, Х. Куттер, А. М. Омельченко, А. Фрейд, З. Фрейд и др.) определяется их теоретической и практической значимостью для общей проблематики личностного развития.

Как показано в специальной литературе (Д. В. Винникотт, О. Кернберг, Й. Лихтенберг, Х. Лейнер, М. Малер, К.-Г. Юнг и др.), обобщение данных по исследованию этой проблемы является наиболее распространённым в зарубежных психологических источниках относительно понимания невротического явления как вида клинического невротического расстройства, которое обладает признаками определенной ригидности реагирования и разрыва между возможностями человека и их реализацией [12, с. 54].

В зарубежной психологической науке исследования невротических явлений в области гештальт-психологии представлены трудами П. Гудмана, Л. Перлз, Ф. Перлза. В аналитической психологии невротические процессы описаны в трудах Д. В. Винникота, А. И. Захарова, А. С. Курпатовой, О. Фенихеля, З. Фрейда, К.-Г. Юнга. Г. Р. Гейер, Н. Петрилович изучали эти явления с точки зрения бихевиоризма.

Рассмотрение проблемы невроза и невротизации в указанных трудах свидетельствует об отсутствии ее единой трактовки даже в рамках одного психологического направления. Данное явление характеризуется чрезвы-

чайной сложностью и многогранностью. В нем наряду с невротизацией присутствуют признаки различных ему подобных явлений (невроз, неврозоподобные состояния и т. д.).

Следует отметить, что проблема изучения невротических явлений в теоретическом и практическом аспектах является предметом исследования в философии, физиологии, психологии. Так, например, в философии есть большое количество исследований, посвященных теории и практике невротизации в научном познании и обучении. Роль продуктивных способов в структуре познавательного процесса и терапевтического воздействия освещена в работах М. К. Мамардашвили, Ф. Ницше, В. П. Руднева и др. Так, в частности, М. К. Мамардашвили в невротических явлениях усматривает признак объективированности. В понятии невроза он усматривает только физиологическую доминанту без указания на социальную составляющую [6, с. 203].

В физиологии и медицине невротические явления рассматриваются как отклонение высшей нервной деятельности, возникшее функциональным путем (В. В. Рикман, Г. Селье, А. Д. Сперанский и др.). Различие основных невротических синдромов обуславливается типом нервной системы: насколько разный тип нервной системы у людей, настолько и будут разнообразны решения в случае одной и той же задачи, и, следовательно, настолько будут различны патологические симптомы [9, с. 163].

Рассмотрение соответствующих литературных источников дает возможность заметить, что феномен невротизации толкуется как смещение приложения сил от развития заложенного потенциала подлинного «Я» на развитие фиктивного потенциала идеального «Я» [11, с. 86]. Так, в частности, А. И. Захаров считает, что невроз представляет собой клинико-психологический феномен, формирующийся на протяжении жизни трех поколений — прародителей, родителей и детей. В. Н. Мясищев полагает, что невроз представляет болезнь личности, в первую очередь, болезнь развития личности [2, с. 36]. К. М. Быков указывает, что невроз — это любое функциональное нарушение вне зависимости от его причины.

Познание этой проблемы существенно усложняется недостаточной разработкой концептуальных подходов, которые давали бы возможность конструктивно исследовать механизмы и специфику невротических явлений в контексте личностного развития.

Цель статьи. Цель нашего исследования заключается в раскрытии особенностей теоретических и практических подходов к изучению невротических явлений и дальнейшая разработка вопроса об их присутствии в процессах личностного развития.

Результаты теоретического анализа. Невротическая личность — это человек, который возлагает ответственность на всех, только не на себя. Такая личность рассматривается как невротик, которая становится отстраненным наблюдателем за собой, искусно отделяющим себя от своего невроза [11, с. 216].

Знакомство с литературными источниками показывает, что учёные, которые занимались исследованиями уровней психического развития в об-

ласти психотерапии и психоаналитической диагностики, выделяют три уровня в структуре личности: а) первый (высший) — невротический уровень; б) второй (средний) — пограничная структура личности; в) третий (низший) — психотический уровень развития личности [5, с. 34].

Стоит отметить, что невроз — это всегда вопрос о нахождении личности в той степени невротизации, в которой она является невротиком [11, с. 105]. Иногда невротическое расстройство может напоминать «пограничную» психопатологию. В отечественной психиатрии «пограничная» психопатология определяется как «пограничные психические расстройства» и применяется к не резко выраженным нарушениям, которые граничат с состоянием здоровья, и отделяют его от собственно патологических психических нарушений [1, с. 213]. Психопатия трактуется как любые стойкие характерологические нарушения, препятствующие адаптации [5, с. 88].

В этой связи представляет интерес концепция психосоматического подхода. В современной чрезвычайно интенсивной жизни у человека отмечается множество психосоматических расстройств, которые можно устранить, лишь понимая телесный «язык» его психики. Душа и тело человека составляют неделимое единство. И потому психологическое неблагополучие нередко становится причиной телесных расстройств, а телесные нарушения оказывают влияние на психику [10, с. 45].

С. Кольридж отмечает, что понятие психосоматика обозначает явление, которое вытесняется в свое бессознательное, т. е. действие, вся сила которого направлена на тело.

Невроз можно обозначить как возникновение повышенной тревожности вследствие невротического конфликта (К. Хорни). Невроз как целостное понятие имеет такие признаки, как: а) повреждение целостности психики (М.-Л. Франц); б) вытесненная причина, идентификация, механизм защиты сопротивление, конфликт, регрессия, диссоциация (К.-Г. Юнг); в) склонность к страхам, вспышки гнева, эмоциональная лабильность, реактивность в ответ на раздражитель (В. А. Романовский); г) «нейроциркулярная астения» или «невроз органа» (А. Курпатов); д) составляющая часть интертипных отношений (Е. С. Филатова).

Изложенное указывает на необходимость сосредоточить внимание на понятиях «конфликт» и «тревожность», которые отражают причины в формировании невротических явлений в контексте личностного развития.

Рассматривая исследования интрапсихических конфликтов [8; 9; 10], мы выделяем признаки: а) непровольных ошибочных действий (З. Фрейд); б) морфосинтаксических и семантических изменений языковых структур (Ж. Лакан); в) «жизненных стилей» (А. Адлер); г) «основных стратегий поведения» (К. Хорни); д) поведенческих проявлений характерологических дисгармоний (К. Абрахам, Ш. Ференци, Э. Фромм).

Когнитивные характеристики конфликта выражаются в таких признаках как: а) «перцептивные защиты» и «перцептивная сенсбилизация» (Дж. Брунер); б) «когнитивный диссонанс» (Л. Фестингер); в) расстройства согласованности целей и средств (А. Ньюелл); г) индивидуальные стили когнитивной адаптации (Д. Рапапорт).

В экзистенциально-гуманистической психологии содержание личностного конфликта раскрывается понятиями: а) блокировки самоактуализации (А. Маслоу); б) отказа от свободного выбора (М. Босс); в) торможения самоутверждения (Р. Мей). В бихевиористском направлении акцентируют внимание на: а) исполнительно-двигательных действиях (Б. Ф. Скиннер, Дж. Б. Уотсон); в) когнитивно-аффективных характеристиках индивидуального конфликта (регрессия, фиксация, перемещение агрессии (Д. Доллард, М. Миллер, Э. Толмен, Р. Уолтерс) [7, с. 105].

Тревожность представляет собой переживание эмоционального дискомфорта, связанного с ожиданием неблагополучия (А. М. Прихожан). Данное понятие обладает такими признаками, как: а) социализированная эмоция (Н. В. Имедадзе); б) свойство темперамента (В. С. Мерлин); в) психическое состояние, выраженное в специфических переживаниях (Л. И. Божович, Н. Д. Леонтьев); г) сигнал предупреждающего Эго (З. Фрейд); д) свойство личности (Ч. Д. Спилбергер); реакция человека на социально-психологический стресс (Ю. Л. Ханин); е) определенное состояние индивидов в ограниченный момент времени (Г. Г. Араkelов, Н. Е. Лысенко, Е. Е. Шотт); ж) психологические механизмы внушаемости (В. А. Бакеев, А. В. Петровский).

Таким образом, повышенная тревожность — это всегда симптом психического расстройства — невроза, а также средство и механизм, с помощью которого это расстройство развивается.

Невроз тревоги представляет собой следствие возникновения хронической фрустрации, которая связана с определенной неудовлетворённостью в служебной, семейной, сексуальной ситуациях, особенно в тех случаях, где эта фрустрация обусловлена интрапсихическим конфликтом. Чаще невроз тревоги развивается у лиц с высокими уровнями тревожности, мнительности и боязливости (Н. К. Симеонова).

Понятие фрустрация рассматривается как: а) потребность в собственности и развитии человека, способствующей формированию внутреннего мира личности, ее системы ценностей и самооценки (В. Джеймс, А. Карнишев, С. Рубинштейн, Н. Хазратова); б) самоидентификация во внешнем мире (Н. Дембицкая, В. Москаленко, Р. Пайпс, Ф. Рудмин, С. Франк, Э. Фромм) [3, с. 65]; в) попытка приспособления к реальности в контексте с непреодолимым внутренним препятствием (З. Фрейд), стремлением человека к смыслу (В. Франкл); г) поведенческая реакция демонстрируется в виде агрессии (Д. Доллард, Н. Миллер); д) реакция на трудности жизни, которые вызывают неблагоприятные состояния коры больших полушарий головного мозга (И. П. Павлов); е) следствия препятствия на пути к удовлетворению каких-либо потребностей (С. Розенцвейг); ж) результат усилий, при которых ожидаемая реакция затормаживается (Т. Браун, М. Фербер).

В соответствии с изложенным, неврозы представляют собой те состояния, когда преграды, вызывающие фрустрацию, являются (кажутся) непреодолимыми именно для клиента, а не являются такими объективно [11, с. 208].

На основании рассмотрения литературы по личностному развитию можно указать на то, что развитие — это: а) сложное инволюционно-эволюционное поступательное движение, в ходе которого происходят прогрес-

сивные и регрессивные интеллектуальные, личностные, поведенческие, деятельностные изменения в самом человеке (Л. С. Выготский, Б. Г. Ананьев); б) движение от простых форм и структур к высшим, более сложным (О. П. Сергеенкова); в) процесс качественного изменения, перестройки, преобразования структуры [3, с. 56]; г) процессы, спонтанно протекающие в организме под влиянием внутренне запрограммированных и внутренне управляемых импульсов роста (Ю. Н. Карандашев); д) процесс функционального развития (С. Л. Рубинштейн); е) возникновение таких психологических образований, как статус, роли, внутренние позиции личности, ценностные ориентации (Б. Г. Ананьев).

Рассмотрение перечисленных взглядов на процесс развития личности позволяет выделить позиции, которые стали общепринятыми принципами. В числе главных принципов психического и личностного развития можно выделить принципы: а) устойчивого динамического неравновесия (Б. Г. Ананьев, Э. Бауэр, Е. Н. Князева, С. Курдюмов, Д. Узнадзе, А. А. Ухтомский); б) взаимодействия тенденций к сохранению и изменению (А. Г. Асмолов, К. Шайе, И. Шмальгаузен); в) дифференциации-интеграции (А. Богданова, Э. Гибсон, Ж. Пиаже, И. М. Сеченов и др.); г) цельности (А. Аверин, А. Г. Асмолов, В. А. Ганзен и др.) [9, с. 146].

Выявление этих концепций имеет большое значение для теории и практики, потому что открывает возможности для выяснения вопроса о том, как конкретно невротизация влияет на личностное развитие.

Понятие эго-состояния трактуется как внутренние состояния личности, внешне выражаемые в личностных ролях (Э. Берн). Рассматривая юнгианский подход в сфере психотравмирующих составляющих эго-состояний, мы обратили внимание на теории, в которых отражена идея бинарности архетипа как основа формирования вторичных эго-состояний защитного характера (М. Вудман, Л. Леонард, Г. Могенсон Э. Нойманн, Дж. Хендерсон, Дж. Хиллман, Н. Шварц-Залант). Архетип как синкретическое единство в качестве основы формирования вторичных эго-состояний защитного характера называют или «первичной Самостью» (Л. Стайн, М. Фордем), или тенью (К. П. Эстес), или синтезом тени и анимы (анимуса) (Дж. Хаул).

Выводы и перспектива дальнейшего исследования. Таким образом, проблемы невротических явлений в контексте личностного развития основаны на разрешении диалектических противоречий в различных сферах научных знаний.

Исследовано, что негативные эмоциональные состояния, накапливаясь, вызывают состояния, подобные неврозу (невротизация). Невроз как целостное понятие имеет ряд признаков: повреждение целостности психики, вытесненная причина, идентификация, механизм защиты, сопротивление, конфликт, регрессия, диссоциация, склонность к страхам, вспышки гнева, эмоциональная лабильность, реактивность на раздражитель «нейроциркулярная астения» или «невроз органа», составляющая часть интERTипных отношений.

Обнаружено, что невроз переплетается, внедряется и развивается параллельно с личностным развитием человека. Словосочетание «личностное

развитие» обладает следующими признаками: сложное инволюционно-эволюционное поступательное движение, в ходе которого происходят прогрессивные и регрессивные интеллектуальные, личностные, поведенческие, деятельностные изменения в самом человеке, движение от простых форм и структур к высшим, более сложным, процесс качественного изменения, перестройки, преобразования структуры.

Таким образом, отобраны следующие принципы психического развития невротических тенденций, приводящие к выраженному невротическому явлению: принцип устойчивого динамического неравновесия, принцип взаимодействия тенденций к сохранению и изменению, принцип цельности.

В связи с этим перспектива дальнейших исследований и разработок, по нашему мнению, заключается в детальном изучении невротического явления в контексте личностного развития.

Список использованных источников и литературы

1. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства / Ю. А. Александровский. — Киев: Медицина, 2000. — 300 с.
2. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. — Л.: Медицина, 1988. — 56 с.
3. Карabanова О. А. Возрастная психология: конспект лекций / О. А. Карabanова. — М.: Лабиринт, 2005. — 105 с.
4. Луценко М. Ю. Фрустрація потреби у власності як чинник деформування ціннісно-сміслової сфери молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Луценко Марина Юріївна. — К., 2013. — 180 с.
5. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика / Н. Мак-Вильямс. — М.: Класс, 2006. — 102 с.
6. Мамардашвили М. Философские чтения / М. Мамардашвили. — Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2002. — 408 с.
7. Миллер Дж. Планы и структура поведения / Дж. Миллер, Е. Галантер, К. Прибрам. — М.: Прогресс, 1964. — 204 с.
8. Омелашенко І. Б. Психологічний аналіз поведінки при різних типах невротичного конфлікту: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / Омелашенко Ігор Борисович. — К., 1998. — 251 с.
9. Павлов И. П. О типах высшей нервной деятельности и экспериментальных неврозах / И. П. Павлов. — М.: Медгиз, 1954. — 192 с.
10. Реан А. Психология детства / А. Реан. — Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2003. — 319 с.
11. Симеонова Н. К. Неврозы и их проявления. Медицинская астрология / Н. К. Симеонова. — М.: Медицина, 2003. — 220 с.
12. Старшенбаум Г. В. Психосоматика и психотерапия: исцеление души и тела / Г. В. Старшенбаум. — М.: Института психотерапии, 2005. — 67 с.
13. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа / А. Фрейд. — М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. — 456 с.
14. Хорни К. Невроз и рост личности / К. Хорни. — М.: Академический проект, 2008. — 376 с.

References

1. Aleksandrovskiy Yu. A. Pogranichnyie psihicheskie rasstroystva / Yu. A. Aleksandrovskiy. — Kiev: Meditsina, 2000. — 300 s.
2. Zaharov A. I. Nevrozyi u detey i podrostkov: Anamnez, etiologiya i patogenez / A. I. Zaharov. — L.: Meditsina, 1988. — 56 s.

3. Karabanova O. A. *Vozrastnaya psihologiya: konspekt lektsiy* / O. A. Karabanova. — M.: Labirint, 2005. — 105 s.
4. Lutsenko M. Yu. *Frustratsiya potrebi u vlasnosti yak chinnik deformuvannya tsinnisno-smisl'ovoyi sferi molodi: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.05* / Lutsenko Marina Yuriyivna. — K., 2013. — 180 s.
5. Mak-Vilyams N. *Psihoanaliticheskaya diagnostika* / N. Mak-Vilyams. — M.: Klass, 2006. — 102 s.
6. Mamardashvili M. *Filosofskie chteniya* / M. Mamardashvili. — Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika, 2002. — 408 s.
7. Miller Dzh. *Planyi i struktura povedeniya* / Dzh. Miller, E. Galanter, K. Pribram. — M.: Progress, 1964. — 204 s.
8. Omelaenko I. B. *Psihologichniy analiz povedinki pri riznih tipah nevrotichnogo konfliktu: dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.04* / Omelaenko Igor Borisovich. — K., 1998. — 251 s.
9. Pavlov I. P. *Otipah vyisshey nervnoy deyatel'nosti i eksperimentalnykh nevrozah* / I. P. Pavlov. — M.: Medgiz, 1954. — 192 s.
10. Rean A. *Psihologiya detstva* / A. Rean. — Sankt-Peterburg: Praym-EVRO-ZNAK, 2003. — 319 s.
11. Simeonova N. K. *Nevrozy i ih proyavleniya. Meditsinskaya astrologiya* / N. K. Simeonova. — M.: Meditsina, 2003. — 220 s.
12. Starshenbaum G. V. *Psihosomatika i psihoterapiya: ist'selenie dushi i tela* / G. V. Starshenbaum. — M.: Instituta psihoterapii, 2005. — 67 s.
13. Freyd A. *Teoriya i praktika detskogo psihoanaliza* / A. Freyd. — M.: EKSMO-Press, 1999. — 456 s.
14. Horni K. *Nevroz i rost lichnosti* / K. Horni. — M.: Akademicheskiiy proekt, 2008. — 376 s.

Кравченко Наталія Михайлівна

аспірант кафедри теорії та методики практичної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету
ім. К. Д. Ушинського

НЕВРОТИЧНІ ЯВИЩА У КОНТЕКСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ

Резюме

Дослідження присвячене вивченню наукових компонентів теорії невротичних явищ як складного багатоаспектного процесу в контексті особистісного розвитку. Обґрунтовано актуальність психологічних досліджень в галузі психоаналітичної психології. Проаналізовано доцільність і наслідки невротичних явищ відносно особистісного розвитку. У статті висвітлюються філософські, фізіологічні та психоаналітичні підходи до вивчення невротичного явища, а також поняття невроз, конфлікт, фрустрація, тривожність тощо.

Ключові поняття: конфлікт, невротична особистість, погранична психопатологія, психосоматичні розлади, его-стани тощо.

Kravchenko Nataliya Mihaylovna

graduate student of «Theories and techniques of practical psychology»
K. D. Ushinski Odessa National Pedagogical University

NEUROTIC PHENOMENON IN THE CONTEXT PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract

The article analyzes the theoretical components of neurotic phenomena. The phenomenon of neuroticism present as a functional disruption of the personality. Neuroticism is closely linked with psychosomatic symptoms. The causes of neurotic phenomena are usually unresolved conflicts, anxiety and neuroticism frustratsiya. Type of neuroticism formed through pre-formed ego state. In this regard, the goal of our research is to uncover the theoretical and practical approaches to the study of neurotic phenomena and their further development.

In this way, increased anxiety — it is always a symptom of mental disorders — neurosis. Frustration — this is the need for ownership and development rights. Ego-state — the internal state of the individual, outwardly expressed in personal roles. Neurosis powerfully intertwined, implemented and developed in parallel with the development of the human personality. The main symptoms of mental development: the principle of sustainable dynamic disequilibrium, the principle of cooperation for the conservation and trends change, the principle of integrity. Neurosis as a holistic concept has a number of features: extruded reason, identification, protection mechanism resistance, conflict, regression, dissociation, a tendency to fear, anger, emotional lability, reactivity to stimuli «irritable heart» or «neurosis organ,» a component of intertype relationship.

Key words: a conflict, a neurotic personality, the borderline psychopathology, psychosomatic disorders, ego states and so on.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2015

УДК 159.9:316.61:616

Никоненко Ірина Олександрівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

e-mail: ni0107@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3708-9593

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ЛІКАРІВ-ХІРУРГІВ ТА ІНТЕРНІВ ХІРУРГІЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ

Оскільки розвиток і формування копінг-стратегій є динамічним та складним процесом, який розгортається протягом становлення особистості та її професійної діяльності, то існують відмінності копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення. Емпірично визначено, що досвід роботи лікарів-хірургів впливає на вибір допінгу в умовах стресогенної ситуації професійної діяльності. Цим пояснюються статистично значущі відмінності у вияві копінг-стратегій у лікарів та інтернів, а саме: у лікарів переважають копінг-стратегії самоконтролю, прийняття відповідальності, уникнення та використання психоактивних речовин, а в інтернів — уникнення та позитивного перевизначення.

Ключові слова: копінг-стратегії, долаюча поведінка, стресогенні ситуації, онтогенез, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Долаюча поведінка — це форма поведінки, що відображає готовність особистості до вирішення проблемних ситуацій та спрямована на адаптацію до стресогенних обставин навколишнього середовища й збереження емоційного стану особистості [1]. Копінг-поведінка реалізується завдяки успішним копінг-стратегіям, тобто сукупності свідомих дій людини, що об'єднують когнітивні, емоційні та поведінкові реакції та які людина використовує з метою зниження й усунення емоційно негативних навантажень на її організм.

Формування копінг-стратегій відбувається в онтогенезі протягом життя особистості та є динамічним і складним процесом, який розгортається в становленні особистості. Головною функцією копінгу є конструктивна адаптація до вимог стресогенної ситуації, забезпечення гомеостазу організму, збереження фізичного та психічного здоров'я людини (Р. Лазарус, Л. Китаєв-Смик, Е. Еріксон) [4].

Професійна діяльність лікарів-хірургів супроводжується стресогенними умовами праці. Фахівцям властиво перебувати у стані психічного напруження, який виникає у професійній діяльності внаслідок емоційно несприятливих вимог професійної діяльності. Протягом останніх років проблема професійного стресу активно вивчається українськими вченими (Т. Зайчикова, Л. Карамушка, Д. Куриця, Г. Ложкін, К. Малишева, С. Максименко, О. Марковець), дослідження яких стосуються особливостей прояву професійного стресу у працівників освітніх закладів, комерційних та медичних установ [3; 5]. Проте дослідження засобів долавання стресогенних ситуацій у фахівців хірургічної діяльності на теренах України відсутні, що визначає

актуальність обраної нами теми дослідження. Ми вважаємо, що існують відмінності в актуальності вибору копінг-стратегій між лікарями-хірургами та інтернами хірургічного відділення, які, на нашу думку, обумовлені досвідом роботи спеціалістів.

Мета статті. Здійснити порівняльний аналіз копінг-стратегій серед лікарів-хірургів та інтернів хірургічного дослідження.

Результати дослідження. Дослідження з вивчення копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення проводилося на базі НМА післядипломної освіти імені П. Л. Шупика, Інституту травматології та ортопедії АМН України та Олександрівської клінічної лікарні м. Києва за такими професійними спрямуваннями: ортопедична, загальна та судинна хірургія. Загальна кількість респондентів склала сто осіб, серед яких: п'ятдесят осіб лікарів-хірургів віком від 29 до 68 років та п'ятдесят осіб інтернів хірургічного відділення віком від 24 до 27 років.

З метою вивчення особливостей копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення ми використали методику визначення копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкмана та методику COPE Ч. Карвер, М. Шайер, Ж. Вантрауба. Для визначення статистично значимих відмінностей в особливостях копінг-стратегій ми використали непараметричний критерій Уїлкоксона. Критерій Уїлкоксона (W-критерій) — непараметричний статистичний критерій, який використовується для визначення відмінностей між двома вибірками парних вимірювань.

За допомогою W-критерію ми визначили статистично значимі відмінності копінг-стратегій серед лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення згідно з методикою Р. Лазаруса, С. Фолкмана за такими шкалами: шкала самоконтролю на рівні значимості $p < 0,05$ ($p = 0,017$), шкала прийняття відповідальності на рівні значимості $p < 0,01$ ($p = 0,008$) та шкала уникнення на рівні значимості $p < 0,01$ ($p = 0,004$) (табл. 1).

Таблиця 1

Особливості вияву копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення (згідно з методикою Р. Лазаруса, С. Фолкмана)

Копінг-стратегії	Рівень значущості*	Стандартизоване значення**
Самоконтроль	$P = 0,17$ ($p < 0,05$)	$Z = -2,379$
Прийняття відповідальності	$P = 0,008$ ($p < 0,01$)	$Z = -2,637$
Уникнення	$P = 0,004$ ($p < 0,01$)	$Z = -2,845$

Примітка: P — рівень значущості ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$)*.

Z — стандартизоване значення достовірності рівня значимості**.

З метою наочного зображення значимих відмінностей копінг-стратегій серед лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення нами було використано метод описової (дескриптивної) статистики (рис. 1). Відсотковий показник стратегії самоконтролю у лікарів-хірургів (42 %) переважає над відсотковим показником інтернів хірургічного відділення (31 %). Отриманий результат свідчить, що лікарі-хірурги володіють вищим відсотковим показником самовладання, стриманістю емоцій та контролем власної поведінки.

Ми вважаємо, що отриманий показник обумовлений досвідом роботи лікарів-хірургів. Інтерни хірургічного відділення — це випускники навчального закладу, які досі не перебували в умовах потужних стресогенних ситуацій хірургічної діяльності. Прийняття ролі інтерна-хірурга це прийняття відповідальності за доречність та правильність своїх дій. Згідно з отриманими результатами копінг-стратегія прийняття відповідальності також має вищий відсоток у лікарів-хірургів (67 %), ніж в інтернів (54 %). Цей показник свідчить про знецінення інтернами власної значимості у вирішенні стресогенної ситуації та про розуміння важливості взаємозв'язку між власними діями та їх наслідками, а також про те, що лікарі-хірурги вже володіють засобами регуляції своїх емоційних станів й не бояться взяти на себе відповідальність. Незважаючи на очевидну валідність отриманих результатів, вони є значущими, тому що доводять вірність нашої гіпотези, що досвід роботи лікарів-хірургів впливає на актуальний вибір копінг-стратегій.

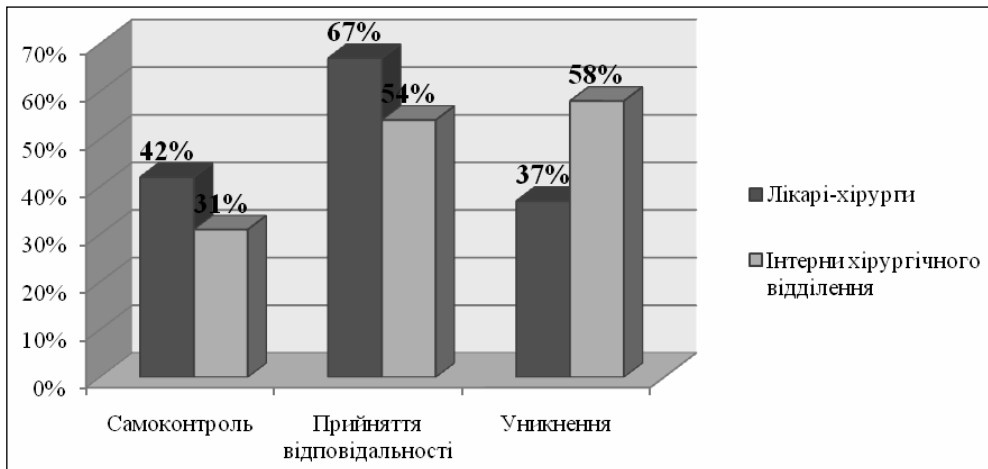

Рис. 1. Відсоткове співвідношення вияву показників копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення (згідно з методикою Р. Лазаруса, С. Фолкмана)

Ми вважаємо, що інтернам хірургічного відділення властиво перекладати власну відповідальність на більш досвідчених колег і таким чином використовувати механізм уникнення та перебувати у зоні особистого комфорту. На нашу думку, беручи відповідальність, особистість стає відкритою до проблем, які виникають під час професійної діяльності, критики оточуючих, та до вирішення цих проблем. Перебуваючи лише на перших сходинках професійного зростання, інтерни намагаються уникати конфронтації у тих питаннях, які виникають у процесі професійної діяльності. Підтвердженням зазначеного слугує копінг уникнення, який в інтернів-хірургів має вищий відсотковий показник (58 %), ніж у лікарів-хірургів (37 %). Для стратегії уникнення характерним є заперечення, ігнорування стресогенної ситуації, пасивність та роздратованість особистості.

Згідно з методикою COPE нами були визначені такі відмінності у шкалах копінг-стратегій серед лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення: шкала позитивного самовизначення на рівні значимості $p < 0,01$ ($p = 0,007$) та шкала використання психоактивних речовин на рівні значимості $p < 0,05$ ($p = 0,021$) (табл. 2).

Таблиця 2

Особливості вияву копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення (згідно з методикою COPE)

Копінг-стратегії	Рівень значущості*	Стандартизоване значення**
Позитивне перевизначення	$P = 0,007$ ($p < 0,01$)	$Z = -2,701$
Використання психоактивних речовин	$P = 0,021$ ($p < 0,05$)	$Z = -2,615$

Примітка: P — рівень значущості ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$)*.

Z — стандартизоване значення достовірності рівня значимості**.

Згідно з відсотковими показниками копінг-стратегія позитивного перевизначення у інтернів хірургічного відділення (62 %) значно перевищує відсотковий результат лікарів-хірургів (36 %) (рис. 2).

Копінг-стратегія позитивного перевизначення визначає сприйняття особистістю стресора як позитивної умови стресогенної ситуації та прийняття рішення з метою її подолання. Незважаючи на малий досвід професійної діяльності інтернів, молоді люди сповнені оптимізмом, ідеями та наснагою на додання стресогенних ситуацій, які виникають у хірургічній діяльності.

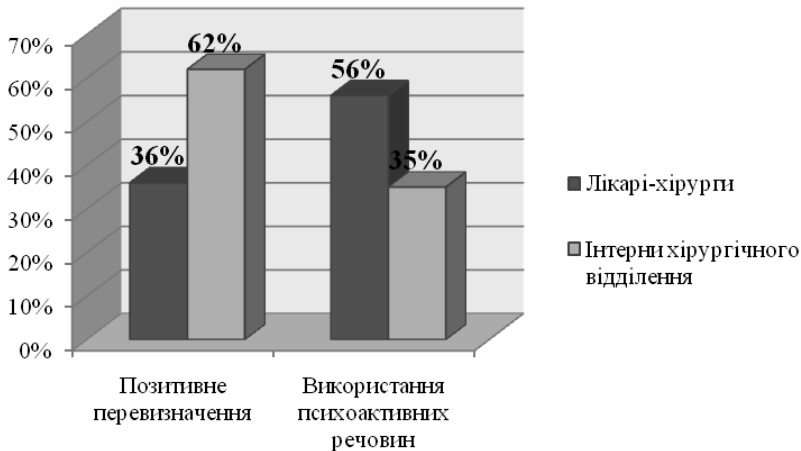

Рис. 2. Відсоткове співвідношення вияву показників копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення (згідно з методикою COPE)

На нашу думку, отриманий результат обумовлюється онтогенетичними чинниками, оскільки вік зрілості як етап онтогенезу характеризується переходом від активного використання особистістю копінг-стратегій до пасивного (Л. Гуттман, В. Бодров) [1]. Ми вважаємо, що ці зміни обумовлені

фізичним старінням організму, психологічним регресом і ми можемо лише припустити, що лікарі-хірурги пристосувалися до особливостей професійної діяльності та сприймають будь-який виклик стресогенної ситуації як даність, використовуючи при цьому пасивний копінг.

Також слід враховувати, що молодь ХХ–ХХІ століття є більш демократичною та відкритою до створення нових, іноді конфліктних, реформ, ніж люди, які виховувалися у Радянському Союзі. Вони щиро вірять, що зміни лише на краще, що головними учасниками змін є вони самі, і не розглядають консервативних видів вирішення будь-яких ситуацій. Тому, в контексті хірургії як одного з конкурентоспроможних напрямів професійної діяльності у світі, володіючи позитивними установками, інтерни прагнуть до новітніх відкриттів у медицині й змін на користь суспільству.

Одним з видів пасивної копінг-стратегії є вживання психоактивних речовин, і саме вона притаманна лікарям-хірургам. Цей копінг у відсотковому співвідношенні значно перевищує показник у лікарів-хірургів (56 %) над показником інтернів хірургічного відділення (35 %) (рис. 2.). У контексті цих даних наведемо поширену в українському суспільстві пересічну думку про те, що вживання медичними працівниками таких речовин (алкоголю) є реакцією на стрес у їх діяльності. Вважається, що таким чином лікарі пригнічують відчуття серцевості й «тверезо» ставляться до пацієнтів. З фізіологічної точки зору психоактивні речовини впливаючи на кору головного мозку та блокують її діяльність, і таким чином пригнічуються психічні функції особистості. Слід пам'ятати, що психоактивні речовини є наркотичними засобами, які викликають залежність та негативно впливають на загальний стан організму, зокрема на серце. Це пов'язано з тим, що відбуваються негативні зміни у коронарних судинах, змінюється потік крові по судинах тощо. Існують численні статистичні результати досліджень, згідно з якими саме лікарі-хірурги страждають на коронарні захворювання (дані ВООЗ за 2014 р.) та понад 60 % смертності серед спеціалістів саме від цієї недуги [2].

Висновки дослідження. 1. Професійна діяльність лікарів-хірургів супроводжується стресогенними умовами праці, які сприяють перебуванню фахівців у емоційно-напружених країнах професійної діяльності та виникненню психічно напруженого стану у лікарів-хірургів, тому важливе значення мають копінг-стратегії спеціалістів, які забезпечують їх конструктивну адаптацію до вимог стресогенної ситуації, збереження фізичного й психічного здоров'я людини.

2. За допомогою емпіричних методів дослідження та порівняльно-статистичного аналізу даних ми визначили, що існують статистично значимі відмінності у копінг-стратегіях лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення згідно з методикою Р. Лазаруса, С. Фолкмана за такими шкалами: шкала самоконтролю на рівні значимості $p < 0,05$ ($p = 0,017$), шкала прийняття відповідальності на рівні значимості $p < 0,01$ ($p = 0,008$) та шкала уникнення на рівні значимості $p < 0,01$ ($p = 0,004$); згідно з методикою COPE нами були визначені наступні відмінності у шкалах копінг-стратегій серед лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення: шкала позитивного

самовизначення на рівні значимості $p < 0,01$ ($p = 0,007$) та шкала використання психоактивних речовин на рівні значимості $p < 0,05$ ($p = 0,021$).

3. За допомогою описової статистики визначені відсоткові показники копінг-стратегій лікарів-хірургів: самоконтроль (42 %), прийняття відповідальності (67 %), уникнення (37 %), позитивне перевизначення (36 %), використання психоактивних речовин (56 %); та інтернів хірургічного відділення: самоконтроль (31 %), прийняття відповідальності (54 %), уникнення (58 %), позитивне перевизначення (62 %), використання психоактивних речовин (35 %).

4. Ми припускаємо, що отримані статично значимі відмінності й описові результати дослідження копінг-стратегій лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення обумовлені досвідом роботи спеціалістів, менталітетом сприйняття умов стресогенних ситуацій та особливостями онтогенетичного розвитку копінг-стратегій.

Перспективи подальших досліджень. Базуючись на отриманих результатах дослідження, маємо на меті емпірично вивчити взаємозв'язок копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту серед лікарів-хірургів та інтернів хірургічного відділення.

Список використаних джерел і літератури

1. Водоп'янова Н. Е. Психодіагностика стресса / Н. Е. Водоп'янова. — СПб.: Питер, 2009. — 336 с.
2. Газета МОЗ України і галузевої профспілки [Електронний ресурс] // Міністерство охорони здоров'я України, 2015. — Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/vz/doctors/cardiology>
3. Карамушка Л. М. Психологічні особливості професійного стресу у працівників медичних установ / Л. М. Карамушка, О. О. Раковчена // Главный врач. — К.: Блиц-Информ, 2009. — № 12. — С. 88–93.
4. Родіна Н. В. Класифікація осіб, що долають важкі життєві ситуації. Ієрархічна модель / Н. В. Родіна // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету. — 2010. — № 3–4. — С. 145–156.
5. Паньковець В. Л. Психологічні чинники професійного стресу менеджерів освітніх організацій: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 / В. Л. Паньковець; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2006. — 21 с.

References

1. Vodop'janova N. E. Psihodiagnostika stressa/N. E. Vodop'janova. — SPb.: Piter, 2009. — 336 s.
2. Gazeta MOZ Ukraїni i galuzevoi profspilki [Elektronnij resurs] // Ministerstvo ohoroni zdorov'ja Ukraїni, 2015. — Rezhim dostupu: <http://www.vz.kiev.ua/vz/doctors/cardiology>
3. Karamushka L. M. Psihologichni osoblivosti profesijnogo stresu u pracivnikiv medicnih ustanov / L. M. Karamushka, O. O. Rakovchena // Glavnyj vrach. — K.: Blic-Inform, 2009. — № 12. — S. 88–93.
4. Rodina N. V. Klasifikacija osib, shho dolajut' vazhki zhittevi situacii. Ierarhichna model' / N. V. Rodina // Naukovij visnik Pivdenoukraїns'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu. — 2010. — № 3–4. — S. 145–156.
5. Pan'kovec' V. L. Psihologichni chinniki profesijnogo stresu menedzheriv osvitnih organizacij: Avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk: 19.00.10 / V. L. Pan'kovec'; Institut psihologii im. G. S. Kostjuka APN Ukraїni. — K., 2006. — 21 s.

Никоненко Ирина Александровна

аспірантка Інститута соціальної та політичної психології
НАПН України

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ ВРАЧЕЙ-ХИРУРГОВ И ИНТЕРНОВ ХИРУРГИЧЕСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ

Резюме

Поскольку развитие и формирование копинг-стратегий является динамичным и сложным процессом, который разворачивается на протяжении становления личности и ее профессиональной деятельности, то существуют отличия копинг-стратегий врачей-хирургов и интернов хирургического отделения. Эмпирически определено, что опыт работы врачей-хирургов влияет на выбор копинга в условиях стрессогенной ситуации профессиональной деятельности. Этим объясняются статистически значимые различия в проявлении копинг-стратегий у врачей и интернов, а именно: у врачей преобладают копинги: самоконтроля, принятия ответственности, избегания и использования психоактивных веществ, а у интернов — избегание и положительное переопределение.

Ключевые слова: копинг-стратегии, преодолевающее поведение, стрессогенные ситуации, онтогенез, профессиональная деятельность.

Nykonenko Irina

PhD-student of Institute of social and political psychology of NAPN of Ukraine

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE COPING STRATEGIES OF SURGEONS AND INTERNS OF SURGICAL DEPARTMENT

Abstract

Aim of article. Do the comparative analysis of coping-strategies of surgeons and interns of surgical department.

As part of our research it was defined that professional activity of surgeons is characterized by defining of professional demands to psychological activity and professional development of a person and it has the important influence on the development of coping strategy of a specialist. To our mind surgeons must work with the development of personal qualities by the way of self-education and then they will become the real surgeons. So, the influence of personal facts on formation of coping strategy as constructive vectors of overcoming of stressful situation is the main condition of professionalization of surgeons.

So, the development and functioning of coping strategy in professional activity of surgeon are complicated and dynamic process of a person. As the professional activity of a surgeon is accompanied by emotional stress by conditions of work and is characterized by demanding of conditions to physic activity and professional development of specialist.

We used empirical research methods and comparative statistical analysis in our scientific work. We have determined that actual coping-strategies of surgeons is self-control (42 %), responsibility (67 %) and use of psychoactive substances (56 %); as for interns of surgical department, for young professionals actual coping-strategies is avoidance (58 %) and positive redefinition (62 %). We think that the results of the investigation are due to experience of work of surgeons, peculiarities of the perception of stressful situations of specialist and development of coping-strategies in the ontogeny of surgeons.

Prospects of further investigation. Based on the obtained results of the investigation we want empirically examine the relationship coping-strategies and psychological defense mechanisms among surgeons and interns of surgical department.

Key words. Coping-strategies, cope behavior, stressful situation, ontogeny, professional activity.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2015

УДК 159.923:316.6

Сергеева Алла Володимирівна

доктор психологічних наук,
професор кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
e-mail: alisaskar@mail.ru
ORCID: 0000-0003-3794-1026

**ТРАНСФОРМАЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА**

У статті представлено аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення особливостей становлення ідентичності в контексті різних умов життєдіяльності, що супроводжується певними труднощами як внутрішньої, так і зовнішньої генези; визначено поняття «становлення» і «трансформація» ідентичності особистості, що розглядаються як сучасні форми її розвитку; розглянуто психологічні чинники трансформаційного становлення ідентичності; узагальнено основні аспекти становлення ідентичності. Також розглядаються особливості трансформації характеристик інтегральної ідентичності особистості майбутніх психологів у процесі їх професійної підготовки.

Представлено результати лонгитюдного емпіричного дослідження й розглянута динаміка змін формально-динамічних і змістовно-особистісних характеристик інтегральної ідентичності особистості.

Ключові слова: інтегральна ідентичність особистості, рівні інтегральної ідентичності, види трансформації.

Постановка проблеми дослідження. На сьогоднішній момент зберігається ситуація, при якій існують окремі концепції, що глибоко розробляють віковий або професійний аспект розвитку ідентичності, але не ставлять задачу вивчити її розвиток як цілісний феномен, що трансформується протягом життєвого шляху особистості.

Аналіз наукової літератури з проблеми зміни ідентифікаційних структур особистості виявляє одночасне використання таких різних психологічних понять, як розвиток, становлення, трансформація, які часто застосовуються як синоніми (К. О. Альбуханова-Славська, Л. І. Божович, А. В. Брушлинський, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко, Г. Олпорт та ін.).

Отже, найбільш повно процес становлення ідентичності виявляється у випадку її трансформації (О. Г. Асмолов, К. Джерджен, Н. В. Дмитрієва, Е. Еріксон, Ж. Е. Марсція, А. Тајфел та ін.), що, як правило, відбувається при зміні громадянства і країни (еміграція), зміні професійних інтересів (перенавчання), у результаті чого відбувається становлення нової ідентичності.

Іншими словами, зміна традиційної ситуації є своєрідною моделлю, на якій можна простежити не тільки взаємозв'язок біологічної бази особис-

тісної і соціальної ідентифікації, але й виявити трансформаційні зміни поведінки особистості, обумовлені її новою ідентичністю (роллю, статусом і т. д.). Таким чином, можна констатувати, що у сучасній психології до сих пір не склалися основні традиції і теоретичні підходи до вивчення особливостей трансформаційного становлення ідентичності, тому є необхідність у пошуку і формуванні нових концептуальних засад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психологічній науці поняття «трансформація ідентичності» означає перетворення, зміну структури ідентичності під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів [7; 8]. Так, багато дослідників указують, що більшою мірою цей термін застосовується до швидкої зміни ідентифікаційних структур під впливом психологічних і соціальних факторів, зокрема: нестабільності суспільства; зміни професійної діяльності; кризи ідентичності [1].

Спираючись на теоретичні визначення феномену іншими авторами [1; 5; 6], під *трансформацією* ми будемо розуміти, один зі шляхів становлення ідентичності особистості в процесі швидкої зміни її ідентифікаційних структур, що характеризується закономірними етапами, а так само невідзначеними й мінливими умовами соціалізації.

На думку Н. В. Дмитрієвій [1], А. Tajfel [8] та ін., трансформація ідентичності особистості підрозділяється на негативну й позитивну. До позитивної трансформації ідентичності відносять зміни особистості від дифузійної ідентичності до досягнутої через подолання конструктивної кризи ідентичності. До негативної трансформації ідентичності особистості відносять зміни, що носять деструктивний характер і приводять до дезінтеграції людини. Основними видами негативної трансформації ідентичності є кризи ідентичності, дезадаптивне поведіння, у результаті чого можуть виникнути функціональні розлади [1; 8].

У рамках нашого теоретико-емпіричного дослідження необхідно також визначити поняття «*інтегральної ідентичності особистості*» (ІнІДО). Під інтегральною ідентичністю особистості нами розуміється психічне явище, що має ієрархічно складну структуру, представлену на формально-динамічному рівні, змістовно-особистісному й імперативному рівні, а також розуміється як процес, що має закономірну логіку і етапи становлення ідентичності [4].

Представлений нами вище феномен інтегральної ідентичності особистості (ІнІДО) концептуально обґрунтовано на основі теоретико-методологічних положень континуально-ієрархічного підходу до структури особистості О. П. Саннікової [3], принципів інтегральної теорії особистості й індивідуальності В. С. Мерліна, основ розвитку особистості в рамках генетико-психологічної теорії С. Д. Максименко [2].

Ґрунтуючись на положеннях континуально-ієрархічного підходу О. П. Саннікової і розглядаючи інтегральну ідентичність як властивість особистості, можна припустити, що вона по-різному може проявлятися на ієрархічних рівнях. Так, інтегральна ідентичність особистості на *формально-динамічному* рівні може бути представлена сукупністю тих властивостей, які відображають форму і динаміку протікання ідентичності

особистості. Другий, *особистісний (змістовний) рівень*, мабуть, містить у собі показники ідентичності, пов'язані з ідентичною спрямованістю і мотиваційною сферою особистості. *Третій рівень* характеризує ті особливості ідентичності особистості, які формуються під впливом суспільних, професійних, релігійних, культурних, моральних знань і т. ін. [4].

Виклад основних результатів дослідження. На основі аналізу наукових даних про види і чинники трансформації ідентичності, а також на основі даних про структурні компоненти інтегральної ідентичності особистості була сформульована **мета дослідження**: здійснити емпіричне дослідження особливостей трансформації інтегральної ідентичності майбутніх психологів у процесі післядипломної перепідготовки.

Відповідно до викладеної мети *завданнями емпіричного дослідження* стали: 1) опис і систематизація психологічних чинників, що впливають на трансформацію інтегральної ідентичності особистості в процесі перепідготовки; 2) організація емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення змін у значеннях показників інтегральної ідентичності майбутніх психологів; 3) здійснення аналізу отриманих взаємозв'язків між всіма структурними компонентами інтегральної ідентичності в процесі трансформації.

Зупинимось докладніше на розгляді психологічних чинників, що впливають на процес трансформації ідентичності. Установлено, що генезис, форми і види проявів трансформації ідентичності особистості залежать від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів [1; 6; 8]. Умовно можна виокремити внутрішні (психофізіологічні, індивідуально-психологічні, особистісні, соціально-психологічні й патогенні) та зовнішні (соціокультурні, екологічні, економічні, політико-правові) чинники. Встановлений у дослідженнях пріоритет впливу чинників соціального характеру на становлення ідентичності дозволяє особливим чином організовувати умови і моделювати ситуації (тренінгові заняття, активні засоби навчання, учбово-тренувальні заняття і т. ін.), що сприяють кількісним і якісним змінам та переструктуруванню елементів ідентичності особистості.

Мета і завдання обумовили організацію дослідження, що проводилося в три етапи. На *першому етапі* здійснювалися підготовка і планування психологічного експерименту: формувалася репрезентативна вибірка, створювався комплекс психодіагностичних методів, визначалися час і порядок проведення. У якості досліджуваних були обрані слухачі, які приходять післядипломну перепідготовку за фахом «Психологія» на базі факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. З погляду ряду дослідників, таке інтенсивне й швидке перенавчання за новою спеціальністю є одним з факторів, що впливає на трансформаційні процеси ідентичності слухачів. В експерименті брало участь 207 слухачів денної та заочної форми навчання.

У комплекс методів і психодіагностичних методик увійшли:

а) спостереження за слухачами в різних ситуаціях спілкування, що дозволило зібрати дані про психологічні прояви ідентичності;

б) методики, спрямовані на вивчення формально-динамічних і якісних характеристик інтегральної ідентичності особистості: оригінальний тест «Шкала формально-динамічних показників інтегральної ідентичності особистості» А. В. Сергеевої [4]; «Інтерв'ю для визначення моделі ідентичності» Дж. Марсія й С. Арчер [6]; «Хто Я?» М. Куна й Т. Макпартленда;

в) методики, які вимірюють змістовно-особистісний рівень інтегральної ідентичності особистості й змістовно-імперативний рівень — тест-опитувальник «16-факторний особистісний опитувальник» Р. Кеттела; «Особистісна готовність до змін» в адаптації Н. Бажанової.

На *другому етапі* емпіричного дослідження проводилася діагностика формально-динамічних, якісних і змістовно-особистісних показників ІнДО слухачів факультету післядипломної перепідготовки на початку перенавчання й наприкінці післядипломної перепідготовки. Досліджувалися такі показники формально-динамічного рівня, як стійкість ідентичності (Сі), потреба в ідентичності (Пі), легкість, гнучкість і широта в знаходженні своєї ідентичності (Гі, Лі, Ші), безперервність у пошуку ідентичності (Ні) та активність у побудові ідентичності (АкІ). Так само вивчалися емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти інтегральної ідентичності й ряд властивостей змістовно-особистісного рівня (самоцінність, готовність до змін, самототожність, самоствавлення).

Третій етап являв собою аналіз та інтерпретацію отриманих даних психологічного експерименту по трансформаційних процесах ідентичності. У роботі був використаний метод кількісного аналізу, а саме кореляційний аналіз, спрямований на виявлення зв'язків і особливостей групування показників психологічних властивостей; і якісний аналіз, що дає можливість групувати досліджуваних за необхідними критеріями й вивчати їхні індивідуально-психологічні характеристики. Всі розрахунки здійснювалися в програмі методом статистичної обробки даних SPSS, версія 13.0. Результати емпіричного дослідження представлені в табл. 1–2.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу показників формально-динамічного рівня ІнДО на початку та в кінці професійної перепідготовки

Показ.	Ті-2	Пі-2	Лі-2	Гі-2	Ші-2	Ні-2	ЗПі-2	ППі-2
Сі-1			368	373			306	303
Пі-1		464*	318				421*	409*
Гі-1	366		344	312			327	333
Ші-1	433*	308	470*		382	321	533*	523*
Ні-1					337		381	365
АкІ-1				373	421*		398	391
ППі-1	416*		432*		415		494*	482*

Примітка. Тут і далі: 1) Нулі й коми опущені; 2) Знак * — указує на рівень значимості $p < 0,01$, без позначення — $p < 0,05$; 3) У таблиці зазначені тільки значимі коефіцієнти; 4) Показники формально-динамічного рівня: Сі-1, Пі-1, Лі-1 та ін. — показники першого виміру ідентичності на початку перенавчання; 5) Показники: Сі-2, Пі-2, Лі-2 та ін. — показники другого виміру наприкінці перенавчання.

У даній статті ми розглянемо трансформаційні зміни характеристик формально-динамічного і змістовно-особистісного рівня інтегральної ідентичності, тому що тут були відзначені найбільш значимі й цікаві закономірності її трансформації.

Представлені результати дослідження дозволили виявити значимі позитивні кореляційні зв'язки ($p < 0,01$) між такими показниками, як гнучкість і широта в пошуку своєї ідентичності (Лі, Ші), загальним і інтегральним показником ідентичності особистості (ЗПі, ППі). Так само були отримані значимі позитивні кореляції на 5 % рівні між показниками Ті (відчуття тотожності ідентичності), Пі (потреба в пошуку ідентичності), Гі (гнучкість у зміні ідентичності), НІ (безперервність пошуку ідентичності).

Дані результати дозволяють припустити, що в процесі перенавчання в майбутніх психологів відбулася серйозна трансформація за деякими аспектами їхньої ідентичності. Найбільш значущі зміни були відзначені по показнику Ші (широта ідентичності — 533**). Це означає, що у цих слухачів відбулося розширення життєвих устремлень і сфер їхнього самовираження, що дозволяють їм знайти свою тотожність і цілісність. Трансформація по показнику Лі (легкість знаходження своєї ідентичності — 470**) дозволила майбутнім психологам перебороти ряд труднощів з питань вивчення себе і своєї тотожності, що надалі дозволить їм самостійно оцінити альтернативи свого професійного подальшого вибору.

Отримані в ході кореляційного аналізу дані на 5 % рівні між показниками Ні (безперервність пошуку себе — 381*) і Акі (активність у побудові своєї ідентичності — 398*) підтверджують ряд досліджень про те, що саме ці характеристики визначають зміни ідентичності у бік позитивної трансформації або негативної трансформації. Нагадаємо, що саме ці характеристики більшістю випробуваних були віднесені до індивідуально-психологічних факторів трансформації. Наявність отриманих результатів узгоджується з даними цілого ряду інших робіт, у яких підтверджується висловлена думка [1; 6; 9].

Розглянувши психологічний зміст показника Акі (активність у побудові своєї ідентичності), ми можемо сказати, що досліджувані слухачі-психологи дуже активно займаються саморозвитком, постійно перебувають у пошуку свого реального і перспективного образу «Я».

Результати кореляційного аналізу між показниками змістовно-особистісного рівня ІнІДО на початку та в кінці професійної перепідготовки представлені у табл. 2.

Результати, представлені в табл. 2, демонструють ряд значимих кореляційних зв'язків на 1 % і 5 % рівні. Можна відзначити найбільш високі кореляційні зв'язки (741*) між показниками Оі-1 (особистісна ідентичність до навчання) та Оі-2 (особистісна ідентичність після перепідготовки, а також між показниками РефІ-1 і РефІ-2 (517**). Отримані дані дозволяють констатувати значущі трансформаційні зміни стосовно особливостей особистісної й рефлексивної ідентичності. Отримані зміни і трансформація особистісної ідентичності у слухачів-психологів свідчать про розвиток рефлексивного уявлення про себе як фахівця. Цей процес припускає наявність у майбутнього психолога сформованої рефлексивної та особистісної

ідентичності, у якій актуалізовані потреба в побудові зрілої «Я-концепції», ініціативності, здатності переборювати труднощі.

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу показників змістовно-особистісного рівня інтегральної ідентичності особистості на початку та в кінці професійної перепідготовки

Показники	РефІ-2	СІ-2	ОІ-2	РІ-2	ФІ-2	РефІ-2
СБІ-1	670*	342			-136	-169
СІ-1	-670*	450*	-741	413*		-517*
ОІ-1		-342	741*	-617*	-417*	517*
ФІ-1				-462*		

Примітка: 1) Нулі й коми опущені; 2) Знак * — указує на рівень значимості $p < 0,01$, без позначення — $p < 0,05$; «-» — наявність зворотного кореляційного зв'язку; 3) СІ — соціальне «Я»; ОІ — особистісне «Я»; СБІ — сімейно-батьківська ідентичність; ФІ — фізичне «Я»; РефІ — рефлексивне «Я»; РІ — рольова ідентичність.

Отримані результати теоретико-емпіричного дослідження дозволяють констатувати, що проблема вивчення особливостей трансформації інтегральної ідентичності особистості, вивчення її змін в структурних компонентах є актуальним завданням внаслідок існуючої кризової й неоднозначної ситуації в підготовці сучасних фахівців-психологів.

Висновки й перспективи дослідження. Теоретико-емпіричний аналіз проведеного дослідження дозволив зробити ряд висновків:

1. Визначено, що інтегральна ідентичність як ієрархічно складна властивість особистості (ІнІД) трансформується в процесі інтенсивної професійної перепідготовки майбутнього психолога. Цей процес припускає трансформацію (кількісну та якісну) показників формально-динамічного, змістовно-особистісного рівня інтегральної ідентичності особистості майбутнього психолога.

2. Виявлено, що в цілому у майбутніх психологів у процесі професійної перепідготовки у вузі активно змінюються (трансформуються) значення за показниками: Гі (гнучкість у зміні ідентичності), Ші (широта в пошуку своєї ідентичності), отримані зміни по загальному і інтегральному показнику ідентичності особистості (ЗПі-ФД, ППі-ФД). Так само були отримані значимі позитивні кореляції на 5 % рівні між показниками Ті (відчуття тотожності ідентичності), Пі (потреба в пошуку ідентичності), НІ (безперервність пошуку ідентичності).

3. Виявлені закономірності трансформації у результаті кореляційного аналізу між показниками всіх рівнів інтегральної ідентичності особистості дозволяють констатувати надійність застосованої системи діагностики. Даний результат з погляду вивчення цілеспрямованої професійної підготовки цілком вірогідно характеризує майбутніх психологів як суб'єктів, орієнтованих на подальший процес самоактуалізації та саморозвитку.

4. Експліковано та систематизовано основні чинники становлення і трансформації ідентичності майбутніх психологів: індивідуально-психологічні фактори; соціально-психологічні фактори (міжособистісні); психофізіологічні фактори; соціокультурні фактори.

Список використаних джерел і літератури

1. Дмитриева Н. В. Идентичность в норме и патологии / Н. В. Дмитриева, Ц. П. Короленко, Е. Н. Загоруйко. — Новосибирск: НГПУ, 2000. — 277 с.
2. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: монографія / Сергей Дмитриевич Максименко. — К.: КММ, 2006. — 240 с.
3. Санникова О. П. Феноменология личности / Ольга Павловна Санникова. — Одесса: СМІЛ, 2003. — 256 с.
4. Сергеева А. В. Психология интегральной идентичности личности: [монография] / Алла Владимировна Сергеева. — Одеса: Лерадрук, 2013. — 317 с.
5. Эриксон Э. Идентичность: Личность и кризис / Эрик Эриксон. — М., 1996. — 342 с.
6. Шнейдер Л. Б. Реконструкция профессиональной идентичности: структурный и динамический аспекты / Л. Б. Шнейдер // Развитие личности. — М., 2000. — № 2. — С. 44–68.
7. Marscia J. E. Ego identity status: Relationship change in Self-esteem, «general maladjustment» and authoritarianism // Journal of Personality. — 1967. — 35. — P. 18–33.
8. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. — Cambridge ; Paris, 1982. — 119 p.

References

1. Dmitrieva N. V., Korolenko C. P., Zagoruiko E. N. (2000). Identichnost' v norme i patologii [Identity in health and disease]. Novosibirsk, NSPU [in Russian].
2. Maksimenko S. D. (2006). Geneza zdijsnennja osobistosti: Naukova monografija [genesis zdijsnennja osobistosti: Naukova monografiya]. K.: MMC [in Russian].
3. Sannikov O. P. (2003). Fenomenologija lichnosti [Phenomenology of personality]. Odessa: SML [in Russian].
4. Sergeeva A. V. (2013). Psihologija integral'noj identichnosti lichnosti: [Psychology integrated personal identity: monografiya]. Odessa: Leradruk [in Russian].
5. Erikson E. (1996). Identichnost': Lichnost' i krizis [Identity: personal and crisis]. Moscow [in Russian].
6. Schneider L. B. (2000). Rekonstrukcija professional'noj identichnosti: strukturnyj i dinamičeskij aspekty [Reconstruction of professional identity: the structural and dynamic aspects]. Razvitie lichnosti — Personality development, 2, p. 44–68 [in Russian].
7. Marscia J. E. (1967). Ego identity status: Relationship change in Self-esteem, «general maladjustment» and authoritarianism // Journal of Personality, 1967. — 35. — P. 18–33.
8. Tajfel H. (1982). Social identity and intergroup relations. Cambridge ; Paris. 1982. — 119 p.

Сергеева Алла Владимировна

доктор психологических наук, профессор
кафедры общей и дифференциальной психологии
Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К. Д. Ушинского

ТРАНСФОРМАЦИОННОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ИНТЕГРАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА

Резюме

Статья посвящена теоретико-эмпирическому изучению особенностей становления и трансформации характеристик интегральной идентичности личности. В работе представлен теоретический анализ проблемы идентичности личности как целостного и самостоятельного феномена психики, который рассматривается как

психологическое явление, имеющее сложную иерархическую структуру, и как процесс, имеющий определенную логику развития и становления.

С позиций интегрального и континуально-иерархического подходов Санниковой О. П., разработаны принципы и модель «интегральной идентичности личности», эксплицирован и описан компонентный состав показателей интегральной идентичности. Формально-динамический уровень представлен совокупностью тех свойств, которые отображают форму и динамику протекания идентичности личности. Содержательно-личностный уровень интегральной идентичности связан с направленностью и мотивационной сферой личности. Социально-императивный уровень характеризуется теми особенностями идентичности, которые формируются под влиянием общественных, моральных, культурных знаний и нормативных требований к идентичности.

Основная цель исследования связана с аналитическим и экспериментальным поиском психологических факторов трансформации интегральной идентичности у будущих психологов в процессе их профессионального переобучения. Выявлено, что у будущих психологов в процессе профессионального переобучения активно трансформируются характеристики формально-динамического уровня идентичности (гибкость и широта в процессе поиска своей идентичности, изменяется потребность в нахождении реальной идентичности и аутентичности).

Ключевые слова: интегральная идентичность личности, иерархические уровни интегральной идентичности, виды трансформации.

Sergeeva Alla (Vladimirovna)

Doctor of Psychological Sciences,

Professor of General and Differential Psychology Department

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

TRANSFORMATION OF INTEGRAL IDENTITY OF PERSONALITY OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST

Abstract

The article is devoted to theoretical and empirical study of the characteristics of the formation and transformation of the integral characteristics of personal identity. The paper presents a theoretical analysis of the problem of personal identity as an integral and independent phenomenon of the psyche, which is regarded as a psychological phenomenon with a complex hierarchical structure and the process that has a certain logic of development and formation.

From the standpoint of integral and continuous-hierarchical approach Sannikova O. P., developed principles and model «integral identity of the person», explicated and described component composition indicators integrated identity. Formally, the dynamic level is represented by a set of those properties, which reflect the shape and dynamics of leakage of personal identity. Content-level integrated personal identity is linked to the direction and motivational sphere of personality. Socio-mandatory level is characterized by the features of identity are shaped by the social, moral, and cultural knowledge of regulatory requirements for identity.

The main objective of the study is related to the search for analytical and experimental psychological factors integral transformation of identity at the future psychologists in the course of their professional retraining.

It was revealed that at the future psychologists in the course of professional retraining actively transformed the dynamic characteristics of the formal level of iden-

tity (flexibility and latitude in finding their identity, changes need to find the real identity and authenticity).

Key words: integrated personal identity, the identity of integrated hierarchical levels, types of transformation.

Стаття надійшла до редакції 5.10.2015

УДК 159.923.2

Скориніна-Погребна Ольга Володимирівна

доктор соціологічних наук,
професор кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національного університету цивільного захисту України
e-mail: ovskor@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5091-2759

**ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ В УЯВЛЕННЯХ АБІТУРІЄНТІВ ТА ЇХ БАТЬКІВ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Стаття презентує проблеми становлення та розвитку життєвих цінностей абітурієнтів. Аналізуються ціннісні пріоритети з метою удосконалення системи вищої освіти та цілеспрямованого формування одних необхідних цінностей та корекції інших. Досліджено думку абітурієнтів та їх батьків щодо важливості низки життєвих цінностей. Сформовано та проаналізовано рейтинги цих цінностей за кожною групою.

Ключові слова: цінності, життєві цінності, ціннісні орієнтації, абітурієнти, батьки, особистість, сучасне суспільство.

Постановка проблеми. На кожному етапі розвитку суспільства формується специфічна система цінностей його представників. Набір цінностей, які засвоює особистість у процесі своєї життєдіяльності, транслює, перш за все, родина, але важливу роль відіграє в цьому процесі і суспільство, в якому відображаються особливості соціально-економічного стану.

Дослідження системи цінностей особистості представляється особливо актуальним в ситуації сучасних соціальних змін, коли відзначається розпливчастість ціннісної структури суспільства, коли цінності виявляються неактуальними, іноді суперечливими. Цінності особистості відображають ставлення людини до соціальної дійсності і в цій якості визначають мотивацію її поведінки, справляють істотний вплив на всі сторони її діяльності, характеризують внутрішню готовність до виконання певної діяльності по задоволенню потреб та інтересів, вказують на спрямованість її поведінки.

У сучасних навчальних закладах навчаються студенти, які мають різні цінності і життєві пріоритети, форми поведінки та переконання. В цих умовах зростає необхідність виявлення найбільш актуальних життєвих цінностей і відповідних шляхів і засобів їх формування в студентів.

Але ціннісні пріоритети та уподобання завжди відповідають ціннісній системі оточуючого їх соціуму. Оскільки до вступу до внз основною референтною групою є родина, то саме вона створює наявну ціннісну систему. Тому актуальним є вивчення думок щодо домінуючих цінностей не тільки абітурієнтів, але і їх батьків. Важливо на початковому етапі навчання виявити відмінності у поглядах дітей та їх батьків, щоб проаналізувати в динаміці перетворення в ціннісній системі студентів, а потім і випус-

кників. Зміна домінуючого оточення, вступ у самостійне життя неминуче призводять до переосмислення життя і до переструктурування світогляду в цілому. Крім того, переоцінка суспільних цінностей неминуче призводить до переосмислення та зміни в структурі ціннісних орієнтацій молодих людей. Інтерес до життєвих цінностей студентської молоді має підстави, оскільки це специфічна соціальна група, що здійснює свій професійний вибір. Ціннісні орієнтації студентської групи нестійкі, вони залежать від багатьох зовнішніх факторів.

У науковому світі увага вчених до цінностей студентства зростає у зв'язку з кризовим періодом у розвитку суспільства. Цьому присвятили свої роботи В. М. Іллінський, А. О. Овсянніков, Ф. Р. Філіппов, С. Ф. Анісімов та інші.

Життя в сучасному українському суспільстві надзвичайно складне і динамічне, тому важливо зафіксувати і зрозуміти цінності, якими керується молодь. Вони визначають повсякденну свідомість і повсякденні уявлення про сьогоднішнє і майбутнє вступаючих в життя поколінь. Дуже важливий для дослідження ціннісного світу сучасної молоді і аналіз життєвих планів і установок, якими керувалися попередні покоління.

Мета статті. У зв'язку з цим метою статті є аналіз і оцінка значимості різних життєвих цінностей в уявленнях абітурієнтів та їх батьків. Для досягнення мети у статті пропонується вирішення наступних завдань: 1) виявити думку абітурієнтів про пріоритети різних життєвих цінностей; 2) виявити думки батьків про пріоритети різних життєвих цінностей.

Результати дослідження. Результати дослідження є не менш актуальними і для вчн. Важливо визначити, які життєві цінності притаманні майбутнім студентам, з метою грамотної побудови гуманітарних дисциплін, зорієнтувавши їх на розвиток світогляду і більш значущих цінностей. Вивчення динаміки життєвих цінностей у процесі навчання важливо для формування механізмів і ефективних засобів впливу на їх ціннісну структуру, на їх зміст в процесі взаємодії у вчн.

Інформація про життєві цінності батьків необхідна в зв'язку з тим, що вони їх заклали як пріоритетні ціннісні стратегії своїм дітям у процесі соціалізації. І це є стартовою позицією абітурієнтів для побудови їх самоświadомості.

Для цього були опитані абітурієнти харківських вчн та їх батьки (опитано 876 батьків і 649 абітурієнтів). Отримана інформація була оброблена в пакеті SPSS 13.0, рейтинги оцінок трьох названих груп (матері, батьки та абітурієнти) демонструють найбільш затребувані життєві цінності в оцінках батьків і самих абітурієнтів (таблиця).

По кожній з трьох груп респондентів (матері, батьки та абітурієнти) було проранжовано цінності за ступенем їх значущості і, таким чином, утворено 14 позицій від найбільш до найменш значущих.

При аналізі значущості життєвих цінностей в оцінках абітурієнтів та їх батьків можна відзначити наступне.

Найбільш важливою життєвою цінністю, на думку батьків, є орієнтація на здоровий спосіб життя (близько 59 % матерів і батьків оцінили цю цінність

Таблиця 1

**Значущість життєвих цінностей в оцінках абітурієнтів та їх батьків,
адаптованість до навколишнього середовища**

№	Мати		Батько		Абітурієнт	
	Значення	Життєві цінності	Значення	Життєві цінності	Значення	Життєві цінності
1	58,55	здоровий спосіб життя	59,03	здоровий спосіб життя	41,96	досягнення життєвого успіху
2	57,61	досягнення життєвого успіху	55,65	досягнення життєвого успіху	38,35	здоровий спосіб життя
3	50,55	робота в межах закону	51,77	створення міцної сім'ї	34,55	створення міцної сім'ї
4	48,90	створення міцної сім'ї	49,78	робота в межах закону	30,10	представлення здібностей працедавцю
5	44,93	вирішення питань без конфліктів	44,10	вирішення питань без конфліктів	29,64	вирішення питань без конфліктів
6	42,91	самовдосконалення	43,91	самовдосконалення	29,27	самовдосконалення
7	40,88	адаптованість до навколишнього середовища	41,74	самореалізація в професійній сфері	29,01	робота в межах закону
8	40,29	самореалізація в професійній сфері	40,53	адаптованість до навколишнього середовища	28,80	самореалізація в професійній сфері
9	38,27	представлення здібностей працедавцю	38,96	співпраця з колегами	27,90	лідерство
10	36,56	співпраця з колегами	37,55	представлення здібностей працедавцю	23,94	адаптованість до навколишнього середовища
11	35,19	пріоритетність поставлених цілей	37,44	пріоритетність поставлених цілей	23,84	співпраця з колегами
12	34,18	самостійність у поглибленні знань	35,53	самостійність у поглибленні знань	19,80	пріоритетність поставлених цілей
13	31,64	лідерство	34,78	лідерство	19,31	самостійність у поглибленні знань
14	30,63	розподіл власних зусиль	29,39	розподіл власних зусиль	19,22	розподіл власних зусиль

на 12 балів). Для самих абітурієнтів дана цінність є досить важливою і займає другу позицію (38,35 % оцінили її на 12 балів). Це пов'язано з тим, що, по-перше, молоді люди менше замислюються про здоров'я, по-друге, батьки заклопотані нездоровою ситуацією в Україні. Насамперед це стосується молоді та її проблем: наркотиків, куріння, алкоголю, СНІДу, здорового харчування. Будь-яка просвітницька діяльність щодо формування здорового способу життя є суспільно важливою і повинна проводитися на базі вищої школи.

Цінність «досягнення життєвого успіху» в оцінках абітурієнтів посіла перше місце (41,96 % оцінили її на 12 балів). Спрямованість студентів на досягнення успіху підтверджують і дослідження випускників внз. Батьки позиціонували цю цінність на друге місце (57,61 % матерів і 55,65 % батьків оцінили її на 12 балів). Наведені дані свідчать про те, що ця цінність є дуже важливою як для батьків, так і для абітурієнтів.

Цінність «робота в межах закону» в оцінках матерів займає третє місце (50,55 % оцінили її на 12 балів), в оцінках батьків цінність перемістилася на четверте місце (49,78 % оцінили її на 12 балів), а в оцінках абітурієнтів на сьоме (29,01 % оцінили цю цінність на 12 балів). З одного боку, це тривожний сигнал про те, що молоде покоління здатне допустити думку про ігнорування законів держави, в якій вона проживає. З іншого боку, це може свідчити про більш реалістичний і прагматичний настрій абітурієнтів порівняно з батьками, тверезу оцінку ситуації, коли законне ведення бізнесу та бухгалтерії складне (в збиток ніхто працювати не прагне).

51,77 % батьків, 48,90 % матерів і 34,55 % абітурієнтів оцінили життєву цінність «створення міцної родини» на 12 балів, що відповідає третьому в оцінках батьків та абітурієнтів і четвертому в оцінках матерів місцям.

На п'яте і шосте місця одностайно було поставлено цінність «вирішення питань без конфліктів» та «самовдосконалення, підвищення свого освітнього та культурного рівня» відповідно, що свідчить про стабільно високу значущість даних цінностей і стратегічно мудрих планів розвивати дипломатичні здібності, необхідні для успішних у своїй сфері фахівців.

«Адаптованість до мінливої навколишньої ситуації» найбільш важлива для матерів (сьома позиція), трохи менш значима для батьків (восьма позиція) і мало важлива для абітурієнтів (десята позиція). Це може бути пояснено тим, що сучасна молодь швидше адаптується до змін в оточенні, у них немає досвіду життя в державі, в якій багато було визначено (наприклад, по закінченню внз випускники отримували розподіл на місце роботи), виховані в сучасних динамічних, змінних обставинах.

Восьму позицію в оцінках матерів та абітурієнтів і сьому в оцінках батьків займає цінність «самореалізація у професійній сфері». Більш виражена дана цінність у батьків, що, ймовірно, пов'язано з традиційно більшою зацікавленістю чоловіків, ніж жінок, кар'єрою і професійною діяльністю.

Дев'яту позицію в оцінках матерів, десяту в оцінках батьків і четверту в оцінках абітурієнтів посіла цінність «позиціонування здібностей працевлаштування». Більш висока оцінка даної цінності абітурієнтами порівняно з

батьками може бути пояснена більшою значущістю і більшою популярністю серед абітурієнтів у знаходженні роботи. Для батьків ця цінність не є настільки значущою в силу меншої її актуальності для них.

До менш значущих життєвих цінностей можна віднести наступні. «Співпраця з колегами» — десята позиція в оцінках матерів, дев'ята позиція в оцінках батьків і одинадцята позиція в оцінках абітурієнтів. Однаково невисока оцінка даної цінності говорить про недооцінку комунікативних навичок і відсутність у свідомості респондентів взаємозв'язку успіху та вміння спілкуватися. З іншого боку, можливо, респонденти в повній мірі володіють такими навичками і тому для них це неактуальне питання.

Цінності «пріоритетність поставлених цілей» і «самостійність у прийнятті рішень» займають одинадцятую і дванадцятую позиції відповідно в оцінках батьків, і дванадцятую і тринадцятую позиції в оцінках абітурієнтів, що показує стабільно середню значимість даних життєвих цінностей.

«Лідерство» в оцінках батьків займає тринадцятую позицію, в той час як в оцінках абітурієнтів дев'яту, такий дисонанс свідчить про більш виражене прагнення до лідерства у молоді, що пов'язане з амбіціями, конотаціями успіху і лідерства. У батьків, швидше за все, поняття життєвого успіху і лідерства безпосередньо не пов'язані.

Найнижчу позицію, як показує аналіз, посіла цінність «розподіл власних зусиль на самостійне виконання конкретних завдань».

Таким чином, найбільш важливими життєвими цінностями як для батьків, так і для абітурієнтів стали «досягнення життєвого успіху» та «здоровий спосіб життя» (перша і друга позиції за ступенем значущості в оцінках респондентів).

Для батьків важливі цінності «робота в межах закону», «створення міцної родини», «вирішення питань без конфліктів» та «самовдосконалення, підвищення свого освітнього та культурного рівнів» (третья, четверта, п'ята і шоста позиції за ступенем значущості в оцінках респондентів).

«Адаптація до навколишньої ситуації» як цінність найбільш важлива для матерів (сьома позиція), трохи менш значима для батьків (восьма позиція) і мало важлива для абітурієнтів (десята позиція). Восьму позицію в оцінках матерів та абітурієнтів і сьому в оцінках батьків посідає цінність «орієнтація на самореалізацію у професійній сфері».

Дев'яту позицію в оцінках матерів, десятую в оцінках батьків і четверту в оцінках абітурієнтів посіла цінність «позиціонування здібностей працевдавцю».

До менш значущих життєвих цінностей можна віднести наступні. «Співпраця з колегами», «пріоритетність поставлених цілей», «самостійність в прийнятті рішень», «лідерство».

Отже, найменш популярною залишається цінність «розподіл власних зусиль на виконання конкретних завдань».

Крім того, у варіантах «інше» було відзначено формування таких важливих для батьків життєвих цінностей, як «створення і розвиток свого бізнесу», «моральні якості».

У статті життєві цінності розглядаються як фактор грамотної побудови гуманітарних дисциплін, які орієнтуються на розвиток світогляду і більш значущих цінностей студентської молоді.

Висновки. На закінчення слід зазначити, що напрями розвитку цивілізованого суспільства, в якому представлена вища освіта як основа формування світогляду і професіоналізму студентської молоді, здатної вирішувати проблеми суспільства, можуть бути сформовані лише на основі комплексного вивчення думки батьків, їхніх дітей і добровільного прийняття тих цінностей, які закладені в життєві позиції особистості.

Перспективи подальшого дослідження. Вищесказане обґрунтовує подальші перспективи дослідження, спрямовані на порівняльний аналіз рейтингу життєвих цінностей абітурієнтів та їх батьків, а також випускників університетів. Дослідження цих етапів дозволить відбирати перспективних студентів та цілеспрямовано працювати над формуванням цінностей і якостей, необхідних для формування адаптивних особистостей на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. Баева Л. В. Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей: монография / Л. В. Баева. — Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2008. — 218 с.
2. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории: монография / Л. В. Баева. — Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2004. — 277 с.
3. Бакіров В. С. Историчні форми ціннісної свідомості // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2001. — Вип. 12, № 511. — С. 9–15.
4. Логинова Л. Г. Ценности современных студентов / Л. Г. Логинова // Воспитание и развитие личности студента в условиях современного вуза: Всероссийская научно-практическая конференция. — М., 2000. — С. 110–115.
5. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. — Кишинев, 1997. — 352 с.

References

1. Baeva L. V. *Informatsionnaya epokha: metamorfozy klassicheskikh tsennostey*. Astrakhan: Astrakhanskiy universitet, 2008. 218 p.
2. Baeva L. V. *Cennosti izmenyayushchegosya mira: e'kzistencial'naya aksiologiya istorii*. Astrakhan: Astrahanskii universitet, 2004. 277 p.
3. Bakirov V. S. *Visnik Kharkivs'kogo natsional'nogo universitetu V. N. Karazin*, no 511 (2001): 9–15.
4. Loginova L. G. *Vospitanie i razvitie lichnosti studenta v usloviyakh sovremennogo vuza. Vserossiiskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya*. Moscow, 2000. P. 110–115.
5. Podshivalkina V. I. *Sotsial'nye tekhnologii: problemy metodologii i praktiki*. Kishinev, 1997. 352 p.

Скорынина-Погребная Ольга Владимировна

доктор социологических наук,
профессор кафедры психологии деятельности в особых условиях
Национального университета гражданской защиты Украины

**ЖИЗНЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ АБИТУРИЕНТОВ
И ИХ РОДИТЕЛЕЙ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

Резюме

Статья характеризует проблемы становления и развития жизненных ценностей абитуриентов. Анализируются ценностные приоритеты с целью усовершенствования системы высшего образования и целенаправленного формирования одних необходимых ценностей и коррекции других. Исследованы мнения абитуриентов и их родителей о важности ряда жизненных ценностей. Сформированы и проанализированы рейтинги этих ценностей по каждой группе.

Ключевые слова: ценности, жизненные ценности, ценностные ориентации, абитуриенты, родители, личность, современное общество.

Skorynina-Pogrebnaia Olga

doctor of sociological Sciences, Professor of the Department of psychology
of activity in special conditions of National University of civil protection of Ukraine

**THE LIFE VALUES IN THE MINDS OF THE MATRICULANTS
AND THEIR PARENTS IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY**

Abstract

The specific society system of the personality's values is being formed at every stage of the society's development. The research of the personality's values is particularly actual in a situation of serious social changes. The individual values reflect the person's attitude to a social reality.

The life in the modern Ukrainian society is extremely complex and dynamic, that is why it is important to capture and understand the values which the young people follow. The main purpose of the article is the analysis and assessment of the significance of different life values in the minds of the prospective students and their parents.

To achieve the goal the following objectives are proposed:

- 1) to identify the opinion of students about the priorities of different life values;
- 2) to identify the parents' opinion about the priorities of different life values.

The students of Kharkiv universities and their parents were questioned. For each of the three groups of respondents (mothers, fathers and students) the values were ranked according to the degree of their importance.

The results of the research are topical for higher education. It is important to identify the life values inherent to the matriculants for the purpose of forming the competent humanitarian disciplines and developing the important attitudes and values.

The information on the parents' life values is necessary in connection with the fact that the latter were laid as a priority value strategies to their children in the socialization process. And this is the starting point for the applicants developing their personal identity.

Key words: values, life values, value orientation, students, parents, personality, modern society.

Стаття надійшла до редакції 8.10.2015

УДК 159.923.2

Співак Любов Миколаївна

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

e-mail: lubov_spivak@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3653-5432

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЮНАЦТВА В УМОВАХ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ

В статті презентовано результати впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку в навчально-виховний процес вищої школи. Розкрито кількісні та якісні показники розвитку компонентів національної самосвідомості юнаків і юнок із експериментальної та контрольної груп до і після проведення програми психологічного супроводу цього процесу. Доведено ефективність авторської програми розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

Ключові слова: національна самосвідомість, психологічний супровід, розвиток, особистість, юність.

Постановка проблеми. Невпинне інтегрування Української держави до європейського соціокультурного простору актуалізує проблему розвитку національної самосвідомості її громадян. У Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді задекларовано, що розвиток національної самосвідомості особистості в юності є пріоритетним завданням навчально-виховного процесу у вітчизняній вищій школі. Національна спрямованість навчально-виховного процесу у вищій школі вимагає від психологів і педагогів відшукування нових, ефективних шляхів національного виховання особистості юнацького віку. Тому розробка ефективних програм психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва є важливим завданням сучасної психологічної науки і педагогічної практики.

Протягом останніх двадцяти років предметом вивчення вітчизняних дослідників у галузі вікової психології були такі аспекти проблеми національної самосвідомості, як: психологічні чинники її генези (А. М. Березін, 2002); становлення «Я-образу» особистості 14–20 років у процесі національної ідентифікації (О. В. Шевченко, 2005); розвиток національної самосвідомості студентів засобами української літератури (В. Ф. Соколова, 2009). Проте осторонь їх наукової рефлексії залишилося питання про психологічний супровід розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

Мета статті полягає у доведенні ефективності авторської програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Результати дослідження. Юність є вирішальним періодом розвитку національної самосвідомості. За нашим розумінням, розвиток національної самосвідомості особистості в цей період є складним інтегрованим проце-

сом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) й об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ознак. Із огляду на результати цього пізнання та ставлення особистість регулює власну поведінку в національних взаємодіях. Епіцентром розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що містить множину усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта, носія її цінностей, згідно з якими вона самореалізується у національних взаємодіях. До структури національної самосвідомості зараховуємо такі компоненти: 1) когнітивний — самосприймання, самоаналіз, саморозуміння; 2) емоційно-ціннісний — самопереживання, ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, самооцінка; 3) регулятивний — саморегуляція у національних взаємодіях.

Психологічний супровід є актуальним і соціально значущим напрямком психологічної діяльності, основна мета застосування якого у межах нашого дослідження полягала в оптимізації процесів національного самоусвідомлення, національного самоствердження, національної самореалізації та національно-психологічної особистісної саморегуляції юнацтва. Підкреслимо, що в юності успішність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в навчально-виховному процесі вищої школи зумовлена ефективністю взаємодії викладачів і кураторів зі студентами. Стрижневою метою організації та впровадження розробленої програми психологічного супроводу був розвиток компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку та актуалізація її потенціалів задля національної самореалізації. Змістові та процесуальні аспекти цієї програми розкрито у публікації автора [4].

Нижче висвітлено результати впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнаків і юнок у навчально-виховний процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Психологічний супровід, що передбачав постійні взаємодії викладачів і кураторів студентських груп із юнацтвом, застосовувався в експериментальній групі. Взаємодії зі студентами контрольних груп мали ситуативний характер. До експериментальної групи ввійшли 50, до контрольної — 54 особи 17–22 років. Тривалість розробленої програми — один навчальний рік.

Із метою експериментального вивчення динаміки розвитку національної самосвідомості респондентів в умовах психологічного супроводу цього процесу було застосовано такі методики: опитувальник культурних ціннісних орієнтацій Ш. Шварца в адаптації Н. М. Лебедевої [5], «Типи етнічної ідентичності» Г. У. Солдатової та С. В. Рижової [3], методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої [5], методика вимірювання етнічної ідентичності Дж. Фінні [1], «Діагностичний тест ставлень» (ДТС) Г. У. Солдатової [3], методика «Етнічна аффіліація» Г. У. Солдатової та С. В. Рижової [3], методика В. В. Антоненко [2].

Критеріями рівнів (високого, середнього, низького) розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку визначено: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції.

Після впровадження програми з розвитку національної самосвідомості особистості в експериментальній групі помітними виявилися зміни кількісних показників за усіма компонентами; натомість у контрольній групі помітних змін не встановлено. Так, в експериментальній групі збільшилися кількісні показники високого (від 16 % до 26 %) і середнього (від 42 % до 52 %) та зменшилися показники низького (від 42 % до 22 %) рівнів когнітивного компонента національної самосвідомості, що загалом засвідчили зростання здатності юнаків до національної саморефлексії. Водночас в експериментальній групі констатовано збільшення кількісних показників високого (від 20 % до 34 %) і середнього (від 42 % до 46 %) та зменшення показників низького (від 38 % до 20 %) рівнів емоційно-ціннісного компонента, що виявилось у покращенні здатності до самооцінювання та виробленні ціннісного ставлення особистості періоду юності до себе як суб'єкта нації. В експериментальній групі встановлено й збільшення кількісних показників високого (від 14 % до 22 %) і середнього (від 44 % до 56 %) та зменшення показників низького (від 42 % до 22 %) рівнів регулятивного компонента, що відбилося у покращенні здатності юнацтва до національно-психологічної саморегуляції.

Окрім цього, в експериментальній групі зафіксовано зростання показників високого (від 18 % до 30 %) і середнього (від 38 % до 47 %) та спадання показників низького (від 44 % до 23 %) рівнів ціннісного ставлення юнаків і юнок до інших представників своєї нації, що підтверджує зростання значущості їх національно-психологічних якостей для респондентів.

Ефективність програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва було засвідчено статистично значущими змінами (за χ^2 -критерієм Пірсона), що відбулися в експериментальній групі за усіма компонентами цього процесу. А саме — у когнітивному ($\chi^2 = 9,694$; $p < 0,01$), емоційно-ціннісному ($\chi^2 = 9,398$; $p < 0,01$) і регулятивному ($\chi^2 = 9,468$; $p < 0,01$) компонентах національної самосвідомості. Суттєві зміни зафіксовано й щодо ціннісного ставлення респондентів із експериментальної групи до інших представників своєї нації ($\chi^2 = 10,534$; $p < 0,01$). Окреслені зміни виявилися у поглибленні національно-психологічного самоаналізу та усвідомлення особистістю періоду юності свого національного «Я», у підвищенні її національної самоповаги і готовності до національної самореалізації.

Натомість у контрольній групі статистично значущих змін не встановлено, що також підтвердило ефективність програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку. Так, за когнітивним компонентом національної самосвідомості у контрольній групі констатовано незначні зміни, а саме: несуттєво збільшилися

показники високого (від 16,67 % до 18,52 %), не змінилися — середнього і відповідно незначною мірою зменшилися кількісні дані низького (від 38,89 % до 37,04 %) рівня, що підтвердило відсутність змін у зазначеній здатності у досліджуваних із цієї групи. За емоційно-ціннісним і регулятивним компонентами у контрольній групі змін не зафіксовано. Також у контрольній групі виявлено незначне зменшення показників високого (на 1,85 %), збільшення — середнього (на 1,85 %) та незмінність — низького рівнів ставлення юнаків і юнок до інших представників своєї нації, що засвідчує й відсутність інтересу респондентів із цієї групи до якостей інших людей як представників конкретної нації.

Окрім цього, в експериментальній групі після проведення формувального експерименту констатовано якісні зміни за усіма компонентами національної самосвідомості особистості. Найвиразніше ці зміни презентують такі тенденції: поглиблення саморозуміння свого національного «Я», суттєве розширення його меж; спрямованість на національну самореалізацію.

Так, щодо когнітивного компонента національної самосвідомості до проведення формувального експерименту в цій групі було встановлено такі якісні показники. Обсяг знань молоді про власне національне походження, культурні та психологічні особливості представників своєї нації виявився неповним. Їх розуміння та усвідомлення особливостей власного національного походження — нечітке. Натомість обсяг знань юнаків і юнок про національно-психологічні якості представників їх нації — незначний, що засвідчує середній потенціал осмислення своєї національної належності. Так, досліджувана В. К., 19 р. 5 м. відзначила: «Я — представник української нації і пишаюся цим! Попри все, український народ наділений багатьма чеснотами, що мають бути властивими кожній людині, яка живе на Землі...». Інформацію про свою належність до конкретної нації молодь одержувала від близьких родичів та у навчальних закладах. Зокрема респондент К. А., 18 р. 5 м. зазначила таке: «Я — українка. Протягом всього життя я намагаюся відповідати цьому званню. Коли ж власне дізналася про належність до цієї національності? Напевно ще з дитячого садка, коли нам розповідали про державні символи України, коли ми вчили вірші про красу наших країв та ін. Становлення мене як українки підкріплювалося й у родині, де я чула різні історії, байки про своїх предків, коли мама розповідала про бабусю та дідуся, про їх молодість і життя».

Більш-менш чітко ці респонденти визначили власну належність до конкретної нації в умовах багатонаціонального простору. Найвиразніше їх характеризує низький і середній ступінь згоди («абсолютно згідний», «частково згідний», «у чомусь згідний, у чомусь — ні») із такими твердженнями модифікованої методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої, як: «Коли оточуючі говорять про культуру і традиції своєї нації, я відчуваю деякий дискомфорт, оскільки сам не можу точно визначити, до якої нації себе віднести», «Я не впевнений, що є представником тієї нації, до якої мене зараховують оточуючі». Молодь слабо осмислює роль своєї національної належності у майбутній життєдіяльності.

Незначна частина знань юнацтва про себе як представника нації співвідноситься у внутрішній системі «Я-реальне — Я-ідеальне». Національне «Я» юнаків і юнок конструюють певною мірою осмислені ціннісні знання про себе, що меншою мірою визначають їх як суб'єкта нації, а більшою — як особистість. Кількісний показник якостей реальної модальності національного «Я» особистості періоду юності становить від 1 до 5.

Після впровадження психологічного супроводу щодо когнітивного компонента в експериментальній групі було встановлено низку таких якісних показників. У юнацтва домінує чітке сприймання, глибоке розуміння та усвідомлення особливостей свого національного походження. Зокрема респондент Б. А., 21 р. 7 м. відзначила таке: «Я народилася в незалежній Україні. Ще маленькою я розуміла, що це означає. Уроки з історії України і тихі вечірні розмови з батьками заклали в моє серце почуття національної гідності». Молоді люди стали чіткіше усвідомлювати важливість їх активної участі у взаємодіях із іншими представниками своєї нації та витратити більше часу на самостійне одержання знань про свою націю (здебільшого з мережі Інтернет), що сприяло поглибленню розуміння своєї національної належності. Підкреслимо, що у взаємодіях зі значущими представниками своєї нації молодь ідентифікує себе з ними, оперуючи знаннями про себе у системі «Я-інший». Юнаки та юнки вже краще розуміють роль своєї національної належності у майбутній життєдіяльності. «Сама людина творить націю <...> Кому, як не нам підіймати країну, підіймати міць і силу нації?» (респондент К. А., 20 р. 10 м.).

Підкреслимо, що ускладнення національно-психологічного самоаналізу юнацтва зумовило інтенсифікацію, ускладнення і поглиблення процесу розвитку національного «Я», стимулюючи їх національне самовизначення. Зростаюча здатність до співвіднесення знань про себе як суб'єкта нації, носія її цінностей у внутрішній системі «Я-реальне — Я-ідеальне» сприяла підвищенню значущості національного самовизначення у когнітивному полі національної самосвідомості молоді. Констатовано і збільшення кількісного показника рис реальної модальності національного «Я» особистості періоду юності до 4–5.

За результатами вивчення емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості до впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності в експериментальній групі було констатовано ряд таких якісних показників. Юнаки та юнки певною мірою вдоволені своїм націокультурним походженням і національною належністю. Їх вирізняють позитивні емоційні переживання щодо власного націокультурного походження, прихильність до своєї нації, що виявляється середньою мірою. Вони пишаться, що належать до нації зі славетною історією, аутентичними звичаями, традицією й культурою. Юнацтво адекватно, з тенденцією до завищення, оцінило низку своїх національно-психологічних якостей (спритний, дипломатичний, наполегливий, комунікабельний, активний, дотепний, обережний та ін.) і вчинків як суб'єкта нації, носія її цінностей, що засвідчує їх національна самоповага. Водночас ці молоді люди дали низькі оцінки ряду негатив-

них (нав'язливий, впертий, єхидний, хитрий, боягузливий, лицемірний, жадібний, запальний) рис у реальній модальності власного національного «Я» та в образі ідеального представника своєї нації. Ці результати засвідчують їх неадекватно завищену національну самооцінку.

Ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації продовжує стабілізуватися, що сприяє виробленню низки інваріантних переконань про себе як суб'єкта конкретної нації, тобто не повністю стійкої та усвідомленої особистої позиції, що інтегрується до її національного «Я». Молоді люди частково погоджуються чи не погоджуються з твердженням про те, що, перебуваючи за кордоном, вони переживатимуть позитивні почуття щодо своєї національної належності. Окрім цього, юнаки та юнки виявили часткову згоду чи незгоду з низкою таких тверджень: якщо б у них з'явилася нагода обрати собі національність, то вони обрали б таку саму, яку вони мають; їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність; вони не в захваті від того, що інші люди їх зайвий раз запитують про національність, тому в цих випадках вони намагаються уникнути відповіді.

Після впровадження програми формуального експерименту в експериментальній групі щодо емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості досліджуваних були визначені такі якісні показники. Молоді люди переживають сильні позитивні почуття щодо власного національного (чи культурного) походження і національної належності. «Я народилася і живу в прекрасній країні, яка зветься Україною. І я пишаюся тим, що належу саме до цієї нації! І річ не в тім, що тут народилися мої батьки і всі мої друзі, річ у власній приналежності та прихильності до нашої України. Яка ж багата її історія, культура та яка милозвучна мова! Як же цим можна не гордитися? Я пишаюсь своїм родом, пишаюсь тим, що моя сім'я є часточкою великого українського народу, я люблю ту землю, яка мене зростила» (досліджувана П. М., 20 р. 7 м.). Вони надають адекватно високої значущості своїм національно-психологічним якостям і вчинкам як суб'єкта нації, що засвідчує їх висока національна самоповага. Підкреслимо, що після впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості не було зафіксовано юнаків і юнок із неадекватно завищеною та невизначеною національною самооцінкою.

Ціннісне ставлення особистості періоду юності до себе як суб'єкта нації стабілізується, що сприяє виробленню більш інваріантної та усвідомленої особистої позиції, що інтегрується до національного «Я». Молодь повною мірою чи частково погоджується з думками про те, що за кордоном вони б переживали позитивні почуття щодо своєї належності до української нації та, якщо б у них була можливість повторно обрати національність, то вони знову обрали б таку ж саму. Повна чи часткова незгода стосувалася тверджень про те, що їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність і не подобається, якщо зайвий раз запитують про національність, і тому вони обережно змінюють тему розмови.

Щодо регулятивного компонента національної самосвідомості до проведення формуального експерименту було констатовано низку таких якісних показників. Молоді люди прагнуть до психологічної єдності з

представниками своєї нації, дотримання традицій і способу життя своєї нації; здатні у певних ситуаціях підпорядковувати особисті інтереси національним. У позиції юнацтва частина прагнень не обов'язково їм властива: «участь у національних святах», «проживання на території своєї нації» та ін. Певною мірою розвинута особистісна позиція, що спрямована на самоздійснення національного «Я» засобами особистих зусиль і взаємодій із представниками різних націй. Юнаки і юнки мають часткові знання про історію, культуру та мистецтво своєї нації, недосконало знають її мову.

Після впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості в експериментальній групі у регулятивному компоненті юнацтва було виявлено такі якісні показники. Особистість вирізняє переважання прагнень до психологічної єдності з представниками своєї нації, дотримання традицій і способу її життя; здатність у низці ситуацій підпорядковувати особисті інтереси національним. «Тепер актуальним стало святкування Дня Незалежності, Дня Конституції, Дня Українського Прапора, що підвищує нашу національну гордість. Ми — це частинка нашого минулого, актуальне сьогодення та надії на майбутнє», — підкреслила респондент Ф. І., 20 р. 9 м. Встановлено, що у позиції молоді превалюють такі прагнення, як: «повага до історичного минулого моєї нації», «знання мови моєї нації» та ін. Стійкішою є особистісна позиція з тенденцією на самоздійснення національного «Я» засобами як особистих зусиль, так і спільних взаємодій із представниками різних націй. Юнаки та юнки дотримуються ряду національних звичаїв і традицій; покращують свої знання мови, історії, культури своєї нації.

Окрім цього, щодо ціннісного ставлення особистості періоду юності до інших представників своєї нації до впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості в експериментальній групі було встановлено низку таких якісних показників. Молоді люди у спільних взаємодіях зі значущими представниками нації досить часто орієнтуються на їх очікування. Вони відзначили, що з дитинства і досі значущими представниками їх нації є близькі родичі (батько, мати, дідусь, бабуся та т. ін.), у юності — ровесники, викладачі, національні герої. Часткова ідентифікація зі значущими представниками нації певною мірою інтенсифікує національне самовизначення юнака і сприяє розвитку низки уявлень з образу її ідеального представника. Національне самоствердження юнацтва базується на повазі до значущих представників нації, з огляду на їх національні цінності, інтереси, переконання.

Після впровадження авторської програми в експериментальній групі щодо ціннісного ставлення особистості періоду юності до інших представників своєї нації було зафіксовано такі якісні показники. Молоді люди у спільних взаємодіях зі значущими представниками нації (друзями, родичами, викладачами і кураторами студентських груп вищих навчальних закладів) стали частіше орієнтуватися на їх очікування. Ідентифікація юнацтва зі значущими представниками своєї нації інтенсифікувала їх національне самовизначення і сприяла появі образу ідеального представника цієї нації. Важливими якостями такого представника визначено: дипло-

матичний, доброзичливий, гостинний, щедрий і т. ін. Основою процесу національного самоствердження юнацтва виявилася повага у ставленні до значущих інших представників нації, з огляду на низку їх національних цінностей, інтересів і переконань. Встановлено, що молодь прагне підтримувати і продовжувати традиції своєї нації, передусім ті, що прийняті у родинному й сімейному колі; краще знати її мову, історію, культуру; жити на рідній землі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Ефективність програми психологічного супроводу була зумовлена актуалізацією розвитку компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку, психологічних механізмів її розвитку, що виявилось у підвищенні її здатності до національної саморефлексії, позитивному ставленні до себе як суб'єкта конкретної нації та значущих представників цієї нації, покращенні національно-психологічного особистісного саморегулювання. Ефективність авторської програми підтверджено і кількісними показниками розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності, які було одержано в експериментальній і контрольній групах до та після її впровадження. Подальшої наукової рефлексії та практичного вивчення потребує питання, що стосується розробки ефективної програми з розвитку психологічної готовності юнацтва до національної самореалізації.

Список використаних джерел і літератури

1. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. — К.: Наукова думка, 1999. — 463 с.
2. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / [М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко та ін.]; за заг. ред. М. Й. Боришевського. — К.: Міленіум, 2006. — 298 с.
3. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. — М.: Смысл, 1998. — 389 с.
4. Співак Л. М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». — Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. — Вип. 1. — С. 193–204.
5. Татарко А. Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учеб.-метод. пособие [Текст] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. — 238, [2] с.

References

1. Gnatenko P. I. Identichnost': filosofskij i psihologicheskij analiz / P. I. Gnatenko, V. N. Pavlenko. — K.: Naukova dumka, 1999. — 463 s.
2. Psihologichni zakonomirnosti rozvitku gromadjans'koї sprjamovanosti osobistosti / [M. J. Borishevs'kij, T. M. Jablons'ka, V. V. Antonenko ta in.]; za zag. red. M. J. Borishevs'kogo. — K.: Milenium, 2006. — 298 s.
3. Soldatova G. U. Psihologija mezhjetnicheskoi naprjazhennosti / G. U. Soldatova. — M.: Smysl, 1998. — 389 s.
4. Spivak L. M. Zmistovi ta procesual'ni aspekti psihologichnogo suprovodu rozvitku nacional'noї samosvidomosti osobistosti v junosti / L. M. Spivak // Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademija». Serija «Psihologija». — Ostrog: Vid-vo Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademija», 2015. — Vip. 1. — S. 193–204.

5. Tatarko A. N. *Metody jetnicheskoy i kross-kul'turnoj psihologii : ucheb.-metod. posobie [Tekst] / A. N. Tatarko, N. M. Lebedeva. — M. : Izd. dom Vyshej shkoly jekonomiki, 2011. — 238, [2] s.*

Спивак Любовь Николаевна

кандидат психологических наук, доцент кафедры общей и практической психологии Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ ЮНОШЕСТВА В УСЛОВИЯХ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ

Резюме

В статье представлены результаты внедрения программы психологического сопровождения развития национального самосознания личности юношеского возраста в учебно-воспитательный процесс высшей школы. Раскрыты количественные и качественные показатели развития компонентов национального самосознания юношей и девушек экспериментальной и контрольной групп до и после проведения программы психологического сопровождения этого процесса. Доказана эффективность авторской программы развития национального самосознания личности в юности.

Ключевые слова: национальное самосознание, психологическое сопровождение, развитие, личность, юность.

Spivak Liubov

Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of the Department of General and Practical Psychology Kamenets-Podolsky Ivan Ohienko National University

DYNAMICS OF THE DEVELOPMENT OF YOUNG PERSON'S NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS IN TERMS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT

Abstract

Psychological support is relevant means of the psychological activity. Within the framework of this research it was applied to optimize the processes of young person's national self-consciousness, national self-reflection, national self-realization and psychological self-regulation.

Psychological support of the development of young person's national self-consciousness includes the following stages: psychological diagnostics, the identification of specific developmental components of national identity and its epicentre, young people's national self-consciousness; determining the strength and direction of interactions between the national autostereotype and the real and the ideal modalities of the person's national self-consciousness; justification of the methodology, choice and implementation of methods for psychological support.

The results realization of the program of psychological support of the development of young person's national self-consciousness in the education process of higher education is confirmed of her effectiveness. The program of psychological support of devel-

opment of young people's national self-consciousness may be applied by psychologists, lecturers and heads of higher education institutions in teaching process.

Key words: national self-consciousness, psychological support, development, personality, youth.

Стаття надійшла до редакції 8.09.2015

УДК 159.9:616.5-009

Чаріті Джастін Такйун

аспірантка кафедри психологічного консультування і психотерапії

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

e-mail: takyun@bk.ru

ORCID: 0000-0002-1836-4058

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АТОПІЧНОГО ДЕРМАТИТУ
У ПІДЛІТКІВ**

В статті представлено огляд медичної та психологічної літератури, присвяченої вивченню причин виникнення atopічного дерматиту, та теоретико-методологічний аналіз наукових положень щодо впливу психологічних чинників на захворювання atopічним дерматитом та перебіг хвороби і її тяжкість, зокрема у підлітків. Розглянуті можливі психологічні фактори, що спричиняють виникнення захворювання (або сприяють його появі) та обумовлюють його психосоматичний характер.

Ключові слова: підлітки, atopічний дерматит, психосоматичні захворювання, тіло, шкіра.

Постановка проблеми. Проблемою atopічного дерматиту (АД) займаються фахівці різних медичних спеціальностей: педіатри, дерматологи, імунологи, алергологи, терапевти та ін. Продиктовано це тим, що починаючись в ранньому дитячому віці, atopічний дерматит набуває хронічного перебігу і зберігає свої симптоми часто протягом усього життя, нерідко призводячи до інвалідизації і порушення адаптації хворих. АД зустрічається у всіх країнах, в осіб обох статей і в різних вікових групах [3; 9 та ін.]. Актуальність дослідження психологічних особливостей atopічного дерматиту у осіб підліткового віку продиктована тим, що підлітковий вік розглядається як найважливіший і найбільш важкий період людського життя, якому властивий різкий, бурхливий, кризовий перебіг. Отроцтво переживається як друге народження, у підсумку якого виникає нове «Я» [6 та ін.], одним з головних компонентів якого є — «сфокусованість на самому собі». У підлітковому віці підвищується значимість зовнішнього вигляду в структурі цінностей, структурується уявлення про власну зовнішність, складається її самооцінка, набуваючи надалі досить стійкого характеру. Усвідомлення свого фізичного вигляду, його естетичного ефекту є однією з важливих умов, які активно беруть участь у формуванні особистості підлітка, і одним з регулюючих чинників його поведінки. Та чи інша оцінка своєї зовнішності тягне за собою зміну самопочуття і може визначати характер взаємин між людьми. У сприйнятті підлітка «бути красивим» означає мати успішні особисті відносини, зовнішність підвищує статус підлітка і гарантує йому велику успішність у міжособистісних взаємодіях і прийняття соціальною групою. Усвідомлення особливостей своєї зовнішності також впливає на формування у підлітка багатьох важливих

якостей особистості — впевненість у собі, життєрадісність, замкнутість, індивідуалізм та ін. Оцінюючи своє тіло, підліток, стикаючись зі своєю фізичною незвичністю, робить висновок про свою соціальну неповноцінність [6; 7; 10 та ін.]. Страждання і почуття неповноцінності породжуються не самим соматичним дефектом, а його соціальними наслідками — негативним ставленням оточуючих, обмежувальною поведінкою, самотністю та ін. Однією з основних зон ураження при АД в пубертатному віці є обличчя, яке є одним з ключових засобів міжособистісної комунікації, і наявність косметичного дефекту відіграє важливу роль у розвитку психоемоційних розладів у пацієнтів. Таким чином, підвищена значимість зовнішності в пубертатному віці, широка розповсюдженість атопічного дерматиту та супутні йому косметичні дефекти визначають медико-психологічну значимість цієї проблеми.

Мета статті — здійснити теоретико-методологічний аналіз медичної та психологічної літератури, що присвячена психологічним аспектам АД.

Результати дослідження. Спостерігається різна тяжкість перебігу АД: легкий перебіг характеризується легкою гіперемією, ексудацією і лущенням, слабкою сверблячкою; частота загострень 1–2 рази на рік, тривалість ремісії 6–8 місяців; середня тяжкість супроводжується множинними вогнищами ураження на шкірі з досить вираженою ексудацією; свербіж помірний або сильний; частота загострень 3–4 рази на рік, тривалість ремісії — 2–3 місяці; важкий АД проявляється множинними і обширними вогнищами уражень з глибокими тріщинами, ерозіями; свербіж сильний, «пульсуючий» або постійний; частота загострень 5 і більше разів на рік. В дорослій формі АД виділяється підліткова форма (до 18 років). У підлітковому періоді можливе як зникнення висипань (частіше у юнаків), так і різке загострення дерматиту зі збільшенням площі ураження, ураженням обличчя і шиї (синдром червоного обличчя), області декольте і шкіри кистей рук, навколо зап'ясть і в ліктьових ямках [9]. Відповідно холістичному підходу всі функції організму взаємопов'язані. Розглядати особистість в цілому — означає розглядати тіло, психіку, мислення, почуття, уяву, рух. Вивчати особистість необхідно як об'єднане функціонування різних аспектів цілого.

Дефіцит уваги до тілесних аспектів душі пов'язаний з вченням Р. Декарта, який роз'єднав субстанцію «душі» і субстанцію тіла. Представники раціоналістичної філософської течії вважали, що розум важливіше тіла. У ХІХ столітті філософи-романтики звеличували природу і зневажали того мислителя, який пожертвував інстинктивним життям і віддав перевагу розумовим процесам. Незважаючи на ці спроби романтиків, поділ душі і тіла подолав романтичні реакції і до сьогодення домінує у свідомості нашого суспільства. На сьогоднішній день в реальній медичній практиці принцип «лікувати не хворобу» є швидше винятком, ніж правилом. Незважаючи на біо-психо-соціальний підхід до ведення пацієнтів, реалії сьогодення медичної практики залишаються «органоцентрованими», ігноруючими особистість в тактиці лікування. Разом з тим, стан тіла в цілому і шкіри зокрема прямо пов'язаний з психічними станами людини.

Поняття «психосоматична медицина» вперше використав в 1818 р. психіатр з Лейпцига І. Хейнрот, який пояснив ряд соматичних захворювань наявністю інтенсивних негативних емоційних реакцій. Він вважав, що причини таких захворювань як туберкульоз, епілепсія та онкологічні хвороби криються в злості і соромі і, особливо, в сексуальних порушеннях [4; 5]. Ф. Александер [1] вважав, що психосоматичний підхід може бути застосовний до будь-якого процесу, що відбувається в живому організмі. Особливий вплив на уявлення про виникнення психосоматичних захворювань надав психоаналіз. До основних психоаналітичних моделей психосоматики можна віднести конверсійну модель, запропоновану З. Фрейдом і продовжену Ф. Дейч; модель вегетативного неврозу Ф. Александера; модель двохшелонної лінії оборони, описану А. Мітчерліхом; модель відмови від віри в майбутнє, запропоновану Дж. Енгелем і А. Шмале; модель боротьби за своє тіло П. Куттера [2]. Під конверсією З. Фрейд розумів переміщення психічного конфлікту і спробу вирішити його через тілесні симптоми. Завдяки такому лібідонозному «переміщенню» зі сфери психічного в сферу тілесного конфлікт видаляється зі свідомості. У соматичній симптоматиці в символічній формі представлено те, що повинно було бути в несвідомій фантазії. Відповідно до конверсійної моделі поява соматичного симптому полегшує емоційне навантаження. «Соматична мова» симптомів також може бути засобом комунікації у разі, якщо комунікація утруднена несвідомими, свідомими чи соціокультурними змінними. Модель вегетативного неврозу Ф. Александера припускає, що у випадку, коли несвідомий конфлікт не має виходу у відповідному зовнішньому прояві, він викликає емоційну напругу. Емоційне напруження, що виникло, викликає стійкі зміни в вегетативній нервовій системі, які можуть стати причиною змін тканини, і, можливо, незворотних уражень органів. У моделі двохшелонної лінії оборони А. Мітчерліха розвиток психосоматичного процесу представляється у певній послідовності. Спочатку людина намагається впоратися з конфліктом на психосоціальному рівні. Однак, якщо це не вдається, підключається «захист другого ешелону» — соматизація. Соматизація з часом може призвести до змін в тому чи іншому органі. Дж. Енгель і А. Шмале в моделі відмови від віри в майбутнє вбачали символічне походження місця виникнення розладу. Багато шкірних захворювань можуть бути символічно пов'язані з розладом контакту з іншими людьми, насамперед з матір'ю [8].

Шкіра — найбільший людський орган, який виконує цілий ряд найважливіших функцій: захисну, терморегулюючу, рецепторну. Шкіра є і органом відчуттів, надаючи можливість відчувати біль, тепло і холод. Дотик — найважливіша частина комунікації між людьми. З народження контакт через шкіру є найважливішим засобом спілкування матері й дитини, порушення контакту призводять до появи різних шкірних проблем. Через дотик до шкіри мати дає своїй дитині перше відчуття безпеки і любові. Крім цього, шкіра є показником емоційного стану людини. Шкіра дає немовляті перше відчуття себе як окремої істоти і окреслює межі між собою і навколишнім світом. Шкірні захворювання або їх відсутність в деякій

мірі визначають те, наскільки близький фізичний і емоційний контакт був між матір'ю і немовлям у перші місяці його життя. Причиною шкірних захворювань може бути не тільки відсутність турботи про дитину, але й її надлишок. Гіперопіка матері заперечує можливість відділення своєї дитини від себе. Дитина в такій ситуації відчуває амбівалентні почуття: з одного боку, вона прагне до відділення, але, з іншого, відчуваючи потреби матері, вона не може чинити опір її бажанням і підкорюється їм. Ці суперечливі переживання здатні стати причиною шкірних психосоматичних захворювань [8; 9].

Психосоматика розглядає наступні шкірні захворювання: кропив'янка (алергічна реакція, що проявляється сильним свербінням і появою пухирів різного розміру); атопічний дерматит; ангіоневротичний набряк — набряк Квінке (гостра алергічна реакція, що виявляється набряком обличчя, кистей і стоп, у важких випадках — аж до дифузного набряку); червоний плоский лишай; алопеція (локальне або тотальне облісіння) і псоріаз. На сьогоднішній день виділяють таку галузь знань як психодерматологія. Психодерматологія є розділом психосоматичної медицини і розглядає особливості етіології, патогенезу, клініки, терапії та профілактики дерматозів [9].

У виникненні багатьох шкірних захворювань психічної патології здавна відводилося особливе місце. Подібний підхід розроблявся ще в роботах Гіппократа. Стародавній мислитель, формулюючи ідею про природу людської сутності у вигляді чотирьох основних рис характеру, поширював їх і на природу формування шкірних захворювань [4].

Вперше спроба пояснення шкірних захворювань як таких, що мають психогенну природу, була зроблена в 1681 році англійцем Т. Сіденхеном. Він описав ангіоневротичний набряк як істеричний прояв. Д. Тернер ще в 1726 році зробив спробу описати появу рожевих вугрів як реакцію горя жінки, яка втратила свого чоловіка. Л. Брок здійснив ґрунтовний опис самовизваного дерматозу. Автор зазначав, що йому піддані молоді жінки худой статури, схильні до істеричних реакцій. На початку ХХ століття в дерматології поширюються психоаналітичні теорії [4].

Дерматолог і психоаналітик Ф. Зак в 1933 році в «Посібнику зі шкірних і венеричних хвороб» опублікував главу «Психіка і шкіра». Симптоми шкірних захворювань розглядалися в залежності від ряду факторів, які включають і певні особливості індивідуального життєвого сценарію людини [9].

Ф. Александер в роботі «Психосоматична медицина» вперше відносить нейродерміт до відомої «чикагської сімки» психосоматичних захворювань. Автор підкреслює, що шкіра має властивість специфічної органної схильності до реакції на стрес. На думку Ф. Александера, патологічний процес шкіри включає в себе не тільки локальний осередок, а й цілісний розум хворого. Автор виділив три складові, які визначають виникнення хвороби [1]: психологічний склад особистості; провокуюча життєва ситуація, яка має особливе емоційне значення для людини і може несвідомо оживити його конфлікт, конституціональна схильність (вразливість органу).

Шкіра являє здатність людини цінувати себе перед обличчям навколишнього світу. Будучи оболонкою тіла, шкіра відображає те, що людина думає про себе. Будь-яка проблема зі шкірою, як правило, призводить до того, що людина соромиться самої себе, надає дуже велике значення тому, що про неї думають інші, не дозволяє собі бути самою собою і охоче себе відкидає. Її внутрішня цілісність легко порушується навіть слабкими впливами ззовні. Така людина дуже чутлива до того, що відбувається навколо неї, занадто легко дозволяє іншим зачепити її за живе. Серйозна шкірна хвороба — відмінний спосіб віддалитися від людей. Шкіра дозволяє людині вступати в контакт з іншими людьми, вона ж дозволяє їй ізолювати себе від людей. Людина може настільки сильно соромитися себе, що відмовляється вступати у відносини з іншими людьми, використовуючи свою хворобу як виправдання. Вона хотіла б мати нову шкіру, тобто повністю змінитися. Коли людина намагається з кимось зближуватися і нашттовхується на байдужість або зневагу, це викликає у неї сором і образи [9].

У ряді публікацій наводяться дані про те, що психологічний профіль «атопіка» характеризується депресією, напруженістю, тривогою і агресивністю, на думку авторів, зумовленими власне дерматологічною патологією: непередбачуваністю перебігу захворювання, болісним свербінням і косметично значущим характером висипань [9, с. 20].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Враховуючи вищенаведені погляди різних авторів на проблему захворюваності atopічним дерматитом, його хронічної форми, загрози різноманітних ускладнень, а також недостатню вивченість перебігу цієї хвороби у підлітків (в наявній літературі проблемі atopічного дерматиту у підлітків приділено дуже мало уваги) та зважаючи на характерологічні особливості підліткового віку, загострену вразливість, сором'язливість, надмірну увагу до своєї зовнішності, недостатню адаптованість підлітків до життєвих негараздів, несформованість адекватних і надійних захисних механізмів, можна зробити висновок, що вивчення цієї проблеми потребує більш тонкого розуміння, детального і глибинного розгляду, а також створення спеціальної психокорекційної програми, спрямованої на усунення психологічного дискомфорту у підлітків, які хворіють atopічним дерматитом.

Список використаних джерел і літератури

1. Александр Ф. Психосоматическая медицина / Ф. Александр. — М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 2004. — 333 с.
2. Бройтигам В. Психосоматическая медицина / Бройтигам В., Кристиан П., Рад М. — М.: Гэотар Медицина, 1999. — 376 с.
3. Гилер У. Атопический дерматит — нейрогенная воспалительная реакция? / У. Гилер // Российский журнал кожных и венерических болезней. — 2006. — № 4. — С. 46–52.
4. Иванов О. Л. Краткий очерк истории дерматологии / О. Л. Иванов, А. Л. Львов // Психиатрия и психофармакотерапия. — 2004. — № 6. — С. 266–267.
5. Иванов О. Л. Проблемы психодерматологии в трудах представителей Рахмановской школы / О. Л. Иванов // Российский журнал кожных и венерических болезней. — 2006. — № 4. — С. 7–10.
6. Кле М. Психология подростка / М. Кле. — М., 1991. — 176 с.

7. Куницына В. Н. К вопросу о формировании образа своего тела у подростков / В. Н. Куницына // Вопросы психологии. — 1968. — № 1. — С. 90–99.
8. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика / Малкина-Пых И. Г. — М., 2009. — 1024 с.
9. Павлова О. В. Развитие психодерматологии в России и за рубежом: учебное пособие для студентов старших курсов, ординаторов и аспирантов медицинских вузов / О. В. Павлова. — М.: МАК, 2003. — С. 17–22.
10. Фадеева К. М. О. Компоненты образа тела и их значение в процессе социализации старших подростков [Электронный ресурс] / К. М. О. Фадеева // Психология, социология и педагогика. — 2013. — № 9. — Режим доступа: <http://psychology.snauka.ru/2013/09/2424> (дата обращения: 19.08.2015).

References

1. Aleksander F. Psihosomaticeskaja medicina / F. Aleksander. — М.: In-t obshhegumanitarnyh issledovanij, 2004. — 333 s.
2. Brojtigam V. Psihosomaticeskaja medicina / Brojtigam V., Kristian P., Rad M. — М.: Gjeotat Medicina, 1999. — 376 s.
3. Giler U. Atopicheskiy dermatit — nejrogennaja vospalitel'naja reakcija? / U. Giler // Rossijskiy zhurnal kozhnyh i venericheskikh boleznej. — 2006. — № 4. — S. 46–52.
4. Ivanov O. L. Kratkij ocherk istorii dermatologii / O. L. Ivanov, A. L. L'vov // Psihiatrija i psihofarmakoterapija. — 2004. — № 6. — S. 266–267.
5. Ivanov O. L. Problemy psihodermatologii v trudah predstavitelej Rahmanovskoj shkoly / O. L. Ivanov // Rossijskiy zhurnal kozhnyh i venericheskikh boleznej. — 2006. — № 4. — S. 7–10.
6. Kle M. Psihologija podrostantka / M. Kle. — М., 1991. — 176 s.
7. Kunicyna V. N. K voprosu o formirovanii obraza svoego tela u podrostantkov / V. N. Kunicyna // Voprosy psihologii. — 1968. — № 1. — S. 90–99.
8. Malkina-Pyh I. G. Psihosomatika / Malkina-Pyh I. G. — М., 2009. — 1024 s.
9. Pavlova O. V. Razvitie psihodermatologii v Rossii i za rubezhom: uchebnoe posobie dlja studentov starshih kursov, ordinatov i aspirantov medicinskih vuzov / O. V. Pavlova. — М.: МАК, 2003. — S. 17–22.
10. Fadeeva K. M. O. Komponenty obraza tela i ih znachenie v processe socializacii starshih podrostantkov [Jelektronnyj resurs] / K. M. O. Fadeeva // Psihologija, sociologija i pedagogika. — 2013. — № 9. — Rezhim dostupu: <http://psychology.snauka.ru/2013/09/2424> (data obrashhenija: 19.08.2015).

Чарити Джастин Такйун

аспирантка Харківського університету імені В. Н. Каразіна

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ АТОПИЧЕСКОГО ДЕРМАТИТА У ПОДРОСТКОВ

Резюме

В статье представлен обзор медицинской и психологической литературы, посвященной изучению причин возникновения атопического дерматита, и теоретико-методологический анализ научных положений относительно влияния психологических факторов на заболевание атопическим дерматитом, протекание этой болезни и ее тяжесть, в частности у подростков. Рассмотрены возможные психологические факторы, вызывающие возникновение заболевания (или содействующие его появлению) и обуславливающие его психосоматический характер.

Ключевые слова: подростки, атопический дерматит, психосоматические заболевания, тело, кожа.

Cariti Justin Takyun

PhD student. Department of psychological counseling and psychotherapy of Kharkov national University V. N. Karazin (Ukraine, Kharkov)

**PSYCHOLOGICAL ASPECTS STUDI OF ATOPIC DERMATITIS
IN ADOLESCENTS**

Abstract

Atopic dermatitis occurs in all countries, both sexes and different age groups. The relevance of psychological features of atopic dermatitis in individuals adolescence dictated by the fact that adolescence is seen as the most important and most difficult period of human life, which is characterized by sudden, rapid, crisis perebih. U adolescence as a possible disappearance of lesions (mostly boys) and sharp aggravation of dermatitis with increasing area of the lesion, lesion of the face and neck syndrome (red face), neck and hands skin, around wrists and elbows pits. The skin — the largest organ of the human, which performs a number of important functions: protective, thermoregulating, receptor. F. Alexander in «Psychosomatic medicine» atopic dermatitis first relates to the famous «chicago seven» psychosomatic diseases. The author identified three components that determine the occurrence of the disease: the psychological structure of personality; provoking situation that has a special emotional significance for the individual and can revive him unconscious conflict, constitutional predisposition (vulnerability agency) Any problem with the skin, usually leads to the fact that a person is ashamed of itself. The study of this problem requires a more nuanced understanding of detailed and in-depth examination and a special psycho program aimed at addressing the psychological discomfort in adolescents suffering from atopic dermatitis.

Key words: adolescents, atopic dermatitis, psychosomatic illness, body, skin.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2015

УДК 159.9.072.43

Тирон Олена Миколаївна

старший викладач кафедри англійської мови за професійним спрямуванням Київської державної академії водного транспорту ім. Петра Конашевича-Сагайдачного, аспірант кафедри психології Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
e-mail: ollena22@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-4428-5784

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ
ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО МОРЯКА**

У статті описані процеси формування та навчання іншомовної компетентності майбутніх моряків з урахуванням психолого-педагогічних особливостей перебігу цих процесів. Критерієм визначення характерних рис комунікації та спілкування моряка на судні стало ставлення до людського фактору у цих процесах. Психологічний супровід розглядається як засіб оптимізації навчання «морській англійській мові» у вnz морського спрямування.

Ключові слова: процес формування іншомовної компетентності; комунікація та спілкування моряка; психологічний супровід; взаємозв'язок учасників навчання; «викладач» — «студент» — «судно».

Проблема в загальному вигляді. Питання формування іншомовної компетентності майбутнього моряка достатньо досліджено з точки зору виконання функціональних обов'язків, проте питання повсякденного іншомовного спілкування моряка на сьогодні є маловивченим. Водночас прогресивні освітяни та судноплавні компанії наголошують на актуальності цієї проблеми в контексті гарантування безпеки судноплавства. Саме недостатня теоретична база щодо психолого-педагогічних аспектів формування повсякденного іншомовного спілкування майбутніх моряків та існуюча практична нагальність у вирішенні даного питання спонукали нас звернутись до цієї теми в статті.

На нашу думку, психолого-педагогічні основи формування іншомовної компетентності майбутніх моряків ґрунтуються на аналізі компонентів іншомовної компетентності в процесі проходження плавальної практики в міжнародному екіпажі та визначенні чинників її формування, що дає можливість виокремити шляхи та технології її формування, а саме:

- формування навичок міжкультурного спілкування з урахуванням специфіки практичної реалізації іншомовної компетентності в процесі проходження плавальної практики в міжнародному екіпажі;
- стимулювання розвитку компонентів іншомовної компетентності майбутнього моряка в процесі аудиторного навчання.

Методологічну основу розробки проблеми склали:

- положення про походження мовлення (Л. Виготський, О. Лурія, Б. Ломов, О. Леонтьєв, Л. Щерба);

- положення про єдність діяльності й поведінки особистості (Б. Ана-нєв, Л. Виготський, Л. Анциферова, Б. Ломов);
- теоретичні положення психологічної теорії діяльності (О. Леонтєв, С. Рубінштейн, В. Семиченко);
- теорії навчання та розвитку особистості (Г. С. Костюк);
- інтегративно-особистісний підхід (Г. Балл, О. Лазурський, В. Мясичев).

Аспектам іншомовної компетентності, її формуванню присвячена значна кількість наукових робіт таких вчених, як: Г. Архіпова, Є. Верещагін, І. Зимня, Є. Пассов, В. Костомаров, С. Тер-Мінасова, Л. Щерба та інші.

Науковці Г. Архіпова, М. Воловікова, Н. Ізорія, О. Касаткіна, С. Козак, Л. Ступіна, С. Цимбал та інші дають різний перелік компонентів іншомовної компетентності. Психологічний підхід до формування іншомовної компетентності майбутнього моряка дозволив виділити такі компоненти, як: змістовно-процесуальний (міжкультурний, психолінгвістичний, стратегічний, когнітивний аспекти), мотиваційно-цільовий та соціально-моральний.

Аналіз теоретичного матеріалу з питань особливостей формування іншомовної компетентності та результати нашої пошуково-дослідницької роботи дозволили змодельовати власну схему її формування (рис. 1).

Ми визнаємо ключову роль лінгвістичного та професійного компоненту в формуванні іншомовної компетентності, що є предметом вивчення методики викладання англійської мови за професійним спрямуванням, та пропонуємо психолого-педагогічний супровід її формування.

Як ми бачимо на схемі, мовленнєва діяльність моряка розподілена на **комунікацію та спілкування**.

У морській галузі ми трактуємо комунікацію як канал передачі інформації для виконання функціональних обов'язків.

Комунікація моряка регламентована загальноприйнятими вимогами міжнародної організації (ІМО). Мета такої регламентації — мінімізувати вплив людського фактору у процесі професійної комунікації моряків. З цією метою введені стандартні фрази міжнародної морської комунікації моряків [1], які є обов'язковими для вжитку всіма моряками міжнародного флоту.

Комунікація моряків має враховувати людський фактор, щоб запобігти ризикам на морі. У міжнародних рейсах моряки мають вміти прогнозувати вплив міжкультурних відмінностей на процес передачі та сприйняття інформації.

Комунікація моряка передбачає вміння обирати правильні стратегічні рішення для гарантування безпеки мореплавства.

Тож, з огляду на можливість негативного впливу людського фактору на комунікацію взагалі та іншомовну зокрема, майбутні моряки мають прагнути до його мінімізації, але враховувати потенційно можливий вплив цього фактору на ефективність власної діяльності в процесі проходження плавальної практики.

Ми трактуємо спілкування у морській галузі як вид міжособистісної діяльності, коли проходить обмін не лише інформацією, а й реакціями, настроєм, станом, установками.

Спілкування моряка носить темпоральний характер, що передбачує вміння встановлювати короткострокові дружні стосунки.

Спілкування моряка в рейсі носить «глибинний» характер як компенсація короткостроковості. «Глибинний» характер спілкування передбачає володіння специфічними навичками спілкування моряка, а саме:

– володіння інформацією про міжкультурні особливості співрозмовника, бажані та небажані теми для «легкої бесіди», знання етикету та особливостей вербальної та невербальної комунікації співрозмовника тощо;

– володіння психотехнологіями подолання утруднень міжособистісного спілкування.

Помилкові дії при **спілкуванні** в умовах рейсу ведуть до міжособистісних конфліктів. В умовах рейсу міжособистісні конфлікти здебільшого не вирішуються чи вирішуються тільки в малих екіпажах.

Тож, з огляду на можливість негативного впливу людського фактору на спілкування взагалі та іншомовне зокрема, майбутні моряки мають прагнути до його адекватності, особливо в процесі проходження плавальної практики.

Таким чином, можливі два шляхи опанування «морською англійською мовою» у процесі навчання англійській мові у внз морського спрямування.

Перший шлях — традиційний, де згідно з програмою навчають лінгвістичному компоненту професійного спрямування. Після третього року навчання, при успішному проходженні тестування та співбесіди у круїнговій компанії, студент приступає до плавальної практики в міжнародному екіпажі.

Процес проходження плавальної практики виявляє потреби у специфічних навичках та вміннях в межах іншомовної компетентності, вона набуває нового змісту, де мають враховуватися такі компоненти іншомовної компетентності, як: міжкультурний, психолінгвістичний, стратегічний, соціально-моральний та інші.

Повертаючись до навчання, студент констатує невідповідність своєї іншомовної підготовки вимогам та потребам, що виникали в процесі проходження плавальної практики.

З метою надолуження цієї невідповідності ми запропонували ввести в навчальний процес психологічний супровід формування іншомовної компетентності майбутніх моряків.

Другий шлях — психологічний, де психологічний супровід інтегрують у аудиторні заняття з «морської англійської мови». Психологічний супровід — це комплекс поняття, що складається з теоретичного обґрунтування особливостей іншомовного спілкування моряка, психотехнічних вправ та ігор для подолання утруднень іншомовного спілкування та покращення психічного стану в процесі проходження плавальної практики в міжнародному екіпажі, та їх імплементація в процес навчання «морської англійської мови» з рекомендаціями до їх використання, лінгвокраїнознавчого матеріалу для самостійного та аудиторного опанування студентами.

Примітка. Фундамент іншомовної компетентності – знання базової англійської мови, мовленнєві вміння, початковий рівень B1. Очікуваний рівень володіння мовленнєвими вміннями B2 [2, с. 25–27].

Рис. 1. Процес формування іншомовної компетентності майбутнього моряка

Таким чином, психологічний супровід до студента може пройти довгий шлях від аудиторних занять через утруднення реалізації іншомовної компетентності в процесі проходження плавальної практики чи при організації навчання іноземній мові з урахуванням психологічного аспекту, саме з аудиторних занять інтегрованим у професійний компонент до проходження практики на судні.

Результати теоретичного та емпіричного вивчення процесу формування іншомовної компетентності майбутнього моряка надали можливість сформулювати новий погляд на процес навчання «морській англійській мові» в контексті Міжнародної конвенції про підготовку та дипломування моряків та несення вахти (ПДНВ) [3; 4] з урахуванням психолого-педагогічного аспекту перебігу цього процесу. В процесі навчання іншомовної компетентності майбутнього моряка задіяні три основні учасники: «студент», «викладач», «судно» (рис. 2).

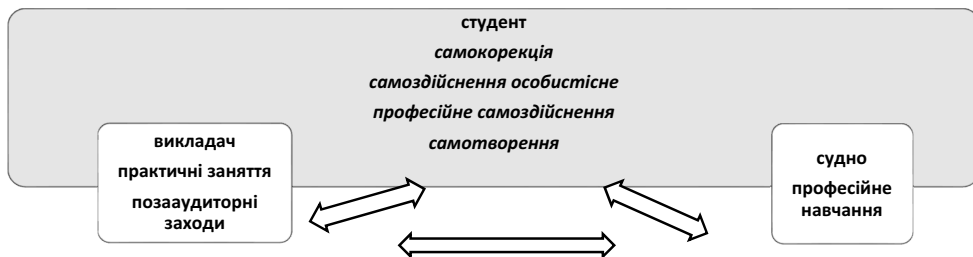

Рис. 2. Психолого-педагогічний аспект процесу навчання іншомовній компетентності майбутнього моряка в контексті ПДНВ

Як видно на схемі, всі сторони — учасники процесу навчання іншомовної компетентності майбутнього моряка взаємопов'язані. Розглянемо, як відбувається цей взаємозв'язок.

Основна функція «судна», на борту якого проходить плавальна практика «студента» — надати «студенту», який працює (а саме навчається) на «судні» професійно-значимі навички, до яких входять навички професійної іншомовної комунікації.

В результаті такого навчання «судно» спонукає студента до самонавчання, а саме: самокорекції та самовиховання, особистісного самоздійснення, професійного самоздійснення, самотворення тощо.

О. Кокун визначає особистісне самоздійснення як «свідомий саморозвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах» [5, с. 13].

У процесі навчання студент прагне до професійного самоздійснення, яке визначають як одну із «форм життєвого самоздійснення, що характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями» [5, с. 14].

Прагнення студентів до професійного самоздійснення стає мотивом активного навчання та самонавчання, а «задоволеність собою та своїми результатами забезпечують переживання осмисленості, важливості цього процесу і є джерелом подальшого самовдосконалення та самореалізації» [6, с. 427–428].

Проблеми невідповідності рівня сформованості іншомовної компетентності студентів для ефективного виконання своїх функціональних обов'язків та адаптації до нового середовища, яка передбачає вміння влитися в уже існуючу команду (міжнародний екіпаж), спонукає представників «судна» ставити питання щодо підготовки «студента» до обговорення з представниками «морської освіти» на семінарах, конференціях, зустрічах тощо. Таким чином відбувається зв'язок «студент» — «судно» — «викладач».

«Викладач» як сторона процесу підготовки майбутніх моряків здійснює навчання у формі практичних аудиторних занять та засобами позааудиторних заходів, таких як конференції та семінари, зустрічі з фахівцями та випускниками тощо. «Викладач» здійснює свою діяльність згідно з учбовими планами та навчальними програмами навчального закладу, вимогами міжнародних морських організацій та ПДНВ.

На нашу думку, важливо, щоб «викладач» не розірвав зв'язок з «судном» та «студентом», постійно реагував на реальні вимоги «судна» та «студента» щодо змісту та рівня сформованості іншомовної компетентності майбутнього моряка. Таким чином відбувається зв'язок «студент» — «викладач» — «судно».

«Студент» як учасник навчального процесу насамперед засвоює знання, що передають «викладач» та «судно», але висуває свої вимоги щодо змісту навчання з іноземної мови до «викладача» з урахуванням реалій життєдіяльності на «судні». Відбувається зв'язок «судно» — «студент» — «викладач».

«Студент» використовує всі можливості отримання знань у процесі навчання у внз морського спрямування та на «навчальному судні» (назва «навчальне судно» тут умовне, це діюче судно, де студент проходить плавальну практику в якості кадета) та переходить на рівень самонавчання та самовдосконалення.

Ми прогнозуємо, що невідповідності в якості підготовки фахівця морської галузі щодо іншомовної компетентності відбудуться, якщо розірветься хоча б один із описаних зв'язків чи зв'язок буде не взаємним, при цьому можна говорити не тільки про взаємозв'язок, а і про взаємовплив.

Результати теоретичного вивчення особливостей життєдіяльності екіпажів дає можливість стверджувати, що серед трьох учасників процесу навчання іншомовної компетентності, «судно» є найбільш незалежним та диктує безумовні вимоги до рівня сформованості іншомовної компетентності майбутніх моряків.

Ці висновки є результатом вивчення психолого-педагогічних особливостей процесу формування іншомовної компетентності майбутніх моряків. Їх впровадження в процес навчання іноземній мові у внз морського спрямування сприятимуть оптимізації процесу навчання «морській англійській мові».

Висновки з даного дослідження. Виявлені психологічні ідеї використання психотехнічних вправ на заняттях іноземної мови, створені на основі винайдених чинників формування іншомовної компетентності моряка, можуть бути використані в розбудові змісту і форм організації навчально-виховного процесу на сучасному етапі викладання дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням» для закладів, що здійснюють підготовку професійних кадрів для річкового та морського флоту, та для проведення мовних тренінгів, факультативних та індивідуальних занять з майбутніми моряками.

Використання психотехнологій майбутніми моряками в процесі проходження плавальної практики в міжнародному екіпажі дасть можливість знаходити стратегії подолання комунікативних утруднень, обирати адекватну поведінку в умовах міжкультурного спілкування, контролювати прояви негативних емоцій, уникати конфліктів і т. ін., таким чином, завдяки успішному міжособистісному спілкуванню сприяти збереженню свого психічного здоров'я та завдяки адекватній професійній комунікації сприяти гарантуванню безпеки мореплавства. Тому ми рекомендуємо включати вправи психологічного супроводу в процес навчання професійної англійської мови саме до проходження плавальної практики.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням психологічних механізмів формування іншомовної компетентності майбутніх моряків у межах системи освіти; розбудовою змісту компонентів іншомовної компетентності; поглибленим вивченням впливу іншомовної компетентності моряка на безпеку міжнародного мореплавства; вивчення механізмів впливу іншомовної компетентності на психічне здоров'я моряка; вивчення факторів, які зможуть активізувати процес досягнення високого рівня сформованості всіх компонентів іншомовної компетентності моряка.

Список використаних джерел і літератури

1. Standard Marine Communication Phrases. — Available at <http://www.imo.org>
2. English for specific purposes, рекомендованих Міністерством освіти і науки України (Лист Міністерства освіти і науки України № 14/18.2481 від 02.03.2005 р.) — 107 р. — Available at http://im.nmu.org.ua/ua/library/national_esp_curriculum.pdf
3. ПДНВ руководство для моряков с учетом Манильских поправок 2010 года Международная федерация транспортник. — Borough Road, London SE1 1DR, UK. — 86 с. — Режим доступа: www.itfseafarers.org, www.itfglobal.org.
4. Manila Amendments to the STCW Convention. A Quick Guide for Seafarers. International Shipping Federation International Chamber of Shipping. — 12 Carthusian Street, London EC1M 6EZ/2010. — 6 р. — Available at www.mariesec.org.
5. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості: монографія / [О. М. Кокур, В. В. Клименко, О. М. Корняк, О. Р. Малхазов та ін.]; за ред. О. М. Кокуна. — К.: Педагогічна думка, 2015. — 297 с.
6. Сердюк Л. З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен / Л. З. Сердюк // Актуальні проблеми психології. — 2015. — Т. 7, вип. 38. — С. 422–431.

References

1. Standard Marine Communication Phrases. — Available at <http://www.imo.org>
2. English for specific purposes, rekomendovanyi Ministerstvom osvity I nauky Ukrainy (List Ministerstva osvity I nauky Ukrainy № 14/18.2481 vid 02.03.2005 r.). — 107 p. — Available at http://im.nmu.org.ua/ua/library/national_esp_curriculum.pdf
3. PDNV rukovodstvo dlia moriakov s uchetom Manilskih popravok 2010 goda /Mezhdunarodnaia feferatsia transportnik. — Borough Road, London SE1 1DR, UK. — 86 s. — Rezhim dostupu: www.itfseafarers.org, www.itfglobal.org.
4. Manila Amendments to the STCW Convention. A Quick Guide for Seafarers. International Shipping Federation International Chamber of Shipping. — 12 Carthusian Street, London EC1M 6EZ/2010. — 6 p. — Available at www.mariesec.org.
5. Psyhofiziologichni zakonomirnosti profesiinoho samozdiisnennia jsjbistosti: monografiia/ [O. M. Kocun, V. V. Klymenk, O. M. Korniaaka, O. R. Malkhazov ta inshi]; za red. O. M. Kocuna. — K.: Pedagogichna dumka, 2015. — 297 s.
6. Serdiuk L. Z. Samotvorennia osobystosti iak tsilisnyi samodeterminovanyi fenomen/ L. Z. Serdiuk//Aktualni problem psyhologii. — 2015. — Т. 7, vyp. 38. — С. 422–431.

Тырон Елена Николаевна

старший преподаватель кафедры английского языка
профессиональной направленности
Киевской государственной академии водного транспорта
им. Петра Конашевича-Сагайдачного
аспирант кафедры психологии
Открытого международного университета развития человека «Украина»

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО МОРЯКА

Резюме

В статье описаны процессы формирования и обучения иноязычной компетентности будущих моряков с учетом психолого-педагогических особенностей прохождения этих процессов. Критерием определения характерных черт коммуникации и общения моряка на судне стало отношение к человеческому фактору в этих процессах. Психологическое сопровождение рассматривается как средство оптимизации обучения «морскому английскому языку» в вузах морского направления.

Ключевые слова: процесс формирования иноязычной компетентности; коммуникация и общение моряка; психологическое сопровождение; взаимосвязь участников обучения; «преподаватель — студент — судно».

Tyron Olena

Senior lecturer of the ESP of The Kyiv State Maritime Academy
after Petro Konashevych Sagaidachnii

**PSYCHO-PEDAGOGICAL FEATURES OF THE PROCESSES
OF THE FORMATION AND TRAINING OF FOREIGN LANGUAGE
COMPETENCE OF FUTURE SEAFARERS**

Abstract

The article describes the process of formation and the process of training foreign language competence of future seafarers, taking into account psychological and pedagogical features of these processes. The criterion for determining the characteristics of communication and socializing of a seafarer on board was related to the human factor in these processes

In the marine industry we treat communication as a channel of information to perform duties.

Communication of seafarers is generally regulated by international organization (IMO). The purpose of this regulation is to minimize the human factor in the process of professional communication of seafarers. For this purpose, standard phrases of international maritime communications of seafarers are introduced, which are mandatory for use by all seafarers in international fleet.

Communication of seafarers should take into account the human factor to prevent risks at sea. In international crews sailors should be able to predict the impact of cross-cultural differences in the process of transmission and perception.

Communication of seafarers assumes the ability to choose the right strategic decisions to ensure the safety of navigation.

In the marine industry, we interpret communication in the form of interpersonal communication activities as socializing when there is an exchange of not only information but also reactions, mood, status, settings.

Socializing of seafarers is temporal in nature, which foresees the ability to set short-term friendly relations etc.

Failures in the communication process, and in the process of socializing are risks to maritime safety and personal health.

Psychological support is seen as means of optimizing process of teaching of «maritime English» in maritime educational establishments.

Key words: the formation of foreign language competence; communication and socializing of seafarers; psychological support; the connection of the trainees; «Teacher — student — ship».

Стаття надійшла до редакції 06.10.2015

УДК 159.96+613.8

Тіунова Альона Олегівна

здобувач Університету менеджменту освіти

Національної академії педагогічних наук України, м. Київ

e-mail: rector@umo.edu.ua.

ORCID: 0000-0003-2402-4018

ОСНОВНІ ВИДИ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ОБРАЗУ ТІЛА В ПІДЛІТКІВ

Проаналізовано окремі патології підліткового віку, пов'язані з хворобливими переживаннями щодо власної зовнішності, як основні види дестабілізації образу тіла. Виявлено, що порушення образу тіла є найбільш загальною характеристикою, властивою нервовій анорексії, нервовій булімії, дисморфобії та дисморфоманії. На підставі теоретичного аналізу наукових джерел встановлено, що виникнення даних захворювань особливо тісно пов'язане з проблематикою підліткового віку. Досить часто виражена заклопотаність власною зовнішністю передуює початку таких розладів у підлітків. Незадоволеність власним тілом трансформується в дисфункціональні переконання щодо ваги, форми тіла або певного дефекту зовнішності, що тісно корелюється з негативно підкріпленою поведінкою з контролю ваги або вираженням прагненням до виправлення уявного дефекту будь-яким шляхом. Встановлено зв'язок порушення образу тіла як з проявами окремих симптомів, так і з розвитком клінічно розгорнутих порушень.

Ключові слова: дисморфоманія, дисморфобія, нервова анорексія, нервова булімія, образ тіла, підліток.

Постановка проблеми. Проблема дестабілізації образу тіла у підлітковому віці тісно пов'язана з великою увагою підлітків як до своїх зовнішніх даних, так і до думки про них оточуючих, що можна вважати однією з найважливіших властивостей підліткового та юнацького періодів.

Очевидно, що невдоволення своєю зовнішністю, тими чи іншими рисами обличчя або фігури — явище досить поширене серед психічно здорових осіб підліткового та юнацького віку, що спостерігається іноді епізодично, іноді більш-менш перманентно протягом усього зазначеного періоду. Проте у здорових людей ці думки не займають домінуючого положення в ієрархії цінностей і не визначають всю їх поведінку, весь їх життєвий уклад. В інших випадках переконаність у наявності якогось фізичного недоліку може мати характер патології, нерідко дуже важкої. Такі випадки властиві переважно підлітковому та юнацькому віку.

Серед хворобливих переживань підлітків, що стосуються зовнішності, особливе місце посідають нервова анорексія, нервова булімія, дисморфоманія та дисморфобія, які тісно пов'язані з дестабілізацією образу тіла. З огляду на зазначене, в даний час актуальне значення має розкриття змісту даних патологій як видів дестабілізації образу тіла у підлітків.

До останнього часу основна частина теоретичних досліджень порушень харчової поведінки, дисморфобії та дисморфоманії проводилася, пере-

важно, в рамках клінічної психології. Зокрема, діагностиці та клініці даних порушень присвячені праці В. Менделевича [11], Д. Барлоу [3], Б. Тушен-Каффє та І. Флорін [13], Р. Комера [4].

Питання порушення харчової поведінки у дітей і підлітків висвітлюються у науковому доробку окремих вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, Ю. Антропов та Ю. Шевченко [1] вивчають порушення харчової поведінки у дітей і підлітків в контексті психосоматичних розладів. В. Чайка, Л. Матиціна, І. Бабенко-Сорококуд [16] розкривають питання розвитку нервової анорексії у дівчаток і молодих дівчат. Проблеми порушення харчової поведінки в контексті дитячої медичної психології розглядають Є. Ісаєв [2], М. Коркіна, М. Цівілько, В. Марілов [6]. Ґрунтовному вивченню дисморфофобії та дисморфоманії у підлітковому віці присвячені праці М. Коркіної [5] та А. Личко [9]. К. Лебединська, Н. Ротінян, С. Немировська [7] та О. Сосякало [12] досліджують вплив акселерації на виникнення дисморфофобії у підлітковому віці.

Проте малодослідженим залишається ряд питань вивчення основних патологій підліткового віку, пов'язаних з хворобливими переживаннями щодо власної зовнішності, як видів дестабілізації образу тіла у підлітків.

Відповідно до зазначеного, **метою статті** є аналіз основних патологій підліткового віку, пов'язаних з хворобливими переживаннями щодо власної зовнішності, для розкриття їх змісту як видів дестабілізації образу тіла у підлітків.

Виклад основного матеріалу. Формування образу тіла тісно співвідноситься з поняттям харчової поведінки людини. Так, під харчовою поведінкою розуміється ціннісне ставлення до їжі та її прийому, стереотип харчування в повсякденних умовах та в ситуації стресу, поведінка, орієнтована на образ власного тіла, і діяльність з формування цього образу [11, с. 38]. Іншими словами, харчова поведінка містить у собі установки, форми поведінки, звички й емоції, що стосуються їжі, які індивідуальні для кожної людини.

Порушення харчової поведінки — це комплекс симптомів, що виникають внаслідок тривалого впливу поведінкових, емоційних, психологічних і соціальних факторів. До психологічних факторів, які впливають на виникнення порушень харчової поведінки, можна віднести наступні: низька самооцінка, почуття відсутності або недостатність контролю над власним життям, депресії, страхи, гнів, самотність, конфліктні відносини в родині, труднощі у вираженні емоцій та почуттів, незадоволеність життям, глузування оточення з приводу форм або ваги [1, с. 56; 2, с. 41; 6, с. 30]. Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду, основними порушеннями харчової поведінки вважаються: нервова анорексія й нервова булімія, а також переїдання, яке поєднується із психологічними порушеннями [10, с. 56]. Слід наголосити, що, згідно з даною класифікацією, порушення образу тіла, поряд з заклопотаністю контролюванням ваги власного тіла та зміною цінності харчування в ієрархії цінностей, є одним з основних загальних параметрів цих захворювань [17, с. 52].

Особливе місце у виникненні порушень харчової поведінки посідає дестабілізація образу тіла. Невідповідність власного тіла особистим ідеалам або соціокультурним еталонам краси викликає негативні емоції, породжує тривогу та незадоволеність собою, призводить до дезадаптації та незадоволеності життям у цілому. Відомий британський психотерапевт та психоаналітик, спеціаліст у сфері порушень харчової поведінки, С. Орбах вперше використала поняття «дестабілізація образу тіла» (body image destabilization) на позначення заклопотаності, зосередженості і тривоги з приводу свого фізичного буття. Мова йде про те, що глибинний контакт з тілом порушується на рівні свідомості, воно вилучається з чуттєвості зв'язку з життям і «переміщається», в першу чергу, в світ соціальних взаємодій. С. Орбах стверджує, що це є наслідком двох взаємопов'язаних тенденцій: по-перше, об'єктивізація, дистанціювання тіла від «Я», по-друге, розповсюдження розуміння тіла як індивідуального проекту особистості [19, с. 15]. Порушення харчової поведінки також частіше зустрічається серед осіб, які невдоволені своєю тілобудовою. Досліджуючи зв'язок між конституційним розвитком та ставленням особи до власного тіла, С. Бродські стверджує, що діти рідше товаришують з однолітками ендоморфного типу (за класифікацією У. Шелдона), а в ендоморфних дітей частіше спостерігається негативне ставлення до власного тіла та неприйняття свого «фізичного Я» [8].

Цей розлад вважається особливо тісно пов'язаним із проблематикою підліткового віку. Так, М. Коркіна зазначає, що нервова анорексія — захворювання, що виникає переважно у дівчаток-підлітків і молодих дівчат (дуже рідко в осіб чоловічої статі цього ж віку) і характеризується хворобливою переконаністю у власній зайвій повноті всього тіла або окремих його частин [6, с. 45]. Деякі дослідники розглядають нервову анорексію у зв'язку з трансформацією тілесних характеристик, спричинених віковими змінами. Зокрема, анорексія трактується як спосіб розв'язання проблем шляхом зниження ваги. Відповідно до цієї теорії, за допомогою голодування фізичні ознаки статевого дозрівання зводяться нанівець, що дозволяє дівчині «залишатися дитиною» та ухилитися від властивих її віку психосексуальних вимог. Вікові проблеми самоідентичності й автономії (відділення від батьків) переносяться «на поле бою у сфері харчування», завдяки чому довгостроково зберігаються симбіотичні відносини з родиною [16, с. 5].

Теоретичні дослідження та емпіричні дані свідчать про те, що досить часто у підлітковому віці дестабілізація образу тіла передують початку цього розладу. Тому порушення харчової поведінки можна розглядати в контексті конструювання «образу тіла». Так, Ю. Фролова зазначає, що всі порушення харчової поведінки поєднуються і ґрунтуються на особливостях конструювання «образу тіла», неадекватній уяві про власне тіло [14, с. 23]. На важливості критерію порушення образу тіла та страху перед збільшенням ваги при диференціальній діагностиці нервової анорексії наголошують Б. Тушен-Кафф'є та І. Флорін. За їх твердженням, саме це відрізняє нервову анорексію від втрати ваги через соматичні причини (наприклад, внаслідок пухлини головного мозку, захворювань травної системи, цукрового

діабету), від значного зменшення маси тіла у зв'язку з іншими психічними розладами (наприклад, депресією), а також від шизофренії, при якій може спостерігатися вигадлива харчова поведінка [13, с. 213]. На порушенні сприйняття власної маси тіла та власної фігури як основній ознаці нервової анорексії наголошує також Д. Барлоу [3, с. 36].

Люди з анорексією, як правило, є невисокої думки про власну фігуру, і вважають себе непривабливими. Крім того, вони переоцінюють товщину свого тіла. Тенденція переоцінювати свою вагу у хворих на нервову анорексію вивчалася в лабораторних умовах. Р. Комер описує експеримент, в якому люди дивляться на свою фотографію крізь оптичний пристрій, що дає можливість змінювати величину зображення. Учасників експерименту просили відрегулювати лінзу так, щоб вони побачили реальні розміри свого тіла. Відхилення часом сягали 20 %. Ще в одному дослідженні більше половини людей з анорексією також переоцінювали розміри свого тіла, зупиняючи регулювання лінзи лише тоді, коли зображення ставало явно більшим, ніж справжнє [4, с. 65].

Німецький психолог А. Галлвітц, експериментально вивчаючи особливості розладів сприйняття тіла у хворих на анорексію (були проведені експерименти з фотографіями), підтвердив наявність спотворень в сприйнятті хворими свого тіла. Американський професор біології П. Слейд, провівши антропологічне обстеження 14 хворих, дійшов висновку, що хворі «бачать себе більш повними, ніж є насправді», тобто неправильно (порівняно з особами контрольної групи) сприймають образ свого тіла. На підставі отриманих результатів зазначені автори дійшли висновку про наявність виразних змін у сприйнятті власного тіла, що підтвердило теорію іншого дослідника — Х. Брух про значення особливостей «образу тіла» у розвитку нервової анорексії. Заслугує на увагу й той факт, що хворі на нервову анорексію не завжди правильно «сприймають розміри не тільки свого тіла, але й оточуючих» [6, с. 17]. Отже, хворі на нервову анорексію орієнтуються, переважно, на власну думку про своє тіло й уявлення про нього. З огляду на цей факт, доводиться говорити про значний вплив дестабілізації образу тіла при виникненні цього порушення харчової поведінки.

Іншим, не менш розповсюдженим порушенням харчової поведінки, є нервова булімія, яка визначається як розлад, що характеризується повторюваними нападами переїдання, за яким слідують штучно спричинене блювання та інші екстремальні компенсуючі дії [4, с. 298]. Нервова булімія характеризується також надмірною заклопотаністю контролюванням ваги тіла, що приводить людину до вживання крайніх заходів для пом'якшення впливу спожитої їжі. Б. Тушен-Каффє та І. Флорін наголошують, що згідно з диференціальною діагностикою, саме специфічні дисфункціональні установки щодо фігури і маси тіла відрізняють нервову булімію від інших психічних хвороб (наприклад, від великої депресії і шизофренії), а також від деяких неврологічних захворювань (наприклад, пухлин ЦНС, синдрому Клейне — Левіна), при яких також може виникнути незвичайна харчова поведінка, аж до «нападів обжерливості» [13, с. 308].

Дестабілізація образу тіла при нервовій булімії є важливим фактором ризику у розвитку даного розладу. Вона виникає, як і при нервовій анорексії, під впливом соціального тиску відносно схуднення і відхилень фізичних параметрів тіла від культурального ідеалу стрункості, оскільки цей ідеал є практично недосяжним для більшості людей. У хворих на нервову булімію вплив нав'язуваних засобами масової інформації ідеалів стрункості призводить до підвищення рівня незадоволеності тілом. Як наслідок, наявність жирових відкладень та зростання маси тіла супроводжуються виникненням невдоволення власною зовнішністю.

Дестабілізація образу тіла підвищує ризик булімічної патології за допомогою декількох механізмів. Наприклад, викривлене сприйняття тіла призводить до посилення дієтичної поведінки як способу контролю ваги. Дієти, в свою чергу, збільшують ризик булімічної патології, тому що індивіди можуть переїдати для зниження енергетичної депривації. Дієти здатні провокувати обжерливість (ефект стриманості — зриву). Вони сприяють зсуву контролю харчової поведінки з фізіологічних механізмів на когнітивні, що підвищує ризик переїдання у випадку, коли когнітивні процеси порушуються інтенсивними емоціями. Істотною є роль негативних афектів, адже в нашій культурі зовнішність є одним з найважливіших оціночних параметрів, особливо що стосується жінок.

Наступною поширеною патологією підліткового віку, пов'язаною з хворобливими переживаннями щодо власної зовнішності, є дисморфофобія — форма психологічного розладу, що характеризується нав'язливими переконаннями людини про наявність у неї якогось дефекту зовнішності, уявного або перебільшеного. М. Коркіна визначає дисморфофобію як нав'язливий страх невротичного характеру (протікає на непсихотичному рівні за відсутності грубих змін психічної діяльності), пов'язаний з нібито наявними тим або іншим фізичним недоліком [5, с. 32].

Даний розлад властивий підлітковому і юнацькому віку від 13 до 20 років, при чому понад 80 % випадків припадає на період статевого дозрівання. Вікова категорія хворих на дисморфофобію не випадково включає в себе підлітків. На думку більшості авторів, широке поширення дисморфофобії в підлітковому і юнацькому віці визначається саме специфікою цього вікового етапу, коли загострюється увага до своїх зовнішніх даних (так само, як і до думки про них оточуючих). Приблизно у віці 12–13 років відбувається перехід від індивідуальної до суспільної самосвідомості, що виражається в більш високому рівні сприйнятливості до інформації, що стосується самооцінки, визначення свого місця в соціумі. Водночас саме в цьому віці відбувається бурхливе фізіологічне дозрівання, підрастаюча дитина бачить, як стрімко змінюється її тіло. Ламкий голос, покриті юнацькими вуграми обличчя, незграбна постать в період інтенсивного росту, різкі коливання маси тіла, пов'язані з дienceфальними порушеннями при бурхливому статевому дозріванні, — все це створює сприятливий ґрунт для дисморфофобії. У підлітків чоловічої статі дисморфофобія часто поєднується із затриманням або недостатнім сексуальним розвитком. Тому предметом переживань служать і малий зріст, і евнухоїдні пропорції тіла,

і слабоборзвинені вторинні статеві ознаки. У підлітків жіночої статі даний синдром, навпаки, частіше розвивається на тлі акселерації, і болісно переживаються великий зріст, великі грудні залози, волохатість на руках і ногах тощо [7, с. 1517]. Окрім цього, невдоволення підлітків досить часто зосереджується на формі носа, вух, чола, губ, щелеп, зубів, ніг, рідше живота і стегон, наявності родимих плям тощо.

Підліток болісно переживає уявну «потворність» образу свого фізичного «Я»; його пригнічують форма його носа, надмірне збільшення надбрівних дуг, порушення «симетрії» в обличчі, зокрема асиметрія очних щілин, або «випинання» очей тощо. Він постійно розглядає себе в дзеркалі, знаходячи у власному образі підтвердження «обґрунтованості» невідступних страхів [15, с. 50].

Таким чином, в основі дисморфофобії можуть бути справжні, але незначні дефекти, які аж ніяк не викликають негативної реакції в оточуючих. Значення цих недоліків підлітком надзвичайно перебільшується. В інших випадках ці дефекти є цілком уявними. Але в окремих випадках таке невдоволення присутнє завжди, особливо коли підлітка постійно дразнять однолітки. В результаті виникає своєрідна патологія, коли утворюються стійкий негативний образ власного тіла. Страждаючі на цю патологію постійно відчувають страх, що навколишні обговорюють їх і сміються над ними.

За своєю природою дисморфофобія являє собою нав'язливий страх невротичного характеру (тобто протікає на непсихотичному рівні та за відсутності грубих змін психічної діяльності). Суворо кажучи, підлітка обтяжує не сама нав'язлива думка, а перебільшений за значенням недолік зовнішності, який однак не позначається постійно на всій поведінці підлітка. Так, наприклад, хлопчик, обличчя якого покрито юнацькими вуграми, соромиться товариства дівчаток, але вільно почувается в хлоп'ячій компанії. Дуже худорлявий підліток уникає пляжів, басейнів і лазень, не ходить на заняття фізкультурою, щоб не роздягатися, але в інших місцях забуває про свою худорлявість. З віком такі прояви взагалі згладжуються. Як правило, невдоволення своїми рисами обличчя або фігурою виникає епізодично, після якихось реплік однолітків або дорослих.

Інша справа — хворі на дисморфоманію, які вимагають найбільш серйозної уваги не тільки психіатрів, а й лікарів багатьох інших спеціальностей (педіатрів, хірургів, дерматологів, ендокринологів, терапевтів та інших) [5, с. 67]. Дисморфоманія — це хвороблива (психотичного характеру, найчастіше у вигляді надцінної ідеї або марення) переконаність у наявності будь-якої уявної або надзвичайно перебільшеної фізичної вади, що найчастіше стосується видимих частин тіла (форми або величини носа, вух, зубів, розмірів рук, ніг, тулуба тощо). Небезпека дисморфоманії обумовлена непередбачуваністю поведінки підлітка, схильністю в ряді випадків до суїцидних дій. Дисморфоманія — це, як правило, дуже стійкий феномен і не піддається корекції.

М. Коркіна, яка тривалий час спостерігала 128 підлітків з синдромом дисморфоманії в рамках пограничних станів, підкреслюючи своєрідність синдрому дисморфоманії в пубертатному періоді, зазначає, що в цих ви-

падках буває дуже важко «виявити чіткі відмінності між болючою переконаністю в наявності фізичної вади і звичайним людським реагуванням на свою зовнішність» [5, с. 115]. Психологічні реакції, пов'язані з підвищеною увагою до своєї зовнішності, на думку М. Коркіної, відрізняються від патологічних насамперед тим, що у здорових думки про свою зовнішність: 1) не посідають домінуючого положення в ієрархії цінностей; 2) не визначають всієї поведінки підлітка, його життєвий уклад; 3) не заважають нормальній соціальній адаптації [5, с. 72].

При дисморфореакціях, на відміну від синдрому дисморфофобії, поперше, відсутній нав'язливий страх (фобії), оскільки, за влучним зауваженням А. Личко, підлітків у цих випадках «обтяжує не саме нав'язливість, а перебільшений за значенням недолік зовнішності»; по-друге, підлітки не усвідомлюють своїх переживань, пов'язаних із зовнішністю, як безглузді; по-третє, порушення поведінки, пов'язані з турботою про свою зовнішність, більш виражені і, нарешті, по-четверте, дисморфореакції, на відміну від дисморфофобії психогенного (реактивного) походження, носять більш виражений перехідний характер і при зміні життєвої ситуації зникають [9, с. 115]. Проте спільною ознакою дисморфофобії та дисморфоманії є порушення образу тіла, яке виступає стрижневим феноменом у розвитку даних психопатологічних розладів [18, с. 248].

Інтерес до даної проблеми посилюється і в зв'язку з таким до кінця ще не вивченим феноменом, як акселерація фізичного розвитку. Наприклад, у підлітків-акселератів жіночої статі з прискореним статевим дозріванням значно частіше виникають ідеї фізичної вади [7, с. 1518], ніж у підлітків з нормальним розвитком [12, с. 1523]. У підлітків чоловічої статі, навпаки, сприятливим фоном для виникнення дисморфофобії або дисморфоманії часто є ретардація із затриманим або недостатнім сексуальним розвитком [9, с. 58].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, аналіз основних патологій підліткового віку, пов'язаних з хворобливими переживаннями щодо власної зовнішності, з метою розкриття їх змісту як видів дестабілізації образу тіла, дозволяє дійти висновку, що особливості в конструюванні образу тіла є основоположними факторами в розвитку даних патологій. Так, при нервовій анорексії та нервовій булімії порушення образу тіла приймає специфічну психопатологічну форму, при якій страх перед ожирінням та в'ялістю контуру тіла, а також бажання схуднути зберігається як нав'язлива або надцінна ідея. В основі розвитку дисморфофобії та дисморфоманії лежить хворобливе уявлення про образ свого тіла, дисморфоманічні переживання, негативне ставлення до свого тіла і нереалістичний (недосяжний) образ «ідеального» тіла. Отже, порушення образу тіла є стрижневим феноменом у розвитку згаданих психопатологічних розладів, що дозволяє розглядати їх як окремі види дестабілізації образу тіла.

Перспективними напрямками досліджень вважаємо вивчення впливу основних патологій підліткового віку, пов'язаних з хворобливими переживаннями щодо власної зовнішності, як видів дестабілізації образу тіла, на особливості особистості та на всі психічні процеси підлітка, в тому числі й на самосвідомість.

Список використаних джерел і літератури

1. Антропов Ю. Ф. Психосоматические расстройства и патологические привычные действия у детей и подростков / Ю. Антропов, Ю. Шевченко. — М.: ИИП, 1999. — 256 с.
2. Исаев Д. Н. Детская медицинская психология / Д. Исаев. — СПб.: Речь, 2004. — 384 с.
3. Клиническое руководство по психическим расстройствам / под ред. Д. Барлоу. — 3-е изд. — СПб.: Питер, 2008. — 912 с.
4. Комер Р. Патопсихология поведения. Нарушения и патология психики / Р. Комер. — СПб.: Прайм; Еврознак, 2002. — 608 с.
5. Коркина М. В. Дистормомания в подростковом и юношеском возрасте / Коркина М. В. — М.: Медицина, 1984. — 220 с.
6. Коркина М. В. Нервная анорексия / М. В. Коркина, М. А. Цивилько, В. В. Мариллов. — М.: Класс, 1986. — 176 с.
7. Лебединская К. С. Роль фактора ускоренного полового созревания в клинике психозов детей / К. С. Лебединская, Н. С. Ротинян, С. В. Немировская // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. — 1970. — № 10. — С. 1517-1522.
8. Либин А. В. Дифференциальная психология на пересечении европейских, российских и американских традиций [Электронный ресурс] / А. В. Либин. — Режим доступа: <http://www.avlibin.ru/part3/ya-konserciya.html>
9. Личко А. Е. Психопатия и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. — М.: Медицина, 1983. — 256 с.
10. Международная классификация болезней (10-й пересмотр): классификация психических и поведенческих расстройств / [Всемирная организация здравоохранения]. — СПб.: Адис, 1994. — 300 с.
11. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. — СПб.: Речь, 2005. — 445 с.
12. Сосюкало О. Д. О влиянии фактора акселерации на формирование клинической картины шизофрении у подростков / О. Д. Сосюкало, А. Г. Большаков, А. А. Кашникова // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. — 1978. — № 10. — С. 1523-1527.
13. Тушен-Каффье Б. Расстройства приема пищи / Б. Тушен-Каффье, И. Флорин // Клиническая психология / [под ред. М. Перре, У. Бауманна]. — СПб.: Питер, 2002. — 1312 с.
14. Фролова Ю. Г. Психосоматика и психология здоровья : учеб. пос. / Ю. Фролова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск: ЕГУ, 2003. — 172 с.
15. Хухлаева О. В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: учеб. пособие / О. В. Хухлаева. — М.: ИЦ «Академия», 2001. — 208 с.
16. Чайка В. К. Нервная анорексия у девочек и девушек / В. Чайка, Л. Матыцина, И. Бабенко-Сорококуд. — Донецк: Лидер, 2004. — 32 с.
17. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth Edition, Text Revision: DSM-IV-TR / [American Psychiatric Association]. — Washington, DC: American Psychiatric Publishing, Inc., 2000. — 943 p.
18. McKnight Investigators. Risk factors for the onset of eating disorders in adolescent girls: Results of the McKnight Longitudinal Risk Factor Study / McKnight Investigators // American Journal of Psychiatry. — 2003. — Vol. 160. — P. 248-254.
19. Orbach S. Bodies / S. Orbach. — London : Profilebooks, 2009. — 182 p.

References

1. Antropov Yu. F. Psihosomaticheskie rasstrojstva i patologicheskie privychnye dejstviya u detej i podrostkov / Yu. Antropov, Yu. Shevchenko. — M. : IP, 1999. — 256 s.
2. Isaev D. N. Detskaya medicinskaya psihologiya / D. Isaev. — SPb. : Rech', 2004. — 384 s.
3. Klinicheskoe rukovodstvo po psihicheskim rasstrojstvam / pod red. D. Barlou. — 3-e izd. — SPb. : Piter, 2008. — 912 s.
4. Komer R. Patopsihologiya povedeniya. Narusheniya i patologiya psihiki / R. Komer. — SPb. : Prajm ; Evroznak, 2002. — 608 s.
5. Korkina M. V. Dismorfomaniya v podrostkovom i yunosheskom vozraste / Korkina M. V. — M. : Medicina, 1984. — 220 s.

6. Korkina M. V. Nervnaya anoreksiya / M. V. Korkina, M. A. Civil'ko, V. V. Marilov. — M. : Klass, 1986. — 176 s.
7. Lebedinskaya K. S. Rol' faktora uskorennoho polovogo sozrevaniya v klinike psihozov detej / K. S. Lebedinskaya, N. S. Rotinyan, S. V. Nemirovskaya // Zhurnal nevropatologii i psichiatrii im. S. S. Korsakova. — 1970. — № 10. — S. 1517-1522.
8. Libin A. V. Diferencial'naya psihologiya na peresechenii evropejskih, rossijskih i amerianskih tradicij [Elektronnij resurs] / A. V. Libin. — Rezhim dostupu: <http://www.avlibin.ru/part3/ya-koncepciya.html>
9. Lichko A. E. Psihopatii i akcentuacii haraktera u podrostkov / A. E. Lichko. — M. : Medicina, 1983 — 256 s.
10. Mezhdunarodnaya klassifikaciya boleznej (10-j peresmotr): klassifikaciya psihicheskikh i povedencheskikh rasstrojstv / [Vsemirnaya organizaciya zdavoohraneniya]. — SPb. : Adis, 1994. — 300 s.
11. Mendelevich V. D. Psihologiya deviantnogo povedeniya / V. D. Mendelevich. — SPb. : Rech', 2005. — 445 s.
12. Sosyukalo O. D. O vliyanii faktora akseleracii na formirovanie klinicheskoi kartiny shizofrenii u podrostkov / O. D. Sosyukalo, A. G. Bol'shakov, A. A. Kashnikova // Zhurnal nevropatologii i psichiatrii im. S. S. Korsakova. — 1978. — № 10. — S. 1523-1527.
13. Tushen-Kaff'e B. Rasstrojstva priema pischi / B. Tushen-Kaff'e, I. Florin // Klinicheskaya psihologiya / [pod red. M. Perre, U. Baumanna]. — SPb. : Piter, 2002. — 1312 s.
14. Frolova Yu. G. Psihosomatika i psihologiya zdorov'ya : ucheb. pos. / Yu. Frolova. — 2-e izd., pererab. i dop. — Minsk : EGU, 2003. — 172 s.
15. Huhlaeva O. V. Osnovy psihologicheskogo konsul'tirovaniya i psihologicheskoi korrekcii : ucheb. posobie / O. V. Huhlaeva. — M. : IC «Akademiya», 2001. — 208 s.
16. Chajka V. K. Nervnaya anoreksiya u devochek i devushek / V. Chajka, L. Matycina, I. Babenko-Sorokokud. — Doneck : Lider, 2004. — 32 s.
17. Diagnostic and statistical manual of mental disorders, Fourth Edition, Text Revision: DSM-IV-TR / [American Psychiatric Association]. — Washington, DC : American Psychiatric Publishing, Inc., 2000. — 943 p.
18. McKnight Investigators. Risk factors for the onset of eating disorders in adolescent girls: Results of the McKnight Longitudinal Risk Factor Study / McKnight Investigators // American Journal of Psychiatry. — 2003. — Vol. 160. — P. 248-254.
19. Orbach S. Bodies / S. Orbach. — London : Profilebooks, 2009. — 182 p.

Тиунова Алена Олеговна

соискатель Университета менеджмента образования

Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ ДЕСТАБИЛИЗАЦИИ ОБРАЗА ТЕЛА У ПОДРОСТКОВ

Резюме

В статье проанализированы отдельные патологии подросткового возраста, связанные с болезненными переживаниями относительно собственной внешности, как основные виды дестабилизации образа тела. Выявлено, что нарушение образа тела является наиболее общей характеристикой, присущей нервной анорексии, нервной булимии, дисморфофобии и дисморфомании. На основании теоретического анализа научных источников установлено, что возникновение данных заболеваний особенно тесно связано с проблематикой подросткового возраста. Довольно часто выраженная озабоченность собственной внешностью предшествует началу подобных расстройств у подростков. Неудовлетворенность собственным телом трансформируется в дисфункциональные убеждения относительно веса, формы тела или определенного дефекта внешности, что, в свою очередь, тесно коррелирует с негативно

подкрепленным поведением по контролю веса или выраженным стремлением к исправлению мнимого дефекта любым путем. Установлена связь нарушения образа тела как с проявлениями отдельных симптомов, так и с развитием клинически развернутых нарушений.

Ключевые слова: дисморфомания, дисморфобия, нервная анорексия, нервная булимия, образ тела, подросток.

Тіунова Аліона

PhD student of Education Management University,
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv

THE MAIN TYPES OF DESTABILIZATION OF BODY IMAGE IN ADOLESCENTS

Abstract

The article analyzes separate pathologies of adolescents age concerning appearance, as major types of body image destabilization. Displeasure with own appearance is an enough wide phenomenon among mentally healthy persons of teenager and youth age. However in healthy people these thoughts don't take dominant position in the hierarchy of values and don't define all their behaviour and way of life. In other cases, persuasion in presence of any physical defects can have the form of pathology, frequently very difficult one. Such cases are peculiar to predominantly teenager and youth age. It is found out that the violation of body image is the most common clinical characteristics inherent to anorexia nervosa, bulimia nervosa, dysmorphophobia and dysmorphomania.

On the assumption of this, disclosure of the content of these pathologies as forms of body image destabilization in teenagers is topical. On the bases of the theoretical analysis of scientific sources it is revealed that the occurrence of these disorders is particularly closely related to the problems of adolescence. Quite often adolescents' obvious concern about their own appearance precedes the beginning of these disorders. Dissatisfaction with individual's body transforms into dysfunctional beliefs about weight and body shape, or a certain appearance defect, what is closely correlated with negatively reinforced behavior concerning weight control or appearance defect correlation in any way. There is established the connection between body image violation and separate manifestations of symptoms as well as with the development of clinically deployed eating behavior disorders.

Key words: adolescent, anorexia nervosa, body image, bulimia nervosa, dysmorphomania, dysmorphophobia.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2015

УДК 159.9-615.815-316.44

Уварова Світлана Геннадіївна

кандидат педагогічних наук,

ректор Міжнародного інституту глибинної психології (м. Київ)

e-mail: rector@pa.org.ua

ORCID: 0000-0002-0680-0223

ПОГЛЯД НА ТРАВМУ В КОНТЕКСТІ ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ПСИХІЧНИХ НАСЛІДКІВ СУСПІЛЬНИХ КРИЗ

У статті здійснено огляд проблеми психічної травми в межах вивчення питання щодо передумов появи психічних наслідків суспільних криз. Представлено психоаналітичне розуміння травми. Здійснено метапсихологічний аналіз психічних передумов появи травматичних переживань в умовах суспільних кризових подій. Розкрито психоаналітичні уявлення щодо психічного часу та причинності психічних станів та явищ через висвітлення сутності механізму післядії.

Ключові слова: травма, травматичні переживання, психоаналіз, метапсихологія, механізм післядії, суспільні кризи.

Постановка проблеми. Реалії нашого сьогодення відрізняються високою щільністю кризових станів та процесів, що спостерігаються у світовому суспільстві. Кризовість сучасного світу складається з великої кількості таких подій, як стихійні лиха, війни, міждержавні та міжетнічні конфлікти, економічні кризи, політичні перевороти, техногенні катастрофи, терористичні акти тощо. Закономірними наслідками цих явищ є розгортання кризових процесів всередині суспільного життя, що має травматичний вплив на психічне життя людини, яка завжди є непідготовленою до цих подій.

Людина переживає травматичний досвід різних кризових ситуацій, що пов'язані безпосередньо з нею, або яких зазнали її рідні та близькі. Кризові події, звичайно, відрізняються за силою травматичного впливу, але призводять до сильних переживань людини, оскільки виходять за межі її нормального повсякденного досвіду.

Зауважимо, що питання передумов появи негативних психічних наслідків суспільних криз практично не поставлено в якості наукової проблеми. Зазвичай психологічні дослідження суспільних криз зорієнтовані на вивчення змісту та динаміки самих наслідків, залишаючи поза увагою специфіку обставин, які спричинили психологічні проблеми, та власне психологічні механізми, що лежать в основі травматизації.

Звертаючись до термінології психоаналізу, можна сказати, що у психологічній науці на рівні ґрунтовних досліджень не представлена *метапсихологія* появи психічних наслідків суспільних криз. Під метапсихологічними уявленнями у психоаналізі розуміється вивчення психічних процесів з точки зору динаміки, топіки та економіки психічного апарату [2].

Метапсихологічне розуміння окресленої проблеми передбачає вивчення передумов появи психічних наслідків суспільних криз з точки зору психології позасвідомого, функціонування психічного апарату людини, її потягів тощо. Тобто, з метапсихологічної позиції значний інтерес представляють природа негативних психічних проявів, спричинених суспільними кризами; особливості функціонування психічних процесів в умовах кризового стану суспільства; механізми травматизації психіки за умов дії соціальних кризових чинників; особливості активізації захисних механізмів психіки в умовах специфіки суспільної кризи тощо.

Отже, спираючись на аналіз форм, проявів, динаміки та специфіки суспільних кризових явищ, а також розгляд особливостей психічного реагування на кризові явища, спробуємо встановити та розкрити, з точки зору метапсихологічного розуміння, за яких психічних умов суспільні кризові чинники набувають патогенної сили та спричиняють негативні психічні процеси і стани у людини.

Мета статті полягає у вивченні психічних передумов появи травматичних переживань в умовах суспільних кризових подій.

Результати дослідження. Спершу звернемося до розгляду психологічної специфіки, яка є характерною для суспільства у передкризовий та кризовий періоди, а також специфіки психологічних станів населення у ці періоди суспільного життя.

Як показують дослідження суспільних процесів під час криз, стресогенність соціальних трансформацій для особистості визначається перспективою втратити щось, що є цінним для неї. Соціальна нестабільність є перманентно діючим стресогенним чинником, оскільки під загрозу потрапляють життєві цінності людини, що надають сенс її буттю; суб'єктивно значуща система цінностей стикається з труднощами їх реалізації.

Серед макросоціальних чинників розвитку кризових станів людини дослідники називають наступні:

– *Зміна національної мотивації.* Зміна або руйнація мотиваційної системи нації виступає значущим чинником розвитку кризових станів населення. Під національною мотивацією розуміється переважаюча для кожної нації система домінуючих орієнтирів, що визначають її суспільну поведінку, наприклад, пріоритет соціальних досягнень, здобуття успіху, багатства; прагнення покращити якості життя; пріоритети стабільності та підтримання традицій тощо.

– *Соціокультуральні зміни.* Стрімкі політичні, економічні та культуральні зміни викликають погіршення психологічного стану суспільства (поширення страхів, тривожності, пригніченості, песимістичних настроїв, почуття соціальної незатребуваності, втрата почуття перспективи, ірраціональне сприйняття дійсності тощо).

– *Руйнування соціальних норм та цінностей.* Втрата суспільством соціальних орієнтирів, норм та цінностей, які визначали його життя тривалий час, та необхідність пошуку нових орієнтирів викликає суспільну напругу, а також поширення таких переживань, як втрата сенсу, відчуття непотрібності, покинутості, приреченості.

– *Гострі стресові ситуації, небезпечні для життя людини* (стихійні лиха, катастрофи, війни). Для цього макросоціального чинника ключовим є те, що у життєво небезпечній ситуації знаходиться велика група людей, поєднаних єдиним переживанням травматичної ситуації [13].

Сучасні автори визначають такі соціально-психологічні чинники, що зумовлюють розвиток психосоціального стресу у суспільстві: зниження рівня життя, соціальні потрясіння, нестабільність на ринку праці; падіння якості медичного обслуговування; погана екологічна ситуація; катастрофічне інформаційне перевантаження; висока відповідальність; дефіцит часу; розповсюджені міжособистісні конфлікти тощо [7].

Отже, соціальні зміни, суспільні, економічні, політичні, екологічні кризові явища сприймаються людиною травматично, оскільки несуть дестабілізацію уявлень про навколишню дійсність, втрату минулих опор та орієнтирів поведінки; втрачається безперервність буття, яка до цього не ставилася під сумнів.

Як відомо, частими причинами розвитку суспільних криз виступають природні стихійні лиха або техногенні екологічні катастрофи. Тому доцільним є вивчення особливостей цих надзвичайних подій, що чинять травматичний вплив на психіку людини та психологічний стан суспільства в цілому.

У кризовій психології вченими виділено наступні особливості надзвичайної травматичної події:

– *раптовість* (чим раптовішою є подія, тим більш руйнівний вплив вона має для людини);

– *відсутність схожого досвіду* (надзвичайна подія виходить за межі нормального повсякденного досвіду людини);

– *тривалість* (цей чинник є досить змінним у різних випадках, наприклад, повінь, що розливається повільно, може і спадати поступово, а землетрус хоч і триває декілька секунд, але приносить більше руйнувань; у жертв у випадках тероризму, захоплення заручників, викрадення літака травматичні ефекти можуть зростати та примножуватись з часом);

– *неможливість контролю* (людина не здатна контролювати подію під час природних катастроф, що спричиняє сильне відчуття безпорадності);

– *втрата і горе* (постраждалі у надзвичайних ситуаціях можуть бути розлучені з рідними та близькими, переживати їх загибель або знаходитись в очікуванні можливих втрат. Також людина через надзвичайну подію може втратити свою соціальну позицію і у випадку тривалих травматичних подій втратити всі надії на відновлення втраченого);

– *постійні зміни* (руйнування, викликані катастрофами, можуть бути такими, що не підлягають відновленню, і постраждалі можуть опинитись в абсолютно нових, навіть ворожих для них, умовах);

– *експозиція смерті* (навіть короткі, загрожуючі життю ситуації, мають травматичний вплив на людину; зіткнення зі смертю, які повторюються, можуть призводити до глибоких особистісних трансформацій; при близькій зустрічі зі смертю можливою є тяжка екзистенційна криза);

– *моральний вибір* (людина може опинитись у ситуації прийняття рішення, пов'язаного з неможливим вибором, наприклад, кого рятувати: дружину чи дитину);

– *поведінка під час події* (після завершення кризової події людина може переживати докори сумління, пов'язані із тим, що вона не зробила все можливе для порятунку близької людини, чи не була обачною; може звинувачувати себе в тому, що була в той час і в тому місці тощо);

– *масштаб руйнувань* (постраждали у катастрофах після завершення події зазвичай бувають вражені тим, які вона має масштаби, що вона зробила з її оточенням та суспільством в цілому) [5].

Для більш детального висвітлення питання травматизації людини в умовах суспільних кризових явищ зазначимо, що під час кризових подій ступінь патогенного впливу стресових чинників на людину у значній мірі залежить від того, в якому «колі уразливості» вона перебувала. «Кола уразливості» виділяють за такими критеріями:

– *фізична близькість людини до місця кризової події* (знаходження в епіцентрі події; близько до місця події; на відстані слуху (у випадку з катастрофами, аваріями тощо); поза місцем події;

– *соціально-психологічний вимір уразливості людини* (безпосередня сімейна близькість; сімейна чи дружня близькість; знайомі; ідентифікація чи схожість із постраждалою людиною).

Потрапляння в будь-яке «коло уразливості» травматичним чином впливає на людину. Розуміння травматичності опосередкованих впливів кризової події на людину (знаходження у найвіддаленіших «колах уразливості») дає можливість звернути увагу також на тих людей, які начебто не переживають негативних наслідків кризової події та не потребують психологічної допомоги [6].

Далі визначимо основні психічні прояви людини, яка перебуває в умовах надзвичайних ситуацій.

Вчені виділяють три основних періоди, характерних для поведінки та самопочуття людини під час стихійних лих та екологічних катастроф: передвплив, вплив та післявплив.

У період *передвпливу* наростає відчуття загрози та занепокоєння. При цьому зазвичай сама загроза (землетрус, повінь, ураган тощо) або не усвідомлюється людиною, або недооцінюється, або ігнорується.

Період *впливу* триває від початку стихійного лиха до початку рятувальних робіт. Для поведінки людей, які є безпосередніми учасниками надзвичайної події, характерною є фаза героїзму: підвищується поведінкова активність, люди проявляють самопомогу та взаємодопомогу, альтруїзм. Спостерігається викривлення реальної оцінки небезпеки: люди або недооцінюють небезпеку (ілюзія невразливості), або вважають, що вони обов'язково постраждають.

Період *післявпливу* починається через кілька днів після стихійного лиха. Продовжуються рятувальні роботи, люди підраховують втрати та починають усвідомлювати масштаби трагедії. У зв'язку із цим деякі дослідники називають цей період другим стихійним лихом. Життя людини

стає залежним від таких умов, як вміння вижити без допомоги інших, врятуватись, знайти притулок та їжу. Виникає безпосередня загроза існуванню людини та її близьких. В цей період зберігається інформаційна невизначеність, руйнуються життєві стереотипи [5].

Отже, суспільні кризи, які часто спричинюються або посилюються стихійними лихами, екологічними катастрофами, війнами, неминуче мають смертельні наслідки або несуть пряму загрозу життю людей, які перебувають в цих умовах.

У зв'язку із питанням смертельних наслідків та загрози смерті, яку мають кризові явища, для визначення психологічних механізмів появи травматичних наслідків кризових подій доцільно звернутись до психоаналітичних поглядів.

Як зазначав З. Фрейд, «у свою власну смерть ніхто не вірить, або, що є тим же самим: у позасвідомому кожен з нас переконаний у власному безсмерті» [9, с. 50]. «Смерть — це абстрактне поняття негативного змісту, для якого неможна знайти відповідності у позасвідомому» [10, с. 346].

У зв'язку із тим, що у позасвідомому людини немає смерті, стикаючись з нею у житті, людям властиво підкреслювати її випадковий характер. З. Фрейд пише, що таким чином виявляється «наше прагнення звести смерть від неминучості до випадковості» [9, с. 50].

З. Фрейд називає ставлення до смерті у людському суспільстві культурно-конвенціональним та описує його специфічність. Воно виявляється в тому, що до померлого ми ставимся по-особливому, майже захоплюємося ним, як тим, хто здійснив щось дуже складне, припиняємо його критикувати, вибачаємо та виправдовуємо його. Якщо ж смерть спіткає близьку нам людину, це культурно-конвенціональне ставлення доповнюється нашим повним крахом. Разом з цією людиною ми ховаємо наші сподівання, не дозволяємо себе втішати та відмовляємося замінювати втраченого. Це наше ставлення до смерті суттєво впливає на наше життя. Воно збіднюється, не представляє для нас інтересу, стає прісним, незмістовним через нестерпну інтенсивність журби за втраченою людиною.

Таке культурно-конвенціональне ставлення до смерті з'явилося в людському суспільстві ще у ранні часи, щоб позбавити смерть її значення припинення життя. З. Фрейд пише: «Безумовно, власна смерть була для первісної людини такою ж неувяною та нереальною, як ще й сьогодні для кожного з нас» [9, с. 53]. Через неможливість визнати власну смерть люди вдавалися до вірування у переселення душ, відродження та ін.

З. Фрейд зазначає, що наше позасвідоме не вірить у власну смерть і веде себе як безсмертне. Наше позасвідоме ставиться до смерті так само, як первісна людина, яка продовжує жити в ньому у незмінному вигляді.

За умов війни, вказує З. Фрейд, втрачається конвенціональне ставлення до смерті. «Тепер вже смерть не можна заперечувати; в неї доводиться вірити. Люди дійсно помирають, і вже не окремі, а багато хто, і це вже не випадковість» [9, с. 51].

З. Фрейд для прикладу описує стан людей, які вдома чекають своїх рідних, які перебувають на війні, наражаючи себе на смерть. Те сум'яття

та страждання, яке переживають люди в очікуванні, обумовлено тим, що в умовах реальності війни вже не можна зберегти минуле ставлення до смерті (заперечувати її), а нове ставлення ще не знайдено [9].

Для вирішення питання щодо передумов появи негативних психологічних наслідків суспільних криз варто звернутись до висвітлення питання стресу, травматичного стресу та травми.

Як зазначав вчений Р. Лазарус у своїй концепції психологічного стресу, під час аналізу цього феномену слід брати до уваги такі параметри, як особистісна значущість ситуації для суб'єкта, особливості психічних процесів та суб'єктивні особливості. Ці чинники зумовлюють, на переконання вченого, характер реагування людини на стресогенну ситуацію. На відміну від фізіологічного стресу (який дослідник виділяв як окремий вид стресу та зауважував, що реакції людини при цьому стресі завжди стереотипні), реакції людини під час психологічного стресу є суб'єктивними та не завжди прогнозованими.

Згідно з поглядами Р. Лазаруса та С. Фолкман, людина оцінює величину джерела стресу, співставляючи вимоги зовнішніх впливів з власною оцінкою наявних особистісних ресурсів для подолання цих вимог [14].

Що стосується травматичного стресу, це особлива форма загальної стресової реакції. Стрес стає травматичним, коли результатом впливу стресора є порушення у психічній сфері за аналогією з фізичними порушеннями. Коли психологічні, фізіологічні, адаптаційні можливості людини перевантажені стресогеними чинниками, стрес стає травматичним [3; 8].

Під травматичним стресом у науковій літературі, як правило, розуміють психічну травму як таку. У сучасній клінічній психології *психічною травмою* вважається життєва подія, яка зачіпає значущі сторони буття людини та призводить до глибоких психологічних переживань [4].

Психічна травма — це глибокі, болісні переживання людини, пов'язані з травматичними подіями її життя, граничне накопичення збудження, з якими вона нездатна впоратися або які частково долаються за допомогою позасвідомих механізмів захисту [1].

Розмірковуючи про психологічні передумови виникнення травматичних неврозів, З. Фрейд зауважував, що видається «абсолютно неймовірним, що невроз міг виникнути без участі більш глибоких позасвідомих пластів психічного апарату лише завдяки об'єктивному факту загрози» [11, с. 271]. Під час переживань, які призводять до травматичного неврозу, пробивається захист від зовнішніх подразників, і до психічного апарату потрапляє занадто велика кількість збудження [11, с. 271].

Особливо важливо відмітити, що поняття травми пов'язане, як вказував сам З. Фрейд, з економічними уявленнями: «Ми називаємо травмою досвід, при якому за короткий час в душевне життя вторгаються настільки сильні роздратування, що усі звичайні засоби їх усунення або переробки виявляються неідеальними, що призводить до стійкого порушення у способах функціонування енергії» [12]. Це означає, що приплив збуджень перевищує допустимі для психіки величини. При цьому травмуючою може бути як одна-єдина подія, яка викликає сильну емоцію, так і накопичення збу-

джен, кожне з яких окремо переноситься легко: принцип постійності в психіці перестає діяти, оскільки психічний апарат втрачає здатність до розрядки збуджень.

Слід зазначити, що концепція травми у З. Фрейда та його послідовників, починаючи з самого зародження психоаналізу і до наших днів, — це те питання, яке, мабуть, краще за все відбиває еволюцію психоаналітичної думки стосовно етіології психічних розладів і, відповідно, підходів у клінічній роботі.

Відомо, що на початку своєї творчості З. Фрейд визначав природу травми як сексуальну. Переглянувши теорію «первинного зваблення» і відмовившись від своєї «*Neurotika*» (теорії неврозів), Фрейд дійшов висновку, що в основі травми може лежати не реальне зваблення, а фантазія. Проте, виходить травма з реального зваблення чи з фантазму, це не міняє суті, суть її глибинно пов'язана з сексуальністю. Більше того, реальна травма і фантазм не взаємовиключаються, а в деяких випадках їх дії комбінуються.

Варто підкреслити, що впродовж усього розвитку психоаналітичної думки концепція травми значно розширювалася З. Фрейдом та його послідовниками. Ще раз переглянути концепцію психічної травми примушують З. Фрейда наслідки Першої світової війни — величезна кількість людей страждає від військових неврозів. Спостереження за такими масштабними психічними наслідками війни приводять до думки про те, що сексуальність не є єдиною причиною травми. Робота з травмованими Першою світовою війною, які страждають від «військових неврозів», демонструє, що люди, які пережили травму, повторюють свої спогади в симптомах і сновидіннях. У такий спосіб психіка прагне впоратися з впливом травматичної події. Це призводить також до перегляду теорії сновидінь: до неї включається окремий клас посттравматичних сновидінь, що кореняться в явищі нав'язливого повторення. Таким чином, сновидіння, що повторюються, в яких суб'єкт наново переживає подію і знову потрапляє в травматичну ситуацію, немов прагнучи впоратися з нею, З. Фрейд відносив до феноменів нав'язливого повторення. У більш загальному сенсі вся сукупність клінічних явищ, які є нав'язливим повторенням, свідчить про те, що принцип задоволення може здійснюватися лише при дотриманні ряду умов, що скасовуються травмою, яка не просто порушує лібідинальний обмін, але є серйозною загрозою цілісності суб'єкта.

В контексті визначення передумов появи травматичних наслідків суспільних криз доцільним є звернення до психоаналітичних уявлень про механізм післядії, який є одним з ключових для розуміння психічного часу та причинності психічних станів та явищ.

Термін «післядія» пов'язаний з уявленнями З. Фрейда про психічний час та причинність, а саме про форми досвіду, враження, мнемічні сліди — все, що з часом перебудовується в залежності від нового досвіду суб'єкта на новій ланці розвитку, і тоді ці форми можуть здобувати новий смисл та нову психічну дієвість.

Відповідно до психоаналітичних поглядів, суб'єкт переробляє події минулого у післядії, і в цьому процесі вони отримують сенс, дієвість та навіть

патогенну силу. Механізм післядії зумовлює зазвичай не сам досвід як такий, а скоріше те в цьому досвіді, що на момент переживання не могло бути повністю включеним у значимий контекст. Прообразом такого переживання є травматична подія [2].

Ці погляди були висловлені З. Фрейдом ще у 1896 р. у листі до В. Фліса: «Зараз я розробляю гіпотезу, відповідно до якої наш психічний механізм складався пошарово: матеріал, який утворює мнемічні сліди, час від часу, залежно від обставин, зазнавав перебудови та перезапису» (цит. за: [2, с. 343]).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, орієнтація на психоаналітичні погляди дозволяє розширити розуміння наукових проблем, пов'язаних з появою негативних психічних наслідків суспільних криз, а також вивчення передумов їх появи. Детальне вивчення багаторічного клінічного досвіду психоаналітиків та теоретичний аналіз психоаналітичних робіт свідчить про те, що травматизація суб'єкта не зумовлена принципом лінійного детермінізму (коли минуле впливає на теперішнє), а, навпаки, досвід минулого може актуалізуватись як травматичний у світлі подій теперішнього. Тобто подія минулого може набути травматичної значущості крізь сенс події теперішнього. В межах концептуального розуміння травматизації з позиції психоаналітичних ідей психічні наслідки обирають собі причину в подіях минулого, а не події виступають безпосередніми передумовами тих чи інших психічних наслідків. Таким чином, зазначені ідеї можуть виступити орієнтирами у перспективі подальшого вивчення окресленої проблеми.

Список використаних джерел і літератури

1. Кочарян А. С. Психология переживаний: учебное пособие / А. С. Кочарян, А. М. Лисенная. — Харків: ХНУ, 2011. — 220 с.
2. Лапланш Ж. Словарь по психоанализу / Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис. — М.: Высшая школа, 1996. — 623 с.
3. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. — М.: Эксмо, 2005. — 960 с.
4. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология: практическое руководство / В. Д. Менделевич. — М.: МЕДпресс, 1998. — 592 с.
5. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. — Изд. 2-е. — Ростов н/Д: Феникс, 2006. — 315 с.
6. Практичне керівництво для психологів та соціальних працівників. Організація соціально-психологічної допомоги дітям та їхнім сім'ям, переміщеним в регіони України з тимчасово окупованих територій і районів проведення антитерористичної операції / за заг. ред. С. Г. Уварової. — К.: Етна-1, 2015. — 111 с.
7. Розанов В. А., Шевченко Е. И, Кременчуцкая М. К. Псядло Е. М. Психосоциальный стресс как фактор психического здоровья населения // Сучасні підходи та технології соціально-психологічної та корекційної роботи з різними віковими групами населення: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, 20–22 червня 2014 року / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2014. — С. 143–147.
8. Ромек В. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / В. Г. Ромек, В. А. Конторович, Е. И. Крукович. — СПб.: Речь, 2004. — 256 с.
9. Фрейд З. В духе времени о войне и смерти. Вопросы общества и происхождение религии / З. Фрейд; перевод на русский язык А. М. Боковинова. — Москва: Фирма СТД, 2008. — 608 с.

10. Фрейд З. Я и Оно. Психология бессознательного / З. Фрейд; под ред. А. М. Боковикова и С. И. Дубинской — Москва: Фирма STD, 2008. — 449 с.
11. Фрейд З. Торможение, симптом и тревога. Истерия и страх / З. Фрейд; перевод на русский язык А. М. Боковикова. — Москва: Фирма STD, 2008. — 320 с.
12. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ // Собрание сочинений: в 10 томах. Т. 1. — М.: Фирма STD, 2003. — 608 с.
13. Юрѳева Л. Н. Кризисные состояния / Л. Н. Юрѳева. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. — 164 с.
14. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. — N. Y.: Springer, 1984.

References

1. Kocharyan A. S. Psihologiya perezhivaniy: uchebnoe posobie / A. S. Kocharyan, A. M. Lisennaya. — Harkiv: HNU, 2011. — 220 s.
2. Laplansh Zh. Slovar po psihoanalizu / Zh. Laplansh, Zh.-B. Pontalis. — M.: Vysshaya shkola, 1996. — 623 s.
3. Malkina-Pyih I. G. Psihologicheskaya pomoshch v krizisnykh situatsiyakh / I. G. Malkina-Pyih. — M.: Eksmo, 2005. — 960 s.
4. Mendelevich V. D. Klinicheskaya i meditsinskaya psihologiya: Prakticheskoe rukovodstvo / V. D. Mendelevich. — M.: MEDpres, 1998. — 592 s.
5. Osipova A. A. Spravochnik psihologa po rabote v krizisnykh situatsiyakh / A. A. Osipova. — Izd. 2-e. — Rostov n/D : Feniks, 2006. — 315 s.
6. Praktichne kerivnitstvo dlya psihologiv ta sotsialnih pratsivnikov. Organizatsiya sotsialno-psihologichnoyi dopomogi dityam ta Yihnim sim'yam, peremischenim v regioni Ukrayini z timchasovo okupovanih teritoriy i rayoniv provedennya anti teroristichnoyi operatsiyi. Za zag. red. S. G. UvarovoYi. — K.: Etna-1, 2015. — 111 s.
7. Rozanov V. A., Shevchenko E. I., Kremenchutskaya M. K. Psyadlo E. M., Psihosotsialnyi stress kak faktor psihicheskogo zdorovya naseleniya // Suchasni pidhodi ta tehnologiyi sotsialno-psihologichnoyi ta korektsiyanoi roboti z riznimi vikovimi grupami naselennya: zbirnik materialiv mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferentsiyi, 20-22 chervnya 2014 roku. — Odeskiy natsionalniy universitet imeni I. I. Mechnikova. — Odesa, 2014. — С. 143-147.
8. Romek V. G. Psihologicheskaya pomoshch v krizisnykh situatsiyakh / V. G. Romek, V. A. Kontorovich, E. I. Krukovich — SPb. : Rech, 2004. — 256 s.
9. Freyd Z. V duhe vremeni o voyne i smerti. Voprosyi obschestva i proishozhdenie religii / Z. Freyd / perevod na russkiy yazyik A. M. Bokovikova. — Moskva: Firma STD, 2008. — 608 s.
10. Freyd Z. Ya i Оно. Psihologiya bessoznatelnogo / Z. Freyd / pod red. A. M. Bokovikova, S. I. Dubinskoy. — Moskva: Firma STD, 2008. — 449 s.
11. Freyd Z. Tormozhenie, simptom i trevoga. Isteriya i strah / Z. Freyd / perevod na russkiy yazyik A. M. Bokovikova. — Moskva: Firma STD, 2008. — 320 s.
12. Freyd Z. Leksii po vvedeniyu v psihoanalizu // Sbranie sochineniy v 10 tomah. T. 1. — M.: Firma STD, 2003. — 608 s.
13. Yureva L. N. Krizisnye sostoyaniya / L. N. Yureva. — Dnepropetrovsk: Art-Press, 1998. — 164 s.
14. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. — N. Y.: Springer, 1984.

Уварова Светлана Геннадьевна

кандидат педагогических наук,
ректор Международного института глубинной психологии

ВЗГЛЯД НА ТРАВМУ В КОНТЕКСТЕ ВОПРОСА О ПРЕДПОСЫЛКАХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПСИХИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЙ ОБЩЕСТВЕННЫХ КРИЗИСОВ

Резюме

В статье осуществлен обзор проблемы психической травмы в рамках изучения вопроса о предпосылках появления психических последствий общественных кризисов. Представлено психоаналитическое понимание травмы. Осуществлен метапсихологический анализ психических предпосылок, обуславливающих появление травматических переживаний в условиях общественных кризисных событий. Раскрыто содержание психоаналитических представлений о психологическом времени и причинности психических состояний и явлений через рассмотрение механизма последействия.

Ключевые слова: травма, травматические переживания, психоанализ, метапсихология, механизм последействия, общественные кризисы.

Uvarova Svetlana

a Candidate of Pedagogical Sciences,
Rector of the International Institute of Depth Psychology

THE OUTLOOK ON TRAUMA IN THE CONTEXT OF THE ISSUE OF THE PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE OF PSYCHICAL EFFECTS OF PUBLIC CRISES

Abstract

The paper presents an overview of the problem of psychic trauma within the study of the issue concerning the prerequisites for the emergence of psychical effects of public crises. It is emphasized in the paper that the realities of our present time in the world society are characterized with a high density of crisis states and processes.

It is shown in the paper that the question of the emergence of the negative psychical effects of public crises practically is not raised as a scientific problem.

Based on the analysis of the forms, manifestations, dynamics and specifics of public crisis phenomena, as well as on the examination of the peculiarities of the psychical response to the crisis phenomena, the author presents an analysis of psychical conditions under which public crisis factors become pathogenic and cause person's negative psychical processes and states.

The elaborate study of long-term clinical experience of psychoanalysts and theoretical analysis of psychoanalytic papers testify that the subject's traumatization is not predetermined by the principle of linear determinism (when the past affects the present), but on the contrary, the experience of the past can be updated as a traumatic one in the light of present events. In other words, the event of the past can get the traumatic significance through the sense of the event of the present.

Key words: trauma, traumatic experiences, psychoanalysis, metapsychology, after-effect mechanism, public crises.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2015

УДК 159.9+159.947.5

Ушакова Тетяна Юріївна

аспірантка кафедри загальної та диференціальної психології
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

e-mail: odessa-8@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1321-8100

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНОГО КОМПОНЕНТА
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

В статті розглянуто та узагальнено існуючу інформацію щодо мотиваційного компонента відповідальності. На основі теоретичного аналізу та систематизації досліджень було виділено вісім груп мотивів: егоїстичні, духовно-моральні, колективні, соціальні, самоствердження, уникнення невдач, вплив думки близьких, інтринсивні. Наведено психологічний зміст кожної з груп мотивів та визначено перспективи їх подальшого вивчення.

Ключові слова: мотиви відповідальності, мотиваційний компонент, структура відповідальності, відповідальна поведінка.

Постановка проблеми. Проблема мотивації попри значну кількість наукових надбань (А. Маслоу, Д. Макклелланд, О. М. Леонт'єв, М. Р. Лернер, С. Л. Рубінштейн, Д. Н. Узнадзе, Х. Хекхаузен та ін.) і досі містить аспекти, що потребують подальшого вивчення. Розглянута в попередній статті [15] проблема структури відповідальності спонукала до більш детального вивчення мотиваційного компонента. Цей запит викликаний специфікою феномену, бо в повсякденному житті найбільш явним критерієм визначення, наскільки відповідальною є особа, виступає її поведінка. В цьому контексті, окрім поведінкових проявів, особливий інтерес виникає до вивчення мотиваційного підґрунтя вчинків, дослідження котрого має проходити з урахуванням полімотивованості діяльності і визначенням домінуючих мотивів. Адже, зважаючи на соціальну бажаність прояву феномену, що вивчається, досить відповідальна, на перший погляд, людина в діях та поведінці може керуватися мотивами далекою від альтруїстичних. І якщо в певних життєвих ситуаціях чи видах діяльності це допускається (наприклад, в роботі менеджера), то в професіях соціоцентричного типу може призвести до невідворотних наслідків. В цьому контексті виникає абсолютно виправдане питання: наскільки відповідальним буде, наприклад, лікар (з домінуванням егоїстичних мотивів) відносно до пацієнта, від котрого не отримає жодної особистої користі. Зважаючи на це, важливо відмітити, що хоча відповідальність людини викликає у нас почуття надійності, безкорисності, насправді не завжди в основу відповідальної поведінки покладено щирий намір. Актуальність цієї проблеми призвела до значної кількості досліджень мотиваційних аспектів відповідальної поведінки в роботах: О. П. Басової,

Є. В. Бондаревської, С. М. Васильєва, І. О. Гладішевої, Є. І. Михайлової, В. П. Прядейна, М. В. Савчина, Т. М. Сидорової, О. Ю. Хартман та ін., адже її вирішення є важливим аспектом розвитку не тільки відповідальності, а й особистості в цілому.

Таким чином, **мета** дослідження полягає в теоретичному аналізі та систематизації поглядів стосовно мотиваційного компонента відповідальності особистості. Досягнення мети потребує вирішення певних **завдань**: теоретично проаналізувати дані щодо мотиваційного компонента відповідальності; на основі означеного аналізу розглянути узагальнені групи мотивів відповідальності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних першоджерел показав, що в більшості робіт мотиваційний компонент відповідальності досліджується лише в загальних рисах без виділення окремих груп мотивів. Так, С. М. Васильєв визначає мотиваційний компонент як ієрархію мотивів соціально-відповідальної поведінки, котра виникає в суспільно корисній діяльності, в процесі соціальної взаємодії [3, с. 37]. Подібне трактування зустрічаються в роботах Є. В. Бондаревської, О. П. Басової, І. О. Гладішевої, проте окрім теоретичного визначення в їх роботах не містяться дані стосовно ієрархії мотивів відповідальної поведінки.

В монографії А. Ф. Гулевської та В. П. Максимова мотиваційний компонент представляє собою сукупність мотивів соціально відповідальної поведінки, моральних вподобань в її реалізації, спонукань свідомої регуляції власної діяльності у соціально-професійному суспільстві [5, с. 33]. Більш змістовний розгляд мотиваційного компоненту й виділення груп мотивів відповідальної поведінки наявний в роботах Є. І. Михайлової, В. П. Прядейна, М. В. Савчина, Т. М. Сидорової.

Так, В. П. Прядейн розглядає мотиваційний компонент з позиції соціоцентричності та егоцентричності. Соціоцентрична мотивація передбачає соціальну орієнтованість у виконанні відповідальних учинків через бажання зайняти своє місце в колективі, бути серед людей. Егоцентрична мотивація проявляється у бажанні привернути до себе увагу, уникнути особистих труднощів, отримати особистісну користь [9]. Як ми бачимо, акцент робиться на розмежуванні соціально та особистісно значущих мотивів.

Т. М. Сидорова також стверджує, що мотиваційний компонент включає в себе ієрархію мотивів соціально відповідальної поведінки. Досліджуючи особливості мотиваційного компоненту соціальної відповідальності старшокласників, вчена виділила наступні типи мотивації: суспільна, ділова, особистісна, невизначена. Результати показали, що учні відзначають у себе суспільні мотиви частіше, ніж загальна спрямованість представлена в їх ідеалах, що свідчить про їх свідоме прагнення відповідати соціальним очікуванням [12, с. 56]. Більш розлогу систему мотивів виокремлено М. В. Савчиним, ним досліджено 10 груп мотивів: суспільні, морального самоствердження, прагматичні, самореалізації, самопізнання, егоїстичного самоствердження, неспецифічні, спілкування, виховання інших, що пов'язано з наявністю в людини потреби, своєрідного духу «пропаганди, з

якого виникає бажання передати та навіяти іншим ту цінність, з якою ми живемо самі», духовні мотиви (віра, надія, любов) [11, с. 183].

В роботах деяких дослідників, зокрема Н. М. Токаревої, Т. В. Алексеевої, в основу вивчення мотивів відповідальної поведінки було покладено наукові погляди М. В. Савчина. Таким чином, в дослідженнях динаміки мотивації відповідальної поведінки у контексті суб'єктогенезу Н. М. Токарева простежила відмінності домінуючих мотивів між віковими групами підлітків 11–13 років [14], а Т. В. Алексеева визначала особливості мотивації відповідальної поведінки студентів, використовуючи модифікацію анкети «Список мотивів відповідальної поведінки» [1].

Є. І. Михайлова у дисертаційному дослідженні стверджує, що показником розвитку когнітивного та поведінкового компонентів певним чином виступає мотиваційний компонент. Вчена наголошує, що він виступає «посередником», що пов'язує когнітивний та поведінковий компоненти, перетворюючи знання в переконання, а переконання — у відповідні форми поведінки. В роботі виділяються також певні типи мотивів: дисциплінарні, утилітарні, моральної рефлексії, самовираження, справедливості. Дослідження полягало в аналізі вираження різних типів мотивів у підлітків та старшокласників у трьох сферах їх спілкування: з однолітками, з вчителями, з родичами [7]. Крім розгляду мотиваційних аспектів відповідальності, важливим є підкреслення взаємозв'язку структурних компонентів відповідальності, що уможливило вдосконалення практики їх розвитку.

Значна кількість теоретичних даних унеможливило висвітлення усіх підходів стосовно цієї проблеми, водночас в межах даної статті висвітлено найбільш розповсюджені та змістовні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, спираючись на узагальнення існуючих досліджень мотивів відповідальної поведінки (Є. В. Бондаревська, О. П. Басова, С. М. Васильєв, В. П. Прядеїн, М. В. Савчин, Т. М. Сидорова та ін.), загальних теорій мотивації (А. Маслоу, Д. Макклелланд, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. Н. Узнадзе, Х. Хекхаузен, М. Р. Леррег та ін.), а також поглядів стосовно класифікації мотивів (Л. Бівайс, Н. Леонард, Г. Мюррей, Є. П. Ільїн та ін.), було виділено групи найбільш частих мотивів, що сприяють прояву відповідальної поведінки: егоїстичні, духовно-моральні, колективні, соціальні, самоствердження, вплив думки близьких, уникнення невдач, інтринсивні.

Зупинимось більш детально на кожній з виділених груп мотивів. Досліджуючи мотиви допомагаючої поведінки у співвідношенні з їх моральною цінністю, С. D. Watson було запропоновано розділяти егоїстичну та альтруїстичну мотивацію. Егоїстична мотивація виражається в наданні допомоги іншим заради особистої вигоди [6, с. 21]. У цьому аспекті можна провести паралель з егоїстичними мотивами відповідальної поведінки, котра може бути викликана бажанням реалізувати свої потреби й досягти особистого зиску. При цьому дослідниками зазначається, що егоцентризм може спричинити дуже сильну мотивацію, завдяки чому здатність до дій (зусиль) значно збільшується. Тож людина може проявляти відповідальність і тільки заради особистого зиску. Духовні мотиви зазвичай відносять до тих ви-

дів діяльності, котрі пов'язані зі самовдосконаленням людини [13, с. 105]. Моральна мотивація пов'язана з орієнтацією особистості на бажання жити по правді, по справедливості, згідно з духовними цінностями [13]. Зважаючи, що відповідальність є однією з категорій етики, важливим є розгляд саме внутрішніх спонукань переконань людини. Тож духовно-моральні мотиви передбачають, що прийняття відповідальності викликано власними духовними та моральними цінностями особистості.

Колективні мотиви мають в своїй основі багато складних механізмів взаємодії залежно від специфіки діяльності, тому й відповідальність може розподілятися між людьми у зв'язку з особливостями організації трудового процесу. Крім того, важливість вивчення цього мотиву продиктована специфікою деяких видів діяльності, де багато людей працюють на один результат. В цьому випадку відбувається прийняття відповідальності, що викликано інтересами колективу, групи.

Соціальні мотиви породжуються різними видами діяльності, спрямованими на те, щоб зайняти певне місце в суспільстві, отримати визнання, повагу інших людей [13, с. 105]. Певним чином дана група мотивів за змістом «перекликається» з мотивами самоствердження. Розглядаючи соціальні мотиви з позиції відповідальності, ми визначали їх як прагнення слідувати соціальним нормам, нормам закону, а мотив самоствердження — прагненням знайти своє місце в суспільстві, прагненням отримати певний статус, повагу оточуючих.

Мотив впливу думки близьких було виділено з урахуванням специфіки відповідальності. Зважаючи, що відповідальність не вроджена якість, а формується у процесі виховання, важливим є вплив референтних груп (людей, які не беруть безпосередньої участі в процесі діяльності, проте справляють значний вплив на поведінку людини) [6], крім того, тут може проявлятися й ефект соціальної бажаності. Тобто у цьому випадку прийняття відповідальності викликано прагненням відповідати очікуванням близьких людей.

Мотив уникнення невдачі зазвичай досліджується у поєднанні з мотивацією досягнення успіху і передбачає відмову від активних дій через страх перед невдачею, прагнення уникнути принижень, заздалегідь вийти з ситуацій тощо. Розглядаючи цей мотив в руслі концепції відповідальності, варто дослідити його з позиції підсилення активності особистості, тобто заради уникнення певних подій, невдач, покарання людина може навпаки приймати на себе відповідальність і рішуче діяти.

Одним з найскладніших моментів теоретичного дослідження було виділення інтринсивного мотиву. Перш за все це пов'язано зі значною кількістю концепцій інтринсивної мотивації (D. E. Berlyne, D. Greene, E. Klinger, M. R. Lepper, R. E. Nisbett, M. Csikszentmihalyi, Вертхаймер, Хант та ін.) [16]. При виділенні цих мотивів ми спирались на досліді М. Csikszentmihalyi, котрий запропонував в якості характеристики інтринсивної мотивації певний емоційний стан — радість від активності. Вчений пропонував представникам різних професій (альпіністам, хірургам, танцівникам та шахістам) проаналізувати свою діяльність й прорефлексувати радісні відчуття, що виникають в них при цьому. Ним було введено

центральне поняття «потік» (flow), що представляє собою радісне почуття активності, коли індивід немовби повністю розчиняється в предметі, з якими має справу, коли його увага цілком зосереджена на справі [16]. Ми розглядаємо радісне відчуття від активності (виконання відповідального вчинку) одним зі спонукальних мотивів. Особистість настільки захоплена внутрішніми почуттями радості, що це спонукає її до активного прийняття на себе відповідальності. Крім того, нам близькі думки С. Д. Максименко, що інтринсивна мотивація породжує почуття особистої приналежності людини до того, що вона робить. В цьому контексті варто також звернутись до теорії особистої причетності.

Отримані результати теоретичного аналізу потребують емпіричної верифікації та розширення за рахунок подальшого теоретико-методологічного аналізу. Зважаючи на науковий доробок вчених, слід відзначити, що попри значну кількість досліджень мотиваційного компонента відповідальності його вивчення зазвичай зводилось лише до окреслення загальних рис феномену без виділення груп мотивів. Важливим також є створення надійної та валідної методики, яку можна застосовувати для реалізації певних практичних завдань (індивідуальне консультування, профвідбір та ін.)

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, проведена робота дозволяє дійти таких загальних висновків:

1. Мотиваційний компонент відповідальності визначається як сукупність комплексу мотивів, сприяючих прояву відповідальності в діяльності людини. Узагальнення та аналіз існуючих досліджень мотиваційного компонента відповідальності дозволили виділити ряд мотивів відповідальної поведінки: егоїстичні, духовно-моральні, колективні, соціальні, самоствердження, вплив думки близьких, уникнення невдач, інтринсивні. Важливим є подальше емпіричне дослідження доцільності виділення саме цих груп мотивів.

2. Встановлено, що егоїстичні мотиви передбачають, прийняття відповідальності через бажанням реалізувати свої потреби й досягти особистого зиску. Духовно-моральні мотиви свідчать, що прийняття відповідальності викликано власними духовними та моральними цінностями особистості. Колективні мотиви передбачають прийняття відповідальності через прагнення дотримуватись інтересів колективу, групи. Соціальні мотиви — відповідальність викликана прагненням слідувати соціальним правилам, нормам закону. Мотиви самоствердження свідчать, що прийняття відповідальності спричинено прагненням самоствердження себе в суспільстві, отриманням певного статусу, поваги оточуючих. Мотив впливу думки близьких осіб — прийняття відповідальності зумовлено прагненням відповідати очікуванням близьких людей. Мотив уникнення невдач свідчить, що рушійною силою прийняття відповідальності є прагнення уникнути негараздів, проблем. Інтринсивний мотив — прийняття відповідальності відбувається за рахунок внутрішніх спонукань, певної «радісті від активності».

3. Зважаючи на важливість дослідження мотиваційного компонента, одним з перспективних напрямків роботи є розробка валідного та надійного психодіагностичного інструментарію згідно з теоретичним конструктом, наведеним в даній публікації.

Список використаних джерел і літератури

1. Алексеева Т. В. Психологичні особливості розвитку відповідальності як показника професійної компетентності майбутнього фахівця в процесі професійного становлення у виш / Т. В. Алексеева // Освіта та розвиток обдарованої особистості. — 2013. — № 5. — С. 74–77.
2. Борцова М. В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: [моногр.] / М. В. Борцова. — Славянск-на-Кубани: СГПИ, 2007. — 125 с.
3. Васильев С. Н. Формирование социальной ответственности у курсантов военного вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С. Н. Васильев. — Кострома, 2006. — 214 с.
4. Гладышева И. А. Педагогические условия воспитания социальной ответственности у студентов негосударственного вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / И. А. Гладышева. — Кострома, 2006. — 227 с.
5. Гулевская А. Ф. Педагогические условия формирования социальной ответственности студентов экономических специальностей: [моногр.] / А. Ф. Гулевская, В. П. Максимов. — Южно-Сахалинск: СахГУ, 2012. — 208 с.
6. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2003. — 237 с.
7. Михайлова Е. И. Психологические особенности развития ответственности на рубеже перехода в юношеский возраст: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Е. И. Михайлова. — СПб., 1996. — 136 с.
8. Кудрина Т. С. Психология мотивации / Т. С. Кудрина. — К.: Київський університет, 2008. — 237 с.
9. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности / В. П. Прядеин. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2001. — 209 с.
10. Психология эмоций / В. К. Виллюнас, Ю. Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 288 с.
11. Савчин М. В. Психология відповідальної поведінки: [моногр.] / М. В. Савчин. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. — 280 с.
12. Сидорова Т. Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. — 1987. — № 5. — С. 56–62.
13. Стрижак Л. Н. Психология и педагогика / Л. Н. Стрижак. — М.: МГИУ, 2006. — 335 с.
14. Токарева Н. М. Динаміка мотивації відповідальної поведінки підлітка у контексті суб'єктогенезу / Н. М. Токарева // Проблеми сучасної психології. — 2013. — Вип. 22. — С. 566–576.
15. Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз / Т. Ю. Ушакова // Наука і освіта. — 2015. — № 3. — С. 106–112.
16. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. — М.: Педагогика, 1986. — 860 с.

References

1. Aleksieieva T. V. Psykholohichni osoblyvosti rozvytku vidpovidalnosti yak pokaznyka profesiinoi kompetentnosti maibutnoho fakhivtsia v protsesi profesiinoho stanovlennia u vnz / T. V. Aleksieieva // Osvita ta rosvitok obdarovanoyi osobistosti. — 2013. — № 5. — С. 74–77.
2. Bortsova M. V. Faktori stanovleniya nachalnikh form otvetstvennosti lychnosti: teoreticheskyi aspekt: [monohr.] / M. V. Bortsova. — Slaviansk-na-Kubany: SHPY, 2007. — 125 s.
3. Vasylev S. N. Formyrovanye sotsyalnoi otvetstvennosti u kursantov voennogo vuza: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / S. N. Vasylev. — Kostroma, 2006. — 214 s.
4. Hladysheva Y. A. Pedahohycheskye uslovyia vospytanyia sotsyalnoi otvetstvennosti u studentov nehosudarstvennogo vuza: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Y. A. Hladysheva. — Kostroma, 2006. — 227 s.
5. Hulevskaia A. F. Pedahohycheskye uslovyia formyrovanyia sotsyalnoi otvetstvennosti studentov ekonomycheskykh spetsyalnostei: [monohr.] / A. F. Hulevskaia, V. P. Maksymov. — Yuzhno-Sakhalynsk: SakhHU, 2012. — 208 s.
6. Ylyn E. P. Psykholohyia pomoshchy. Altruyzm, ehoyzm, empatiya / E. P. Ylyn. — SPb.: Pyter, 2003. — 237 s.

7. Mykhailova E. Y. Psykholohycheskye osobennosti razvytyia otvetstvennosti na rubezhe perekhoda v yunosheskyi vozrast : dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.13 / E. I. Mykhailova. — SPb., 1996. — 136 s.
8. Kudrina T. S. Psykholohiia motyvatsii / T. S. Kudrina. — K.: Kyivskyi universytet, 2008. — 237 s.
9. Priadeyn V. P. Otvetstvennost kak systemnoe kachestvo lychnosti / V. P. Priadeyn. — Ekaterynburh: Ural. hos. ped. un-t, 2001. — 209 s.
10. Psykholohyia emotsyi / V. K. Vyliunas, Yu. B. Hyppenreiter. — M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1984. — 288 s.
11. Savchyn M. V. Psykholohiia vidpovidalnoi povedinky: [monohr.] / M. V. Savchyn. — Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2008. — 280 s.
12. Sydorova T. N. Osobennosti sotsyalnoi otvetstvennosti u starsheklassnykov / T. N. Sydorova. // Voprosyi psykholohii. — 1987. — № 5. — S. 56–62.
13. Stryzhak L. N. Psykholohyia y pedahohika / L. N. Stryzhak. — M.: MHYU, 2006. — 335 s.
14. Tokareva N. M. Dynamika motyvatsii vidpovidalnoi povedinky pidlitka u konteksti subiektohenezu / N. M. Tokareva. // Problemi suchasnoyi psiholohiyi. — 2013. — Vip. 22. — S. 566–576.
15. Ushakova T. Yu. Strukturni komponenty vidpovidalnosti: teoretyko-metodolohichniy analiz / T. Yu. Ushakova // Nauka i osvita. — 2015. — № 3. — S. 106–112.
16. Khekkhauzen Kh. Motyvatsyia y deiatelnost / Kh. Khekkhauzen. — M.: Pedahohyka, 1986. — 860 s.

Ушакова Татьяна Юрьевна

аспирантка кафедры общей и дифференциальной психологии
Государственное учреждение «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского»

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОТИВАЦИОННОГО КОМПОНЕНТА ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

В статье рассмотрена и обобщена существующая информация относительно мотивационного компонента ответственности. На основе теоретического анализа и систематизации исследований было выделено восемь групп мотивов: духовно-моральные, коллективные, социальные, самоутверждения, влияния близких людей, избегания неудач, интринсивные. Приведено психологическое содержание каждой из групп мотивов и определены перспективы их дальнейшего изучения.

Ключевые слова: мотивы ответственного поведения, мотивационный компонент, структура ответственности, ответственное поведение.

Ushakova Tetiana

graduate student of Department of General and Differential Psychology,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

THEORETICAL ANALYSIS OF MOTIVATIONAL COMPONENT OF RESPONSIBILITY

Abstract

The article presents theoretical and methodological approaches to understanding the motivational component of responsibility. Based on the systematization of views on the motivational component of responsibility, some differences and similarities in

the interpretation of its component have been identified. As a result of the carried out analysis, the groups of motives were determined; it consists of selfish, moral, collective, social, self-assertion, avoid failure, the influence of close people, intrinsic motives. This set of groups of motives allows to reflect adequately qualitative individually psychological peculiarities of personality's responsibility and therefore responsible acts and behavior peculiar to a personality. People can be guided by different motives of responsibility admission. Thus, it is very important to focus on the study of various motives of a responsible act when researching motivational components. It is also important to study the dominant motivation type, the individual variability of responsibility and the situational component, other related characteristics of this phenomenon. The interpretation of indicators is specified and the further trends for the study of this phenomenon are identified in this article.

Key words: motives of responsible behavior, the motivational component, structure of responsibility, the responsible behavior.

Стаття надійшла до редакції 2.10.2015

УДК 159.942:159.923

Чжао Синь

аспірантка кафедри психологического консультирования и психотерапии
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
e-mail: chzhao.s@mail.ru
ORCID: 0000-0002-3213-130X

**ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
РОДИТЕЛЕЙ ЛИЦ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ
ЗРЕЛОСТИ**

При низком уровне эмоциональной зрелости (ЭЗ) установлены такие индивидуально-психологические особенности родителей: «тирания-жертвенность», «депрессия», «дефицит внутреннего Я-отграничения», «деструктивность внутренних границ», «аномия», «деструктивный нарциссизм». При среднем уровне ЭЗ установлены такие индивидуально-психологические особенности родителей: «конструктивная агрессия матери», «конструктивный страх», «проницаемость внешних границ», «конструктивное внутреннее Я-отграничение». При высоком уровне ЭЗ установлены такие индивидуально-психологические особенности родителей: «подвижность внешних границ», «конструктивный нарциссизм», «интеграция центральных Я-функций».

Ключевые слова: уровни эмоциональной зрелости, родители, дети.

Постановка проблемы. ИмPLICITно феномены эмоциональной зрелости/незрелости описаны в работах, посвященных синдрому эмоционального холода (О. С. Кочарян, Н. М. Терещенко), феноменам межличностной зависимости/контрзависимости (М. Е. Жидко, А. В. Коцарь и др.), синдрому инфантилизма в партнерских отношениях (Д. Килли), феномену девальвации зрелости (О. С. Кочарян и др.). Эмоциональная незрелость личности приводит к отсутствию коммуникативной компетенции, невозможности установления долгосрочных и глубоких отношений с людьми. Влияние родительской семьи на различные сферы функционирования психического показаны в ряде работ последних лет: работа Н. В. Бариновой посвящена изучению отношения отца как фактора формирования поло-ролевой Я-концепции; в работе Е. К. Яковенко показано влияние факторов родительской семьи на психосексуальное развитие девушек; в работе А. А. Реан и Я. Л. Коломинского показано влияние родительских установок на адаптацию личности и др. Актуальность работы обусловлена отсутствием исследований эмоциональной зрелости личности и отсутствием психокоррекционных программ, направленных на повышение уровня ЭЗ.

Цель статьи — изучить индивидуально-психологические особенности родителей лиц с разным уровнем эмоциональной зрелости.

Результаты исследования. По результатам опросника, направленного на диагностику эмоциональной зрелости [8], было сформировано 3 группы: — Группа 1 (далее Гр. 1) — 54 человека (34,39 %), у которых диагностирован низкий уровень эмоциональной зрелости; соответственно 54

матери и 54 отца (Группа 1Р, далее Гр. 1Р); — Группа 2 (далее Гр. 2) — 63 человека (40,13 %), у которых диагностирован средний уровень эмоциональной зрелости; соответственно 63 матери и 63 отца (Группа 2Р, далее Гр. 2Р); — группа 3 (далее Гр. 3) — 40 человек (25,48 %), у которых диагностирован высокий уровень эмоциональной зрелости; соответственно 40 матерей и 40 отцов (Группа 3Р, далее Гр. 3Р).

Была использована теория Г. Аммона, согласно которой [1] основополагающим понятием личности является Я-идентичность, которая представляет собой ядерное психологическое образование, обеспечивающее целостность личности. Социальная энергия рассматривается как переменная, зависящая от актуальной групповой динамики. По своему интегральному качеству социальная энергия может быть, конструктивной, дефицитарной или деструктивной или имеет смешанные формы.

В группе лиц с низким уровнем ЭЗ было получено 7 факторов. Фактор 1 назван «тирания-жертвенность», объясняет 19,55 % дисперсии и демонстрирует, что отцам лиц с низким уровнем ЭЗ присуща деструктивная агрессия, то есть реактивное переформирование конструктивной агрессии вследствие неблагоприятных условий в родительской семье. Возникая из-за отвергаемого отношения, прежде всего, матери деструктивная агрессия выражает интериоризованный запрет на собственную автономию. Отцы отличаются недоброжелательностью, агрессивностью и конфликтностью. При этом деструктивная агрессия отца соединяется с дефицитарным нарциссизмом матери, у которой не развито дифференцированное представление о своей личности, собственных способностях. Такие женщины, как правило, воспитаны в условиях дефицита любви, обладают низкой самооценкой, их эмоциональные переживания бедны, общий фон которых безрадостность, скука и пустота. Бедность эмоциональности приводит к недоразвитости эмпатии, рефлексии и экспрессивности ребенка. Атмосфера тирании со стороны отца и жертвенности со стороны матери имеют негативные последствия для эмоциональной зрелости их ребенка. Фактор 2 объясняет 16,44 % дисперсии и был назван «депрессия». Дефицитарная агрессия матери и отца, которая со значимым весом вошла в фактор, обозначает блокирование потенциала активности и утрату стремления к автономии. Дефицитарная агрессия проявляется в неспособности прикладывать усилия для достижения целей, такие лица быстро уступают. Для дефицитарно-агрессивных личностей характерно чувство внутренней пустоты, скуки, одиночества, собственной несостоятельности, вины, ненужности, «перманентной» неудовлетворенности, бессилия, ощущение бесперспективности существования, отсутствие «радости жизни» и, непреодолимости жизненных обстоятельств. На поведенческом уровне дефицитарное внешнее Я-отграничение проявляется в неспособности устанавливать, контролировать дистанцию с окружающими. Такие лица характеризуются как зависимые, неуверенные, несамостоятельные. Эти люди неспособны сформировать собственное мнение; склонны к сомнениям в правильности выбора и действий; переживаниям собственной слабости, незащищенности и беспомощности. Все это приводит к повышенной восприимчивости к кри-

тике, склонности сравнивать себя с другими. Такой депрессивный радикал родителей приводит к блокированию эмоций их детей; дефицитарность родителей приводит к дефициту принятия собственных эмоций у их детей. Третий фактор имеет 11,43 % дисперсии, был назван «жесткость внешних границ». Фактор складывается из переменных «деструктивное внешнее Я-отграничение» матери и отца и негативно связанной с ними эмпатии. Деструктивное внешнее Я-отграничение обозначает усиленную закрытость и жесткость внешней границы Я, контактный барьер, который препятствует обмену социальной энергией и общению с другими людьми. Такие родительские особенности транслируют ребенку установление к обособлению, сами родители также не допускают детей к своим переживаниям, тем самым препятствуют развитию способности к эмпатии. Как следствие деструктивное внешнее Я-отграничение обоих родителей, которое проявляется к неуверенности в ситуациях, требующих умений межличностного общения, избегании контактов, нежелании вступать в «диалоги», стремлением эмоционально отстраниться от окружающих, зажатости, нежелании вникать в проблемы других людей и посвящать их в собственные проблемы, приводят к аналогичным особенностям эмоциональной сферы их детей, а именно к замкнутости, закрытости, неумению устанавливать контакты, отсутствию гибкости в общении и умении улавливать нюансы в настроении и поведении собеседника. Фактор 4 объясняет 9,3 % дисперсии, получил название «дефицит внутреннего Я-отграничения». Материнское дефицитарное внутреннее Я-отграничение означает функциональную недостаточность сформированности интрапсихического барьера Я. Это приводит к затоплению сознания частично контролируемыми образами собственного бессознательного, с неспособностью дифференцировать их от внешних объектов, ситуаций и отношений. Поведение такой личности непоследовательно, импульсивно, хаотично и несоразмерно жизненной ситуации. Такие особенности матерей приводят к тому, что их детям тяжело взять на себя ответственность за собственные эмоции, механизмы эмоциональной регуляции ослаблены. Фактор 5 описывает 8 % дисперсии, получил название «деструктивность внутренних границ». Деструктивное внутреннее Я-отграничение состоит в нарушении взаимодействия осознаваемых переживаний автономного Я, от естественной связи с собственным бессознательным путем его отсечения и игнорирования жестко фиксированной «границей». На поведенческом уровне деструктивное внутреннее Я-отграничение проявляется в слишком подчеркнутой рациональности, схематизированности, расчетливости, формальных отношений, отсутствии спонтанности, гибкости, недоверии к интуитивным и чувственным решениям. Для людей с деструктивным внутренним Я-отграничением характерны: склонность к интеллектуализации, формализм, деловитость, педантичность, дисбаланс мыслей и чувств, эмоций и действий, неспособность к фантазиям и мечтам, дефицит воображения, впечатлений, эмоциональных переживаний, эмоциональная сухость, невозможность адекватно понимать собственные чувства и потребности, нечувствительность к эмоциям и потребностям других, неспособность к сопереживанию. Такие ма-

теринские особенности личности передаются их детям и отражаются на их эмоциональной зрелости. Материнский «алекситимичный» комплекс инкорпорируется, что приводит к слабому пониманию как себя, так и других людей, что сопровождается чрезмерным контролем экспрессии. Фактор 6 объясняет 6 % дисперсии, получил название «аномия». В фактор со значимыми загрузками вошли такие переменные: «дефицитарная агрессия», «дефицитарное внутренне Я-отграничение», «дефицитарное внешнее-Я-отграничение», «деструктивный страх», «дефицитарный нарциссизм». Такие взаимосвязи указывают на потерю активности, жизненной силы, интересов. Такая личность погружается в себя вплоть до эскапизма. Все это приводит к дезадаптации во всех сферах жизни. При этом аномия «захватывает» ребенка, он становится неуправляемым, не понимает себя и окружающую реальность. Фактор 7 был назван «деструктивный нарциссизм», объясняет 5,90 % дисперсии. Деструктивный нарциссизм означает нарушение способности реально воспринимать и оценивать себя; нестабильность отношения к себе, проявляющуюся в нестабильности идей собственной переоценки/недооценки с невозможностью выработать стойкое отношение к себе. В поведении такие матери жаждут быть в центре внимания и получать подтверждение своей значимости от окружающих в сочетании с непереносимостью критики и избеганием ситуаций реальной внешней оценки собственной личности. Нарциссическая мать подозрительна, стремится к фасадной безупречности, при этом чрезмерно требовательна и непримирима к недостаткам и слабостям других. Такая мать способна эффективно обманывать других, держится эмоционально отчужденно, обособленно. Вероятно, такая мать часто вступает в контакт с ребенком, однако этот контакт не наполнен эмоциональным теплом и глубиной. Нарциссическая мать видит в своём ребёнке источник нарциссического ресурса, что приводит к подавлению последним принятия собственных эмоций в угоду нарциссической жажде матери.

В группе лиц с средним уровнем ЭЗ получено четыре фактора. Фактор 1 описывает 21,8 % дисперсии, был назван «конструктивная агрессия матери». Агрессия, которая изначально присуща человеку, представляет собой открытость ребенка окружающему миру, это изначальный общий потенциал активности, целенаправленности и целесообразности психической деятельности, которым располагает человек для решения адаптации и развития своей Я-идентичности. Конструктивная агрессия дает возможность активно исследовать окружающий мир, она обеспечивает способность к контактам, к открытому выражению своих эмоциональных переживаний, точек зрения, мнений, идей. Человек с развитой конструктивной агрессией способен к формированию и достижению собственных жизненных целей. Такие особенности матери приводят к развитию у ребенка рефлексии и экспрессивности. Фактор 2 объясняет 19,08 % дисперсии, был назван «конструктивный страх матери». Конструктивный страх выполняет роль механизма, мобилизующего и развивающего совладание с тревогой. Конструктивный страх имеет важную сигнальную, защитную и ориентировочную функцию. Он делает человека способным устанавли-

вать контакт с другими, принимать помощь, справляться с потерями, разлукой, открывать границы своего Я. Конструктивный страх матери дает возможность развития у ребенка принятия эмоций. Фактор 3 был назван «проницаемость внешних границ» и объясняет 15,00 % дисперсии. Конструктивное внешнее Я-отграничение обеспечивает личности обособление идентичности, безопасность личности от слияния или переидентификации, конструктивную автономию с гибкой коммуникационной границей «Я». Способствует накоплению обогащающего жизненного опыта, вступлению в контакты без угрозы для Я-идентичности и выходу из них без последующего чувства вины. Для личностей с конструктивным Я-отграничением характерна общительность, открытость. Такие особенности родителей способствуют формированию эмпатии у детей. Фактор 4 назван «конструктивное внутреннее Я-отграничение», объясняет 12,89 % дисперсии. Конструктивное внутреннее Я-отграничение означает гибкую коммуникационную границу, отделяющую, связывающую и защищающую внутреннее Я человека от разрушительного влияния бессознательного содержания. Для людей с конструктивным внутренним Я-отграничением характерна высокая упорядоченность психической деятельности, гармония внутреннего и внешнего, мыслей и чувств, эмоций и действий, способность к психической концентрации. Такие особенности матери приводят к формированию эмпатии, эмоциональной экспрессии и рефлексии.

В группе лиц с высоким уровнем ЭЗ было получено три фактора. Фактор 1 объясняет 20,00 % дисперсии получил название «подвижность внешних границ родителей». Подвижные, гибкие границы Я являются тем «органом восприятия», который дает возможность осознавать собственную идентичность, отмежевывать как от окружающего мира, так и от мира своих фантазий. Для родителей характерны открытость, общительность, способность к постановке собственных целей, которые согласуются с потребностями окружающих, эмоциональный контакт в межличностном взаимодействии, зрелость эмоциональных переживаний. Фактор 2 получил название «конструктивный нарциссизм родителей», фактор объясняет 18 % от общей дисперсии. Конструктивный нарциссизм родителей означает, что оба родителя признают собственную ценность. В поведении люди с конструктивным нарциссизмом проявляют уверенность в себе, хороший эмоциональный самоконтроль, способность находить интуитивные решения, действовать самостоятельно, брать на себя ответственность. Межличностные контакты даются таким людям легко, они способны без труда поддерживать теплые отношения. Они способны любить и быть любимыми, однако это не мешает им сохранять внутреннюю целостность и автономию. Личности с конструктивным нарциссизмом характеризуются адекватно высокой самооценкой. Третий фактор (17,08 % дисперсии) получил название «интеграция центральных Я-функций». Данный фактор демонстрирует, что у родителей лиц с высоким уровнем эмоциональной зрелости все центральные функции Я функционируют вместе, сообща и интегрированно. Интеграция центральных Я-функций родителей обеспечивает высокий уровень эмоциональной зрелости.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. «Тирания-жертвенность» имеет негативные последствия для эмоциональной зрелости ребенка, а именно приводит к недоразвитости эмпатии, рефлексии и экспрессивности ребенка; «депрессия» родителей блокирует эмоции детей; «жесткость внешних границ», препятствует развитию способности к эмпатии; «дефицит внутреннего Я-отграничения», приводит к тому, что детям тяжело взять на себя ответственность за собственные эмоции, механизмы эмоциональной регуляции ослаблены. «Деструктивность внутренних границ» приводит к слабому пониманию как себя, так и других людей, что сопровождается чрезмерным контролем экспрессии. «Аномия» «захватывает» ребенка, он становится неуправляемым, не понимает себя и окружающую реальность. «Деструктивный нарциссизм матери» приводит к подавлению ребенком принятия собственных эмоций. Индивидуально-психологические особенности родителей лиц со средним уровнем «конструктивная агрессия матери» приводит к развитию у ребенка рефлексии и экспрессивности. «Конструктивный страх матери» обеспечивает возможность развития у ребенка принятия эмоций. «Проницаемость внешних границ» способствуют формированию эмпатии у детей. «Конструктивное внутреннее Я-отграничение» приводит к формированию эмпатии, эмоциональной экспрессии и рефлексии. Индивидуально-психологические особенности родителей лиц с высоким уровнем эмоциональной зрелости, которые обеспечивают высокий уровень ЭЗ группируются в трех факторах: «подвижность внешних границ родителей», «конструктивный нарциссизм родителей», «интеграция центральных Я-функций».

Список использованных источников и литературы

1. Аммон Г. Динамическая психиатрия / Аммон Г. — СПб., 1995. — С. 10–56.
2. Барінова Н. В. Вплив ставлення батька на структуру маскуліності / фемініності в дівчат-підлітків з повних родин / Н. В. Барінова // Наук. зап. Харк. ун-ту повітр. сил ім. І. Кожедуба. Серія «Соціологія. Філософія. Психологія». — 2005. — № 3. — С. 212–217.
3. Боулби Дж. Привязанность / Джон Боулби. — М. : Гардарики, 2003. — 477 с.
4. Винникот Д. В. Маленькие дети и их матери / Дональд Вудс Винникот ; [пер. с англ. Н. М. Падалко]. — М. : Класс, 2007. — 80 с.
5. Выготский Л. С. Проблема культурного развития ребенка / Л. С. Выготский // Вестник Моск. ун-та. Серия 14: «Психология». — 1991. — № 4. — С. 5–18.
6. Коцюба А. А. Анализ ранних воспоминаний женщин, находящихся в зависимых отношениях любви / Анна Александровна Коцюба // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». — 2008. — № 807. — С. 164–172.
7. Кочарян А. С. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддитивный контекст / А. С. Кочарян, Н. Н. Терещенко, Т. С. Асланян, И. В. Гуртовая // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». — 2007. — № 771. — С. 115–119.
8. Півень М. А. Розробка методики діагностики емоційної зрілості особистості / М. А. Півень // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. — Київ, 2013. — Том 11: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості, вип. 7, частина 2. — Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2013. — С. 224–250.

References

1. Ammon G. Dinamicheskaia psihiatrija / Ammon. G. — SPb., 1995. — S. 10–56.
2. Barinova N. V. Vpliv stavlennja bat'ka na strukturu maskulinnosti / femininnosti v divchat-pidlitkiv z povnih rodin / N. V. Barinova // Nauk. zap. Hark. un-tu povitr. sil im. I. Kozheduba. Serija «Sociologija. Filosofija. Psihologija». — 2005. — № 3. — S. 212–217.
3. Boulbi Dzh. Privjazannost' / Dzhon Boulbi ; [per. s angl. N. G. Grigor'evoj, G. V. Burmenskoj]. — M. : Gardariki, 2003. — 477 s.
4. Vinnikot D. V. Malen'kie deti i ih materi / Donal'd Vudts Vinnnikot ; [per. s angl. N. M. Padalko]. — M. : Klass, 2007. — 80 s.
5. Vygotskij L. S. Problema kul'turnogo razvitija rebenka / L. S. Vygotskij // Vestnik Mosk. un-ta. Serija 14: «Psihologija». — 1991. — № 4. — S. 5–18.
6. Kocjuba A. A. Analiz rannih vospominanij zhenshin, nahodjashhihsja v zavisimyh otnoshenjah ljubvi / Anna Aleksandrovna Kocjuba // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V. N. Karazina. Serija «Psihologija». — 2008. — № 807. — S. 164–172.
7. Kocharjan A. S. Sindrom «jemocional'nogo holoda» v mezhlichnostnyh otnoshenjah : adiktivnyj kontekst / A. S. Kocharjan, N. N. Tereshhenko, T. S. Aslanjan, I. V. Gurtovaja // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V. N. Karazina. Serija «Psihologija». — 2007. — № 771. — S. 115–119.
8. Piven' M. A. Rozrobka metodiki diagnostiki emocijnoi zrilosti osobistosti / M. A. Piven' // Aktual'ni problemi psihologii: zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G. S. Kostjuka. — Kii'v, 2013. — Tom 11: Psihologija osobistosti. Psihologichna dopomoga osobistosti, vip. 7, chastina 2. — Nizhin: PP Lisenko M. M., 2013. — S. 224–250.

Чжао Сінь

аспірантка кафедри психологічного консультування і психотерапії
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БАТЬКІВ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ

Резюме

При низькому рівні емоційної зрілості (ЕЗ) встановлені такі індивідуально-психологічні особливості батьків: «тиранія-жертвовність», «депресія», «дефіцит внутрішнього Я-відмежування», «деструктивність внутрішніх меж», «аномія», «деструктивний нарцисизм». При середньому рівні ЕЗ встановлені такі індивідуально-психологічні особливості батьків: «конструктивна агресія матері», «конструктивний страх», «проникливість зовнішніх меж», «конструктивне внутрішнє Я-відмежування». При високому рівні ЕЗ встановлені такі індивідуально-психологічні особливості батьків: «рухливість зовнішніх меж», «конструктивний нарцисизм», «інтеграція центральних Я-функцій».

Ключові слова: рівні емоційної зрілості, батьки, діти.

Zhao Xin

PhD student. Department of psychological counseling and psychotherapy of Kharkov national university V. N. Karazin.

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PARENTS PERSONS WITH DIFFERENT LEVEL OF EMOTIONAL MATURITY

Abstract

Purpose of the article — to study the individual — psychological characteristics of parents of persons with different levels of emotional maturity (EM). «Tyranny-sacrifice» has a negative impact on the emotional maturity of the child, and it leads to underdevelopment of empathy, reflection and expressivity of the child; «Depression» parental locks emotions of children. «The rigidity of external borders», prevents the development of the capacity for empathy. «Lack of inner self-delimitation», leads to the fact that children seriously take on responsibility for the own emotions, emotional regulation mechanisms are weakened. «Destructive internal frontiers» leads to a weak understanding of both themselves and others, accompanied by over-expression control. «Anomie», «captures» the child, it becomes unmanageable, does not understand themselves and the surrounding reality. «The destructive narcissism of the mother» leads to suppression of the adoption of a child's emotions. Individual psychological characteristics of parents of persons with an average level of «Constructive aggression mother» leads to the development of the child's reflection and expressivity. «Constructive fear of the mother» It enables the development of a child's emotional decision. The permeability of the outer limits of contribute to the formation of empathy in children. «Constructive inner self-delimitation», lead to the formation of empathy, emotional expression and reflection. Individual psychological characteristics of parents of persons with a high level of emotional maturity expansions that provide a high level EZ grouped into three factors. «The mobility of the external borders of the parents», «Constructive narcissistic parents», «Integration of the central I-functions».

Key words: equal emotional maturity, parents, children.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2015

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Вісник Одеського національного університету. Психологія» є фаховим виданням України і має мету інформувати читачів про нові дослідження у сфері психологічної науки.

У журналі друкуються статті та короткі повідомлення, в яких наведені оригінальні результати теоретичних досліджень і огляди з актуальних проблем за тематикою видання.

Статті публікуються українською, російською або англійською мовами.

1. Матеріали для публікації повинні бути оформлені таким чином:

- у першому рядку ліворуч вказують індекс УДК;
- (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище Ім'я По батькові**, науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора, поштова адреса та електронна пошта (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;
- персональний ідентифікаційний номер ORCID;
- (по центру прописними літерами, виділити жирним) **НАЗВА СТАТТІ**;
- (по центру виділити жирним) **Анотація**;
- (з абзацу) текст анотації українською мовою;
- (з абзацу) **Ключові слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним);
- **ТЕКСТ СТАТТІ**

У структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей, а саме:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

формулювання цілей статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження;

перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

- (по центру виділити жирним) **Список використаних джерел і літератури**:

Список використаних джерел оформлюється відповідно до стандартів ДСТУ 7.1:2006, ДСТУ 3582-97, ГОСТ 7.12-93;

- анотація **РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ** у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками); **Назва статті** (по центру виділити

жирним прямим); **Анотація** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Ключевые слова:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

• Реферат статті **АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ** (обсяг до 1000 знаків) у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, наукове звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Abstract** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Key words:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

Реферат статті англійською мовою має відповідати таким вимогам: інформативність (без загальних слів); оригінальність (не копіювати скорочену анотацію, подану національною мовою); змістовність (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованість (можливо, навіть рубрикація, як у статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, сфера застосування результатів, висновки); «англомовність» (якісна англійська мова); компактність (обсяг 100–250 слів).

• **список літератури (транслітерований) (REFERENCES)**, який необхідно наводити повністю окремим блоком, повторюючи список літератури, наданий національною мовою, незалежно від того, є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються у списку, наведеному латиницею. Оформляти за нормами APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org/>,

<http://www.library.cornell.edu/research/citmanage/apa>,

<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>

2. **Текст статті** має бути набраний шрифтом Times New Roman, 14 кеглем через 1,5 інтервала; верхнє і нижнє поле — 2 см, ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Назви розділів в тексті статті — по центру, назви підрозділів — з абзацу, таблиці — по центру. Не допускається форматування за допомогою пустих рядків.

3. **Рисунки та графіки** у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту — шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані. Текст статті не повинен містити рисунків і/або текста в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом, й т. ін., тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «у тексті». Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

4. **Таблиці** подають як окремі об'єкти у форматі *Word* з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення п/ж, пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) — по правому краю сторінки.

5. **Формули** подають у форматі *Microsoft Equation 3.0 (4.0)*, вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням *Word: звичайний* — 13 пт, *великий індекс* — 9 пт, *маленький індекс* — 6 пт, *великий символ* — 14 пт, *маленький символ* — 10 пт.

6. Окремий файл — відомості про автора:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- наукове звання, посада, місце роботи автора (установа, підрозділ);
- адреса; електронна пошта; телефон.

7. Стаття повинна мати рецензію і бути рекомендована до друку та подаватися з рецензією керівника, консультанта або фахівця з проблеми, що досліджується, а також з рекомендацією відділення, оформленою як витяг із протоколу засідання відділення або вченої ради установи.

8. Публікація в журналі платна (у разі неможливості особистого отримання матеріалів друкований журнал надсилається Новою поштою за кошти автора).

9. Редколегія, за погодженням з автором, може редагувати матеріал. Відповідальність за зміст статті несе автор. В одному номері може бути опублікована тільки одна стаття автора.

http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/announser_onu_psiho/

Редакційна колегія журналу

«Вісник Одеського національного університету. Психологія»

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2,

м. Одеса, 65082

vestnik_psy.onu.edu.ua

Електронну версію статті

можна надіслати електронною поштою за адресою

vestnik_psy@onu.edu.ua

Відповідальний редактор

Кононенко Оксана Іванівна — к. психол. наук, доцент

oksana.kroshka@gmail.com

тел. 067–796–40–10

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 7 від 31.03.2015 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Ум. друк. арк. 17,15. Тираж 100 прим. Зам. № 798 (169).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.